DOĞU PERİNÇEK'İN ESERLERİ-44

Doğu Perinçek

OG'DAN OĞUR'A

Devletin Oluşması Sürecinin Türkçedeki İzleri

KAYNAK YAYINLARI

Doğu Perinçek

OG'DAN OĞUR'A

Devletin Oluşması Sürecinin Türkçedeki İzleri

© Bu kitabın yayın hakları
Analiz Basım Yayın Tasarım Gıda Ticaret ve Sanayi Ltd. Şti.nindir.

Birinci Basım: Kasım 2012

Kapak Resmi: Karahöyük'te bir kaya resmi.

Düzelti: Kurtuluş Güran
Sayfa tasarım: Güler Kızılelma
Kapak tasarım: Çağlar Yalçın

Baskı: Analiz Basım Yayın • 0212 501 82 87
Yayıncı ve Matbaa Sertifika No: 14071

ISBN: 978-975-343-652-6

KAYNAK YAYINLARI: 632

ANALİZ BASIM YAYIN TASARIM GIDA
TİCARET VE SANAYİ LTD. ŞTİ.
Meşrutiyet Cad. Kardeşler Han No: 6/3
34430 Galatasaray-İstanbul
web adresi: www.kaynakyayinlari.com
e-posta: iletisim@kaynakyayinlari.com
Tel: (0212) 252 21 56-99 Faks: (0212) 249 28 92

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ 9

I. ÖRGÜTLENME / OGUR OĞUZ VE BODUN 15

Ogur/Oğuz Kavramının Kökeni 15
Og Kavramının Tarihsel Serüveni 17
Ogur-Oğuz İlişkisi 23
Ogur ve Oğuz Kavramlarının
Özel Boy Topluluğu Adlarına Dönüşmesi 26
Örgütlenmenin Adından Kavmin Adına 26
Bod-Bodun Kavramlarının
Denk Düştüğü Tarihsel Aşama 27
Ogur Oğuz Bodun Kavramlarının Üç Aşaması:
Boylar>Örgütlenmiş Boylar>Devlet/Uygarlık 33

II. SINIFLAŞMA VE KAN BAĞININ ÇÖZÜLMESİ
AK VE KARABODUN BEY EL KÜN 34

Kan Bağını Çözen Toplumsal-Ekonomik Süreç 34
Orhon Yazıtları'ndaki Tokuz Oğuz/Oğuz ile
Sir-i Derya Oğuzlarının Birbirine Karıştırılması 35
Sir-i Derya Oğuzlarının Kökü: Tölesler/On Oklar 39
On Oklar'ın Sir-i Derya Coğrafyasına Göçü 43
Kabilenin Ayrışması: Akbodun-Karabodun 45
Oğuzlarda Sınıflaşma 50

Kabilenin Bozulması ile Sınıflaşma Arasındaki İlişki 54
Kavimlerin Harmanlanmasıyla Oluşan
Türk Tipi/Oğuz Tipi 56
"Halis Türk" Tarihöncesinde mi
Uygarlık Çağında mı 67

III. ORDU / UR OR ORTA 69

Örgütlenme ve Ordunun Kökleri 69
Or Kökü: Hendek>Kale Hendeği>Kale>Kent>Ordu 71
Ur ve Er Kökü: Kök>İnsan>Üreme>Yerleşme>Uygarlık 76
Devletin Yaptırım Gücü: Ordu 79

IV. KURUMLAŞMA VE DÜZEN / TUR TÜZ TÖRÜ TÖRÜK

Ur-Tur-Tür-Tüz-Düz-Düzen Bağlantısı 85
Kop İt- ve Tüz İt- Eylemleri 85
Türük/Türk Sözcüğünün Kökenindeki
Örgütlenme Düzenleme ve Kurumlaşma 87
Turan ve Türk Kavramları Arasındaki Köken Birliği 91
Türk Sözcüğündeki Devlet Teorisi 92
Türk Kavramının
Ogur/Oğuz/Bodun ile Buluşan İçeriği 96

V. DEVLET VE BARIŞ / İL VE OĞUR 98

İl Kavramı ve Tarihsel Süreç 98
İl'in Halk Anlamı 100
İl'in Ülke Anlamı 101
İl'in Barış/Dirlik Anlamı 102
İl'in Devlet Anlamı 104
İl Kavramının Gelişme Sürecindeki Devlet Tanımı 107
"Altın Elbiseli Tigin"in Öğrettikleri 108

Oğur'daki Zenginlik ve Devlet 109
Kutadgu Bilig'deki Devlet Teorisi 111

VI. YERYÜZÜ HÜKÜMDARLIĞININ İDEOLOJİSİ / TENGRİ

Dünya Dillerindeki En Eski Allah Sözcüğü 116
Tengrinin Toplumsal-Ekonomik Temeli 118
Türklerin Tek Tengriciliği 123
Yeryüzü Hükümdarlığı Ülküsünün Tarihçesi 124
Hükümdarlık Barışı ve Halkları Bir Arada Yaşatma Kültürü 133
Tanrı ve Türk Kavramlarının Ortak Kökeni Üzerine 134

SONUÇ 137

KAYNAKÇA 145

DİZİN 157

GİRİŞ

Bu il tutguka köp er at sü kerek
Er at tutguka neng tavar tü kerek
Bu neng alguka bir kerek bay bodun
Bodun balıkınga törü tüz kodun[*]
(Bu ili yönetmeye çok er at ordu gerek
Er at beslemeye çok mal servet gerek
Bu malı almaya bir gerek zengin bodun
Bodunu zengin kılmaya kurum ve yasa kodun)

Bu çalışmada bostana girildiği düşünülebilir. Bir bakıma doğru, tarihçilerin ve dilbilimcilerin alanına girilmiştir. Ancak çalışmanın asıl alanı, devlet teorisidir. Öğrencilik dönemi sayılmazsa, üniversitedeki akademik çalışma yıllarından beri, devlet teorisi/genel kamu hukuku veya belki biraz daha geniş anlamıyla siyaset bilimi alanında çalışıyorum. Özel olarak da Türklerde devletin oluşumu ve yeniden örgütlenmesi (devrim) süreçlerini inceledim. Neredeyse 50 yıldır bu çalışmanın içindeyiz.

Devlet teorisi, tarihin, kazıbilimin, ekonominin, halkbilimin, toplumbilimin, dilbilimin, bütün toplum bilimlerinin verileriyle yapılır. Aslında toplumsal bilimi böyle parça parça etmek de bilimsel değildir. Ama özellikle Amerikan bilimciliğinin etkisiyle bilim adamlarımız sık sık kendi uzmanlık alanlarına vurgu yaparlar. Başka dallardaki uzmanlıklara iltifatta bulunurken bile, sonuç olarak

* Balasagunlu Yusuf, *Kutadgu Bilig*, 2057-2058.

bilimin bölünmesini alkışlamış olurlar. Bu gösteriler, aslında yapılan işin bilimselliği konusunda da fikir vermektedir. Ekonomi bilmeyen hukukçu veya tarihçilerin, tarihle ilgilenmeyen toplumbilimcilerin ürünleri görülmektedir.

Çalışmalar özel alanlara kuşkusuz odaklanacaktır. Ancak bir tek toplum bilimi vardır. Bu bilime, İbn Haldun'un tanımladığı "bilimlerin anası" içeriğiyle *Tarih* adını verebiliriz veya *Tarihsel Materyalizm* de diyebiliriz.

Bu çalışmada kuşkusuz tarih veya dilbilimi yanlışları vardır. Bunların ortaya konması bilim tutkusu olan herkesi sevindirir. Doğruya yaklaşmanın başka bir yolu da bulunmuyor. Ancak bu çalışma bugüne kadar tarihçilerimizin ve dilbilimcilerimizin yaptıkları çalışmalardan farklıdır: Türklerde devletin oluşumu süreci, bütün bu alanlarda yapılan çalışmaların verilerine dayanılarak, özellikle de dilbilimin verileri öne çıkarılarak ilk kez incelenmektedir. O nedenle bu çalışmanın varsa katkısı, yeni tarih veya dilbilimi keşiflerinde bulunmak değildir. Yapılan iş, bütün olarak toplumsal bilim verilerini, devletin oluşumu sürecinin açıklanmasında değerlendirmektir. Zaten devletin oluşumunu, dar tarihçilikle, dar iktisatçılıkla, dar hukukçulukla veya içine kapanmış bir dilbilimciliğiyle açıklayamazsınız. Bugüne kadar, bu satırların yazarı dışında, Türklerin devlet kurma sürecini inceleme girişimine rastlanmamasının nedeni de budur.

Tarihçiler, devlet sürecinin olaylarını sıralıyorlar. Kazıbilimciler ve halkbilimciler, devlet ve uygarlığın eşiğindeki halkların hayatlarını açıklayan maddî araçları ve emek ürünlerini inceliyorlar. Ekonomi tarihçileri, bu süreçlerde toplumların maddî ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik faaliyetini araştırıyorlar. Toplumbilimciler, kabile örgütlenmesi, kan bağının çözülmesi, sınıflara bölünme olaylarını inceliyorlar. Dilbilimciler, yazılı belgelerden hareketle sürecin dildeki yansımalarını açıklıyorlar. Ama bu çalışmaların

hiçbirinde, bütün bu dallara bölünmüş olan bilimsel verilere dayanılarak, Türklerde devlet nasıl oluştu sorusunun kapsamlı bir cevabı verilmiyor. Hatta bu cevabın verilmesinden kaçınılıyor ve buna da uzmanlık deniyor. Yer yer değinmeler, bir ucundan tutan açıklamalar yok değil. Ancak biz, bütün uzmanlık alanlarının bulgularını kullanan kapsamlı bir açıklamadan söz ediyoruz. Bilimsel kanıtlama ve usavurmanın böyle olması gerekir.

Kuşkusuz bilim adamlarımız Türklerde devletin oluşması sorunsalına yer yer değinmişlerdir; ama kapsamlı bir bilimsel açıklama yapılmamıştır. Bilim en sonunda, maddî olayların ve süreçlerin bağlantılarının açıklanmasıdır; bu süreçlerin bütünlüğünün kurulmasıdır. Bilim, eldeki veriler arasındaki ilişkilerin keşfedilmesi, bilgilerin bilimsel bir teoriden hareketle sınıflandırılması, sıraya konması, sistemli hale getirilmesidir. Toplumsal bilim, alanlara bölündüğü zaman bu yapılamıyor. Çünkü nedensellikler, olaylar arasındaki bağlantılar, bizim bilimi böldüğümüz gibi, bölük pörçük değil. Biz ne kadar bölersek bölelim, hukuk ile iktisat, tarih ile toplum bilimi, siyaset ile dil, özetle bütün bu alanlar arasındaki bağlantı gerçek hayatta sürüp gidiyor. Hayat, bizim bilimi dallara ayırmamızı dinlemiyor. Ama biz, hayattan kopmuş, dolayısıyla yanlış ve eksik bir bilim yapmış oluyoruz.

Sanıyorum, Türklerde devletin oluşumu sürecini özel olarak inceleyen ilk çalışma, 1972-1973 yıllarında yazılan *Bozkurt Efsaneleri ve Gerçek*'tir.[1] Bu kitaba ideolojik/siyasal tartışmaya yönelik yanlış bir isim verdiğimi düşündüğüm için, daha sonraki basımlarında, *Orta Asya Kavimlerinin Tarihsel Gelişmeleri* altbaşlığıyla bir düzeltme girişiminde bulundum. Ancak daha özel alanı içeren başlık, *Türklerde Devletin Oluşması* diye ifade olunabilir. Daha sonra 1980'li yılların ürünü olan *Osmanlı'dan Bugüne Toplum ve*

1 Doğu Perinçek, *Bozkurt Efsaneleri ve Gerçek*, 1. basım, Aydınlık Yayınları, İstanbul, Aralık 1976; geliştirilmiş 5. basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, Şubat 2003.

Devlet kitabıyla çalışmalarımı sürdürdüm.[2] 2000'li yıllarda yazılan *Orta Asya Uygarlığı* ise, Orta Asya'da devletin oluşmasına aynı sürecin diğer cephesinden, yani uygarlığın oluşması açısından bakmaktadır.[3] Kuşkusuz bu üç kitap, çok sayıda bilimsel yazının geliştirilmesiyle ortaya çıktı. O nedenle üzerlerindeki yayın tarihlerinin öncesindeki çalışmaların olgunlaştırılmasının ürünleridir.

Kuşkusuz bu çalışmanın uzmanlık açısından da bir özelliği var. Bugün *Türk* diye andığımız çeşitli boy topluluklarında, başlangıçta kan bağını ve kabile örgütlenmesini ifade eden kavramların, devlet kurma sürecindeki anlam değişiklikleri dilbilimciler ve tarihçiler tarafından derinlemesine incelenmemiştir.

Türkçede devlet kuruculuğunda en anlamlı kavramlar, *Og/Ok* (kan bağı, boy), *Ogur, Oguz* (boylar birliği), *Oğur* (zenginlik, devlet), *Bod/Boy>Bodun* (boylar birliği), *İl/El* (ülke, devlet), *Tengri, Tur/Tuz* (insan), *Türeme, Töre*, (töre, hukuk, kurumlaşma), *Tüz İtmek/Tüzülmek>Tüzük* (düzenlenmiş, örgütlenmiş), *Törük/Türük>Türk* (töreli, hukukla düzenlenmiş, kurumlaşmış), *Kop İtmek* (düzenlemek, birleştirerek örgütlemek) ve tek heceli son haliyle *Türk* kavramlarıdır.

Og, kan bağını ifade eder ve bugünkü oğul sözcüğünün de köküdür. Ancak Eski Türkçede *Ogul*, yalnız erkek çocukları değil, kız çocuklarını da kapsamaktaydı. Örneğin *Orhon Yazıtları*'nda erkek çocuklar için "urı oglın" (er oğlan) ve kız çocuklar için de "kız oglın" (kız oğlan) denmektedir. *Og*, zamanla boy (kabile) anlamını kazanmıştır.

Ogur/Oğur, *Divan-ı Lügat-it Türk*'te belirtildiği üzere, 11. yüzyıla varmadan zenginlik ve devlet anlamlarını kazanmıştır. *Og* söz-

2 Doğu Perinçek, *Osmanlı'dan Bugüne Toplum ve Devlet -Sivil Toplumculuğun Eleştirisi-*, 1. basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, Temmuz 1985; geliştirilmiş 4. basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, Temmuz 2009.

3 Doğu Perinçek, *Orta Asya Uygarlığı*, 1. basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, Nisan 2005; genişletilmiş 2. basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, Eylül 2008.

cüğünün, kan bağı>boy>boylar>boy toplulukları>boylar birliği anlamlarını içeren tarihsel bir süreçten sonra, en sonunda devlet anlamına gelmesi, başlı başına bir inceleme konusudur. Böylece, *Og/Ogur, Oguz, Bod/Bodun, İl/El* ve *Tengri* kavramlarının Türkçe içindeki macerasını izleyerek, kabile toplumundan kabileler birliğine ve devlete uzanan süreç, dilbilimle de açıklanabiliyor. Bu olgu, dil ile toplumsal-ekonomik-siyasal süreçler arasındaki bağlantıyı gösteren, çok öğretici bir örnektir.

Türk kavramı da, tıpkı *Og, Ogur, Oguz, Bodun, İl* ve *Tengri* kavramları gibi, Türklerin devletleşme ve uygarlaşma süreciyle bağlantılıdır. *Türk* kavramı, Türklerin *türemesi* ve *töreli* hale gelmeleri, devlet halinde örgütlenmeleri ve devletin yaptırım gücüyle uygulanan hukuku oluşturmalarıyla ilişkili olarak gelişmiş ve anlamlar yüklenmiş gözüküyor. Bu açıdan Türk, bir bakıma Öntürkün devlet kurmuş, uygarlaşmış olanıdır.

İşte bütün bu süreci, dilbilimin verilerini öne çıkararak, ancak bütün toplumsal bilimin bulgularıyla incelemeye çalışacağız.

Devletin oluşmasını izleyerek, çalışmamızı altı bölümde dizgeleştirdik:

1. Örgütlenme / Ogur, Oğuz ve Bodun
2. Sınıflaşma ve Kan Bağının Çözülmesi / Ak ve Karabodun Bey El Kün
3. Ordu / Ur Or Orda
4. Kurumlaşma ve Düzen / Ur Tur Tüz Törü Törük
5. Devlet ve Barış / İl ve Oğur
6. Yeryüzü Hükümdarlığının İdeolojisi / Tengri

Bu bölümler içinde Ordu başlığını taşıyan 3. bölümü yeterince geliştiremedik. Oradaki tezlerin hayli tartışmalı olduğunu belirtelim. İleride geliştirme görevi bizleri bekliyor.

I

ÖRGÜTLENME
OGUR OĞUZ VE BODUN

Ogur/Oğuz Kavramının Kökeni

Önce *Ogur/Oğuz* kavramının *sözcük anlamı* ile belli bir boylar topluluğunu adlandıran *özel anlamını* birbirinden ayırmak gerekiyor.

Ogur/Oğuz sözcüğünün kökeni konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Ancak bu sorun çözülmüştür.

Önce artık itibar edilmeyen tezlerden başlayalım.

Baskakov, *Oğuz*'un düşünmek anlamına gelen ö kökünden geldiğini ileri sürmüştür.[1]

Pelliot gibi tarihçiler, 1930'larda, *Oğuz*'un, ilk süt anlamında hâlâ dilimizde yaşayan *ağuz* sözcüğünden geldiğini savunmuştur. Sinor gibi bazı tarihçiler, *Oğuz* kavramını köken olarak *Öküz* sözcüğüne bağlamışlardır.[2]

Sinor'un görüşüne itibar edilerek, 2009 yılı sonlarında, Haber Türk televizyonunda, yine "Tarihin Arka Odası" programında, *Oğuz*'un Öküz ırmağıyla bağlantısı savunuldu. Oysa programa e-posta yollayarak *Oğuz*'un *Og/Ok* sözcüğünden geldiğini savunan izleyici haklıydı.

1 N.A. Baskakov, "Oğuz Kağan Etimolojisi Üzerine", *İ.Ü.E.F. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c.XXIV-XXV, İstanbul, 1980-1986.

2 D. Sinor, "Oğuz Kağan Destanı Üzerindeki Bazı Mülahazalar", *İ.Ü.E.F. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c.IV, İstanbul, 1950.

Ogur/Oğuz'un boy anlamına gelen *Og/Ok* sözcüğünün çoğulu olduğu, yani Oklar (Boylar) anlamına geldiği artık tartışma konusu değildir.

Og/Ok sözcüğünün Türkçenin en eski kavramlarından biri olduğu söylenebilir. Bu sözcük Türkçenin bütün ağızlarında kan bağını belirten anlamlarla yaşamaktadır ve çok sayıda sözcüğün de köküdür. Örneğin Yakutçada *Oğo* evlat, *Oğı* ise yavru anlamına geliyor.[3] Bugün dilimizde yaşayan *oğul, oğlan, oğuş* gibi kan bağını dile getiren sözcüklerin kökeni de aynıdır. Hatta *oğmak/ovmak* eyleminin kanı harekete geçirmek anlamıyla *Og* kökünden geldiği söylenebilir.

Uzatmayalım, *Oğuz*'un kökünü *Og* veya *Ok*'a bağlayan Faruk Sümer, Gumiliev, Zeki Velidî Togan, Ziya Gökalp, Ekber Necef, Golden, Hamilton, Ahmet B. Ercilasun gibi bilim adamlarının görüşü geçerlidir.[4]

İlk süt anlamındaki *ağuz* sözcüğünün de kan bağıyla ilgisi nedeniyle aynı kökten geldiği düşünülebilir.

Og/Ok ile *Oğuz* arasındaki ilişkinin kesinliği, öncelikle *Orhon Yazıtları*'ndan saptanıyor. *Yazıtlar*'da *Tokuz Oğuz, Üç Oğuz, Sekiz Oğuz,* yanında *On Ok, Dokuz Tatar, Üç Karluk* gibi boy birliklerinin adları veriliyor. Buradan da anlıyoruz ki, *Ok* sözcüğü *Bod/Boy* kavramının karşılığıdır.

Ziya Gökalp, *Oğuz*'un ilk hecesindeki *Ok* sözcüğünün boy/aşiret anlamına geldiğini saptamakta; ancak *Oğuz* sözcüğünü bütün

3 Yuri Vasiliev (Çargıştay), *Türkçe Sahaca (Yakutça) Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s.84 ve 299.

4 Faruk Sümer, *Oğuzlar,* AÜDTCF Yayını, 2. basım, Ankara, 1972, s.1; Zeki Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş,* İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1946, s.142 vd.; Gumiliev, *Eski Türkler,* Rusçadan çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, genişletilmiş 2. basım, İstanbul, 2002; Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi, Kitaplar,* c.I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Nisan 2007, s.350; Toker Yayınları, s.60, 196; Golden, *Türk Halklarının Tarihine Giriş;* Ekber N. Necef, *Karahanlılar,* Selenge Yayınları, İstanbul, 2005; Ahmet B. Ercilasun, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi,* 7. basım, Ankara, 2009, s.197.

olarak "Ok tuz", yani *Ok eri*=aşiret eri diye açıklamaktadır.[5] Bu görüş, bilimsel çevrelerde bir yankı yaratmamıştır. Çünkü kavramın *Orhon Yazıtları* ve diğer metinlerdeki *Og*'dan gelen çoğul anlamını dikkate almamaktadır.

Türkçede *-lar* ve *-ler* çoğul eklerinden başka daha eski tarihlerde *-z* çoğul ekinin de bulunduğu bilinmektedir. Biz (ben-**iz**=biz) ve siz (sen-**iz**=siz) gibi birinci ve ikinci çoğul kişiler yanında ikiz, üçüz, dördüz, beşiz gibi çoğul sözcüklerin bu **-z** çoğul ekiyle oluştuğu meydandadır. *Üç Oğuz, Tokuz Oğuz, Sekiz Oğuz* gibi boylar topluluklarının adlarının kökeninde de bu **-z** çoğul ekinin bulunduğu açıkça anlaşılıyor.

Çin ve Arap kaynakları da, *Oğuz* sözcüğünün boylar anlamına geldiğini doğruluyorlar. Çin'in ünlü hanedan tarihlerinde, *Tokuz Oğuz* ismi, Çinceye çevrilerek "Dokuz Boy" diye anılıyor. Aynı şekilde *On Oklar*, Çinceye çevrilerek "On Boy" deniyor. Buradan da anlaşılmaktadır ki, *Oğuz* ve *Oklar* sözcüklerinin Çince karşılıkları aynıdır: Boylar. Arap kaynaklarındaki adlandırmalar da, *Guz/Oğuz* sözcüğünün Arapça karşılığının *boylar* (oklar) olduğunu göstermektedir.

Og Kavramının Tarihsel Serüveni

Og kavramının tarihöncesinden uygarlığa, kan bağı anlamından örgütlenme içerikli anlama doğru bir değişim geçirdiğini görüyoruz.

Türkçemizde kan bağı ve giderek boy anlamına gelen *Og*'un köklerinin ta Sümerceye, Latinceye ve Hun diline kadar uzandığını gösteren bulgular var.

5 Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi, Kitaplar*, c.I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Nisan 2007, s.350, 456. 478 (Toker Yayınları, s.60, 196).

Sümerce *ugu, doğurmak* anlamına geliyor, yani kan bağıyla örtüşüyor.[6]

Og kökünden gelen *Öge* sözcüğünün, Göktürk zamanı Türkçesinde, doğurmak kavramıyla bağlantılı olarak *ana* anlamına geldiğini görüyoruz.[7] *Öge* sözcüğü, ana anlamıyla günümüz Türkçesinde yaşıyor. Anasız çocuğa *öksüz* diyoruz. Radloff, *Ok* sözcüğünün Uygur Türkçesinde *ruh* anlamına geldiğini belirtiyor.[8] *Ruh* sözcüğünün *can* sözcüğüyle sık sık örtüştüğünü biliyoruz.

Og sözcüğünün Hun dilinde bulunduğunu düşündüren bulgular da vardır. Hun dilinde oğul anlamına gelen sözcüğü Çinliler *Ku-tu* diye yazıyorlar.[9] *Ku-tu* sözcüğünün Tunguzca oğul anlamına gelen *Guto* sözcüğüyle ilişkisi kurulmakla birlikte, F.W.K. Müller gibi dilbilimciler, Türkçedeki *Kut* sözcüğüyle birleştiriyorlar. Uygurca Majeste anlamına gelen *Kut*, soylu kan bağını ifade ediyor. Kaldı ki *Og* sözcüğünün çok sayıda başka sözcükler gibi hem Tunguzcada hem de Türkçede bulunması, birçok örnekte rastlanan bir olay. Talât Tekin de Çin kaynaklarında geçen *Ku-tu* sözcüğünün bu anlama geldiğini ciddi kanıtlar ileri sürerek gösteriyor. Eski Türkçedeki *Yab-gu* sözcüğündeki *gu* hecesi de, *Ku-tu* sözcüğünün kan bağına ve soyluluğa işaret eden anlamıyla Türkçede yaşadığını gösteriyor.

Çin kaynakları, Hunların "Çok zengin konuşma dili olduğunu" belirtiyorlar.[10] *Og* sözcüğünün Hun dilinde bulunduğuna ilişkin

6 Agop Martayan Dilaçar, *Tarih Boyunca Devlet Dili Olarak Türkçe, Kaya Türkay* içinde, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1982, s.180 vd.

7 Vambery, *Etymologisches Wörterbuch der Turko - Tatarischen Sprachen*, F.A. Brockhaus, Leipzig, 1878, s.45. Vambery'nin sözlüğünü ve diğer Almanca ve İngilizce kökenbilim sözlüklerini bulup bana ulaştıran Şafak Terzi arkadaşıma yürekten teşekkürler ederim.

8 Wilhelm Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Turk - Dialecte*, 1888 - 1911, c.I, 1893.

9 Talât Tekin, *Hunların Dili*, Doruk Yayınları, 1. basım, s.10, 12 vd. Yine bkz. *Han Kitabı-Hunların Biyografileri*'nden aktaran: Li Sheng (Baş Editör), *Çin'in Xinjiang Bölgesi Geçmişi ve Şimdiki Durumu*, Xinjiang Halk Yayınevi, 1. basım, Urumçi, 2006, s.56.

10 *Han Kitabı-Hunların Biyografileri*'nden aktaran: Li Sheng, *age*, s.56.

başka kanıtlar da ileri sürülmüştür. Çinlilerin *Hung-no* diye yazdıkları sözcüğün aslının *Hungnor/Hunor* veya *Hungok/Hunok* olabileceği ileri sürülmüştür. Çin dilinde "r" ve "ğ" sesleri olmadığı için *Or* veya *Okg (Oğ)* sözcüklerinin öyle yazıldığı belirtiliyor.[11]

Og sözcüğü Kuzey Türkleri üzerinden kan bağını ifade eden anlamıyla Rusçaya da girmiştir. Rusça soyadlarında yaygın olarak gördüğümüz *-ov* eki, Kuzeybatı Türk dillerindeki *Oğ/Ov*'dur ve bugünkü Türkçemizde de aile adlarını belirtmek için kullandığımız -gil anlamındadır. Ahmetgil, Mehmetgil derken kullandığımız *gil* eki, *oğul*'un kısalmış halidir. Rusçaya -ov ekini veren Kumancadaki *Oğul* ve *Ovul*, bizim Türkiye Türkçemizdeki oğul'dur.[12]

En ilginç olanı, *Og, Ogur* sözcüklerinin aynı anlamlarla Etrüskçede de bulunmasıdır. 1876-1953 yıllarında yaşayan Fransız Doğubilimcisi Bernard Le Baron Carra de Vaux, Etrüskçedeki *Augur* sözcüğünü Türkçedeki *Augur (Ogur)* sözcüğüyle açıklıyor. *Augur*, Etrüskçede "uğurlu kâhinlik sanatıyla" ilişkili bir kavram.[13]

Fransız Doğubilimci, Etrüskçe *Klan* sözcüğünün de Türkçedeki *Oğlan*dan geldiğini belirtmekle birlikte,[14] *Og* kökü ile Klan ve Oğlan sözcükleri arasındaki bağlantıyı görememiştir. O nedenle Etrüskçe *Augur* ve *Klan* sözcükleri arasındaki bağı da bulamamıştır. Etrüskçede yine *Og* kökünden gelen *Agal/letora* (oğullar) sözcüğü de bulunmaktadır.[15] Bugün Türkiye Türkçesinde hâlâ "âyal" diye kullandığımız çocuklar anlamına gelen sözcüktür.

11 Hunların eski adları konusunda O. Franke, F. Hirth ve F. Altheim gibi tarihçilere dayanarak bkz. A. Asena, *Hunlar ve Türkistan*, s.36.

12 Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, çev. Kemal Aytaç, Ankara, 1992, s.39.

13 Le Baron Carra de Vaux, "Türkçe ile Açıklanmış Etrüskçe Kelimeler", çev. Mehmet Bayrakdar, *Türk Kültürü*, yıl XLIII, Mart-Nisan 2005, sayı 503-504, s.31. Augur sözcüğünün Türkçede aynı anlamla karşılanmasına rağmen, Latince Avis (kuş yemcisi) sözcüğüyle ilişkilendirilmesini de Vaux, haklı olarak "nasıl olur" diye şaşkınlıkla karşılamaktadır (*aynı yerde*).

14 Le Baron Carra de Vaux, agy, s.38.

15 Aynı yerde.

Böylece Etrüskçede kan bağını belirten ve her biri Türkçedeki anlamlarını karşılayan üç sözcük saptanmış bulunuyor: *Augur, Klan* ve *Agal*. Etrüskçede, *Augur*, uğur, zenginlik ve dinsel örgütlenme anlamında; *Agal*, oğullar anlamında ve *Klan* ise *Og* sözcüğünün tam karşılığı olarak boy anlamındadır. Her üçü de bugün kan bağını belirten anlamlarıyla Türkçenin bütün ağızlarında ve Türkçeden etkilenen dillerde yaşamaktadır.

Diller arasında sözcük alışverişi yaygın görülen bir olay. Ancak aynı kökten gelen çeşitli sözcüklerin her iki dilde benzer anlamlarda bulunması, dikkat çekicidir ve sözcük alışverişi ötesinde bağlara işaret etmektedir.

Yalnız *Ogur* kavramının değil, aynı *Og* kökünden gelen *Klan* ve *Agal* kavramlarının aynı anlamlarla Etrüskçede bulunması, *Og* ve *Ogur* sözcüklerinin kökenini, MÖ 7-8. yüzyılların arkalarına götürüyor. Bu sözcükleri Roma öncesinde Etrüsklerde bulabiliyoruz.

Fars ve Arap dillerindeki *Gulam* da, Türkçe *Oğlan* sözcüğünden gelmektedir. Kan bağı anlamına gelen *Og* sözcüğünün soyluluk ve şeref anlamıyla Japoncada da bulunduğu ileri sürülmektedir.[16]

Sümerce doğurmak anlamına gelen *Ugu* sözcüğünü de dikkate alacak olursak, *Og* sözcüğünün kökünün 4-5 bin yıla varan bir geçmişe uzandığı tartışılabilir.

Sümerce, Etrüskçe, Latince, Hun Dili, Tunguzca, Türkçe, Rusça, Farsça ve Arapçada birbiriyle örtüşen anlamlarla bulunması, *Og* sözcüğünün, hem derinlerdeki köklerini, hem de yaygınlığını gösteriyor.

Doğum ve kan bağı gibi anlamların, bütün dillerin oluşmasında ilk kavramlar arasında olduğunu hatırlamakta kuşkusuz yarar var.

16 M. Bayrakdar, *Doğu ve Batı Kaynaklarına Göre Türkler Kürtlerin Nesi Oluyor*, Beyaz Kule Yayınları, Ankara, Ocak 2005, s.52, 218. Bayrakdar, *Oğuz* sözcüğünün *Ok* kelimesinden türediği görüşünün yanlış olduğu kanısındadır. Oysa kendisinin Türkçe *Oğ* ile ilişkisini kurduğu Japonca *O*'nun şerefli/soylu anlamına gelmesi de, Oğuz'un Ok sözcüğünden geldiğinin bir başka kanıtını oluşturuyor.

Og sözcüğünün kan bağı anlamıyla başlayan hikâyesi, Türkçemizde örgütlenme boyutlu içerik kazanarak devam etmiştir.

Türkçede *Og* sözcüğü o kadar önemlidir ki, Türk toplumlarının yakınçağa uzanan tarihlerini, bir tek *Og* hecesinin serüvenini inceleyerek özetleyebilirsiniz.

Zamanla boy (aşiret) anlamını kazanan *Og/Ok,* örgütlenme içerikli anlamlar yüklenmiştir. *Orhon Yazıtları*'nın hem Kültigin Yazıtı'nın Doğu yüzünde, hem de Bilge Kağan Yazıtı'nın Doğu yüzünde bakınız ne yazıyor:

"Oksuz Kööktürük iti ança olurur ermiş."[17]

Günümüz Türkçesiyle şöyle: "Oksuz Göktürkleri düzene sokarak öylece hüküm sürerler imiş."

Bu cümlenin başındaki *Oksuz* (*Ogsuz*) sözcüğünü günümüz Türkçesine doğru çevirmek için, Göktürk kağanlığının kuruluşunu ve aslında kabile toplumundan kağanlık örgütlenmesine geçiş tecrübelerini anlamak gerekiyor. *Ogsuz* sözcüğünün günümüz Türkçesine doğru çevirisini önde gelen tarihçilerimizden Talât Tekin yapmıştır. Biz de 1973 yılında yaptığımız Orta Asya kavimlerinin gelişmesi konusundaki incelememizden bu yana, Göktürk kağanlığının kuruluş sürecini gerçeğe uygun olarak açıklıyoruz.

Orhon Yazıtları'nda *Ogsuz* kavramı, *örgütsüz* anlamına gelmektedir. Anlatılan olay, örgütsüz ve düzensiz yaşayan Göktürk'ün Bumin Kağan ve İstemi Kağan önderliğinde düzene sokulması ve hükümdarlığın kurulmasıdır.

Ne var ki, *Ogsuz* sözcüğü Ziya Gökalp'ten başlayarak yanlış çevrilmiş, tarih tersyüz edilmiştir.

Ziya Gökalp, *Türk Töresi* başlıklı kitabında *Ogsuz* sözcüğünü, "efendisiz (yani hür ve müstakil olarak)" diye çeviriyor ve yorumluyor.[18]

17 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları,* Türk Dil Kurumu Yayınları, 4. basım, Ankara, 2010, Kültigin Doğu 3, (s.24-25), Bilge Kağan Doğu 4 (s.50-51).

18 Ziya Gökalp, *Kitaplar,* c.I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Nisan 2007, s.95.

Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun'un çevirisi de, Ziya Gökalp gibi yanlıştır. O da *Oksuz* sözcüğünü "tam bağımsız" diye çeviriyor. Devamındaki *iti ança olurur* eylemini de "huzur içinde oturmuş" diye hatalı çeviriyor.[19]

Bu hatalar yaşanan tarihsel süreci ve kavramların tarih içinde yeni anlamlar yüklenmesini dikkate almamaktan kaynaklanıyor.

Og, bilindiği gibi kan bağını ifade ediyor ve *boy* (*kabile*) anlamındadır. Metin dikkatli incelenirse, orada *Ogsuz* sözcüğü, "kan bağsız", "kabilesiz", "efendisiz" veya "tam bağımsız" anlamlarına gelmiyor; Boylar Birliği veya Kağanlık halinde örgütlenmemiş olma halini yansıtıyor. Nitekim hemen arkasından gelen *it-* ve *oltur-* eylemleri, *düzene sokma* ve *tahta oturma* anlamındadır ki, Kağanlığın kurulmasını dile getiriyor. *Orhon Yazıtları*'ndaki *Ogsuz* sözcüğünü Talât Tekin yerinde olarak *teşkilatsız* diye çevirmekte ve yanlış çevirileri esaslı kanıtlara dayanarak eleştirmektedir.[20]

Bizim dikkatimizi çeken, *Orhon Yazıtları*'nda *Ogsuz* sıfatının geçtiği her iki yerde de *Türk*/Türük değil, fakat *Köktürük* kavramının kullanılmasıdır. Zaten *Köktürük* kavramı, *Orhon Yazıtları*'nda yalnızca iki yerde ve *Ogsuz* sıfatıyla birlikte anılıyor.[21] Buradan da anlaşılıyor ki, *Köktürük* vurgusu, hanedana vurgudur ve aynı zamanda örgütlenmeye vurgudur. *Köktürük,* Türük bodunun soylu yöneticilerini ifade etmektedir. Örgütlü olmalarının kaynağı da "Göksel" olmalarıyla açıklanıyor.

19 Ahmet B. Ercilasun, *Türk Dili Tarihi*, 7. basım, Akçağ Yayınları, Ankara, 2009, s.83.

20 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.81'deki açıklamaya bakınız.

21 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Kültigin Doğu 3 (s.24-25), Bilge Kağan Doğu 4 (s.50-51).

Ogur-Oğuz İlişkisi

Ogur ve *Oğuz* sözcükleri aynı anlama gelmektedir. Reşidüddin Fazlullah'ın *Oğuzname*'sinin bazı elyazması örneklerinde *Oğuz* yerine *Oğur* yazmaktadır.[22]

Ogur adına ilk kez MÖ 3. yüzyılda Çin kaynaklarında rastlanıyor. Tarihçi Hirth'e göre, Çin kayıtlarındaki "Wu-kie" sözcüğü *Ugır* sözcüğünden gelmektedir. O halde, *Ugır/Ogır* boylarının MÖ 3. yüzyıl sonlarında Altay dağlarının güneyinde Tarbagatay ve Kobdo bölgelerinde de yaşadıkları anlaşılıyor. Ogurlar, tarihçiler tarafından Ding-linglere bağlanmaktadır.[23]

Yine İran destanının Asadî Tusî tarafından aktarılan en eski bir rivayetinde, hâkim boyu Yugurlar olan ve merkezi Orta Tanrı dağlarında bulunan bir "cihan devleti"nden söz edilmektedir. Bu "devlet"in hükümdarı "Khaqan-i Yugur" diye adlandırılmaktadır.[24]

Ogurların bir kolu olan Bulgarların MÖ 149-127 arasında Kafkaslar'ın kuzeyinde bulundukları, MS 3. yüzyıl kayıtlarında geçmektedir.[25] Ogurlar, miladın ilk yüzyıllarında Onogur, Ogur ve Şaragur gibi adlarla Kazakistan Bozkırları ve Batı Sibirya'da saptanmaktadır. Ercilasun, bu Ogurların Sakalardan kalmış oldukları görüşündedir. Bu bilgilere dayanılarak, Ogur boylarının Altaylar'ın güneyinden Karadeniz'e kadar uzanan bozkırlara daha miladın öncesinde yayıldıkları anlaşılmaktadır.[26]

Bizans elçisi ve gezgini Priskos da, MS 5. yüzyılda, Sabirlerin batıya doğru sürdüğü Saragur, Sorosgus (Sarı Oğuz) Urag (Ogur)

22 Zeki Velidî Togan, *Oğuz Destanı*, İstanbul, 1972, s.82, dipnot 16a.

23 Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1996, s.187; Kurat ve Zimonyi'den aktaran: Ahmet B. Ercilasun, *Türk Dili Tarihi*, s.195.

24 Z. Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s.19 ve 141.

25 8. yüzyılın Ermeni tarihçisi Horenli Moisey, MS 3. yüzyılda yaşayan Suriyeli Mar-Abas Katinu'ya dayanarak saptıyor. Bkz. Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, DTCF Yayınları, Ankara, 1972, s.109; Ercilasun, *age*, s.195.

26 Ercilasun, *age*, s.195.

ve Onogurları "İskit ve Hun kabileleri" üst başlığı altında anar ve onların Hunlarla ve Perslerle savaşlarını anlatır.[27]

Daha sonra Çin kaynaklarında, *Orhon Yazıtları*'nda ve Ön Asya'da yaşanan süreçte kayıtlarına rastladığımız *Oğuz* adının, *Ogur* ile aynı anlama geldiği genel kabul görmektedir. Zeki Velidî Togan, *Ogur/Yugur* isminin milattan önceki zamanlarda Türk adının yerini tutan bir kapsamda olduğu kanısındadır ve *Oğuz* adından önce olduğunu belirlemektedir. Togan'a göre, *Ogur* adı, henüz genel bir teşkilatlanmanın bulunmadığı genel yayılma dönemine aittir. *Oğuz* ise, fetihlerin olduğu bir zamanda ortaya çıkmıştır ve genel bir örgütlenme döneminin ürünü olmaktadır.[28] Ercilasun ise, hangi adlandırmanın daha önce olduğu konusunda açık bir görüş belirtmemekle birlikte, *Oğuz* merkezli saptamalarda bulunuyor.[29]

Türkçe konuşan kavimlerin bir bölümünün dilinde, R sesi yerine Z sesi ve L sesi yerine Ş sesi geçmektedir. Buradan hareketle Türkçenin *Lir* Türkçesi ve *Şaz* Türkçesi diye gruplandığı biliniyor. *Lir* Türkçesinin *Şaz* Türkçesinden daha önce olduğu kesindir. Talât Tekin, Hunların, Tobaların ve Tabgaçların dillerinin Lir Türkçesi olmasını "mümkün" görüyor.[30] Göktürklerin dili ise, *Şaz* Türkçesidir. *Lir* Türkçesinden *Şaz* Türkçesine değişim, Ana Türkçede olmuş, Batıda konuşulan Kuban, Tuna ve Volga Bulgarcaları ile bugünkü Çuvaşçanın atası olan Bulgarca aynı değişimi yaşamamıştır.[31]

Bütün bu tarihsel veriler, *Ogur* isimlendirmesinin *Oguz*'dan daha önce olduğunu gösteriyor.

Hazarlar, Bulgarlar ve Kıpçaklar/Kumanlar gibi Kuzey Türklerinde, *Ogur* adıyla örgütlenmiş birçok boy toplulukları var. Kutri-

27 Ali Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları*, Türk Devrimi Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1995, s.24 ve s.65 vd.; Franz Altheim, *Geschichte der Hunnen*, IV, s.273.

28 Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s.143.

29 Ercilasun, *age*, s.197.

30 Talât Tekin, *Hunların Dili*, s.48.

31 Talât Tekin, *Hunların Dili*, s.48, 54.

gur, Utrigur, Onugur gibi boylar topluluklarının kökenlerinde, Tokur Ogur (Tokuz Oğuz), Otur Ogur (Otuz Oğuz), On Ogur (On Oğuz) gibi belli sayıdaki boyların bir araya gelmesiyle oluşan boy birliklerinin bulunduğu saptanmaktadır. Şaragur boy topluluğunun adının da Sarı Ogur anlamına geldiği belirtiliyor. Çuvaşça *Şura*, ak anlamındadır ve Batı yönünü belirlemektedir.[32]

Bulgar sözcüğünün *Bel Ogur* (Beş Ogur), yani Beş Boy'dan geldiği ileri sürülmüştür.[33] Macar ismini de *Beş Gur* (Meş Gar), yani Beş Boy isimlendirmesine bağlayanlar vardır.[34] Yine Macaristan'ın Almanca ve İngilizce karşılıkları olan *Ungarn* ve *Hungary* isimlerini *On Ogur*, yani *On Boy* kökeniyle açıklayanlar bulunmaktadır.[35] *Uygur* adlandırmasının da *Ogur* kökeninden geldiği görüşü yaygındır. Eski zamanlarda *Ogur/Yuğur* adının zamanla *Uygur* olarak anıldığı belirtilmektedir. *Yuğur* adı, Kıpçak, Kanglı, Kimek (Yemek) Türkleri ile bağlantılı görülmüştür.[36]

Çeşitli kavim adlarının açıklanmasında ileri sürülen tezlerin tarihsel gerçeğe uygunluğu, kuşkusuz tek tek araştırılabilir, bu ayrı bir sorun, ancak bugün Türk diye anılan kavmin oluşturduğu boy birliklerinin eski tarihlerde boy sayısıyla isimlendirildiği birçok örnekle kanıtlanabiliyor. Bu boy sayısı, zamanla özel isme dönüşmektedir. *Orhon Yazıtları*'ndaki *Üç Oğuz, Karluklar*'dır. Bayan Çur Kağan'ın Yazıtı'nda (MS 747-759) *Üç Karluk* diye geçmektedir.[37] *Üç Oğuz* ve *Karluklar*, aynı boy topluluğunun farklı özel isimleridir. *On Ok* da, *On Boy* anlamına gelmekle birlikte, aynı zamanda özel isimdir. *Tokuz Oğuz* için de aynı olay geçerlidir.

32 Golden, *Türk Halklarının Tarihine Giriş*, s.178 ve Ahmet B. Ercilasun, *Türk Dili Tarihi*, s.197.

33 Zeki Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.149.

34 *Aynı eser*, s.150.

35 *Aynı eser*, s.143.

36 Z.V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.142.

37 Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, c.II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s.269, dipnot 8.

Ogur ve Oğuz Kavramlarının Özel Boy Topluluğu Adlarına Dönüşmesi

Boylar anlamındaki *Oğuz*'un zamanla boylar birliğini ifade eden siyasal bir içerik kazandığı da, yine tarihsel metinlere dayanılarak saptanabiliyor. *Tokuz Oğuz, Sekiz Oğuz, Altı Oğuz, Üç Oğuz* denirken, yalnızca belli sayıda boy anlatılmış olmuyor. Belli sayıdaki boylar birleşerek bir boylar topluluğu oluşturmaktadır ki, bu olay o boyların sayılarının ötesinde, yeni bir siyasal oluşumdur; devlet oluşturmaya giden yolda bir siyasal birliktir. O nedenle boylar anlamına gelen *Ogur* ve *Oğuz,* zaman içinde belli sayıda boyun oluşturduğu siyasal birlik anlamını kazanmıştır.

Nitekim Altay Türklerinden olan Teleütlerin ağzında *Oygor* sözcüğü, *hikmetli, güçlü, iktidar sahibi* anlamına geliyor.[38] Ancak *Oygor* kavramının *Og* kökenli mi, yoksa akıl, us anlamına gelen *Oy* kökenli mi olduğu tartışılabilir.

Örgütlenmenin Adından Kavmin Adına

Denebilir ki, Türk kavminin çeşitli toplulukları Türk isminden önce *Tur/Ogur/Oguz, Gur/Guz/Uz* adlarıyla anılmıştır. Örgütlenmenin adı, kavmin adı olmuştur. Bunun ilk örnekleri *Ogur/Gur* kökenli adlandırmalardır: Onugur, Utrigur, Kutrigur, Şaragur vb.

Ogur/Gur adlandırmaları, Ural dağlarının ötesine özgü de değildir. Orta Asya'daki Uygur isimlendirmesi ve *Divan-ı Lügat-it Türk*'teki *Oğur* sözcüğü ve hatta bizim Türkiye Türkçemizde yaşayan *Uğur* sözcüğü, *Ogur/Oğuz* dönüşümünün coğrafî değil, fakat Türkçenin kollarıyla bağlantılı olduğunu göstermektedir.

R Türkçesinin konuşulduğu aşamada ve daha sonra R Türkçesini sürdüren coğrafyalarda, boy topluluklarının *Ogur* diye adlandı-

38 L.T. Ryumina-Sırkaşeva-N.A. Kuçıgaşeva, *Teleüt Ağzı Sözlüğü,* çev. Şükrü Halûk Akalın ve Caştegin Turgunbayev, Türk Dil Kurumu Yayını, s.77.

rıldığını görüyoruz: *Kutrigur* (Tokur Ogur=Tokuz Oğuz), *Utrigur* (Otur Ogur=Otuz Oğuz), *Onugur* (On Ogur=On Oğuz), *Şaragur* (Sarı Ogur=Ak Ogur), *Bel Ogur/Bulgar* (Beş Ogur), *Meş Gar/Macar* (Beş Gur).

Z Türkçesinin konuşulduğu alanlarda, boy topluluklarının *Oğuz* diye adlandırıldığını görüyoruz: *Dokuz Oğuz, Sekiz Oğuz, Altı Oğuz* ve *Üç Oğuz* gibi.

Oğuz adı, daha sonra Sir-i Derya Oğuzları'nda devam etmiştir. On Oklar'dan geldiklerini ileride göreceğimiz bu Oğuzlar, Sir-i Derya boylarındaki Oğuz Yabguluğundan sonra Selçuklu, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı devletlerinin Türk kitlesinin büyük çoğunluğunu oluşturmuşlardır. Aynı Oğuzların bir kolu ise, Uz/Guz adıyla Hazar ve Karadeniz'in kuzeyinden Doğu Avrupa içlerine kadar ilerlemişlerdir.

Bod-Bodun Kavramlarının Denk Düştüğü Tarihsel Aşama

Boylar birliğinin devletin oluşumu sürecinde yüklendiği anlamı, yalnız *Ogur/Oğuz* kavramında değil, *Bodun* kavramında da görüyoruz. Bilindiği gibi *Bodun*, sözcük kökeni olarak *bod (boy)* kavramının çoğuludur. Eski Türkçede çoğul eki olan -en, Farsça ve Almanca gibi Hint-Avrupa dillerinde de vardır. Dahası *Bod* kavramı, İngilizcede aynı Türkçedeki *Boy* anlamıyla vücut karşılığıdır. *Bod=Body*, başlangıçta insan vücudunu karşılayan bir kök iken, öyle görülüyor ki, insanların vücuda getirdikleri kabileyi de ifade etmiştir. *Body* İngilizcede sözcüğün kökenindeki ilk anlamıyla yaşarken, Türkçede hem ilk anlamıyla (boy bos, insanın boyu) ve aynı zamanda sonradan yüklendiği kabile anlamıyla da yaşıyor. Örneğin boy, Kuman Türkçesinde de, Türkiye Türkçesindeki gibi vücut anlamına gelmektedir.[39]

39 Bkz. K. Grønbech, *Komanisches Wörterbuch* ve Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, çev. Kemal Aytaç, Ankara, 1992, s.39.

Bodun, boylar anlamındadır. Ancak bu boylar, aralarında bir birlik kurmuşlardır. Bu nedenle *Bodun*, birlik oluşturan boyların örgütlenmesidir.[40]

Orhon Yazıtları'nda anılan bodunlar şunlardır:

- Türük bodun[41]
- Sir bodun/Altı Sir bodun[42]

40 Talât Tekin, *bodun*'u "kabileler, halk" diye çeviriyor (*Orhon Yazıtları*, s.132). Oysa kavram tarihseldir. *Bodun*, kabileler ve halk anlamına gelmekle birlikte, bir bağımlılık ilişkisini de içeriyor. O nedenle biz *bodun* sözcüğünü yine olanca tarihsel içeriğiyle *bodun* kavramıyla karşılamayı daha yerinde buluyoruz.

41 Talât Tekin'in *Orhon Yazıtları* adlı kitabının Sözlük-Dizin bölümünde, *Türük bodun* kavramının geçtiği yerler bulunabilir. Bkz. s.179 vd.

42 *Türk-Sir* ve *Türük-Sir* adı, *Tunyukuk Yazıtı*'nda beş kez geçmektedir: Batı 3, 11, Kuzey 60, 61, 62. Batı yüzünde *Türk-Sir*, Kuzey yüzünde ise *Türük-Sir* diye yazılmıştır. Bkz. Talât Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg Yayınları, Ankara, 1994, s.3, 6, 23. Talât Tekin, kitabın arkasındaki açıklamalar bölümünde *Sir bodun*'un altı yerde geçtiğini belirtiyor (s.27), fakat biz metinde altıncısını bulamadık. *Tunyukuk Yazıtı*'nda birinci olarak "Türk Sir bodun yerinte bod kalkmadı" (s.3), ikinci olarak, "Türk Sir bodun yerinte idi yorumazsun" (s.7), üçüncü olarak Türük Sir bodun yerinte bod yeme, bodun yeme" (s.23), dördüncü olarak "Kapagan Kagan Türük Sir bodun yorıdu bu" (s.23) ve beşinci olarak "Türük Bilge Kagan Türük Sir bodunug Oguz bodunug igüdü olurur" (s.23) (Türk Bilge Kağan, Türk Sir bodunu ve Oğuz bodunu besleyerek hüküm sürüyor) diye anılıyor. Sir adı, *Orhon Yazıtları*'nda ise, "Altı Sir, Tokuz Oguz, Eki Ediz kerekülüg begleri bodunı" diye açıkça boy adı olarak bir kez anılmaktadır. Bkz. Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Bilge Kağan Doğu 1 (s.50-51). *Tunyukuk* ve *Orhon Yazıtları*'ndaki *Türük Sir bodunu*'nun ne olduğu tartışılmıştır. Kimi tarihçiler ve dilbilimciler, *Sir*'in Türk bodununun soyluluğuna yapılan vurgu olduğunu ileri sürmüşlerdir. Onlara göre *Sir*, soylu=asil anlamına gelmektedir. Ahmet B. Ercilasun ise, *Sir* kavramını karşılığı olarak günümüz Türkçesinde "muzaffer" sözcüğüne yer veriyor. *Tunyukuk Yazıtı*'ndaki "Türük Sir bodunun yerinte bod kalmadı" cümlesini şöyle çeviriyor: "Muzaffer Türk miletinin yerinde boy kalmadı" (*age*, s.94). Bodunun millet anlamına gelmediği bir yana, *Sir*'in bir bodun olduğu *Bilge Kağan Yazıtı*'nda apaçık bellidir. Çünkü "Altı Sir, Tokuz Oguz, İki Ediz çadırlı beyleri bodunu" diye anılmaktadır (Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Bilge Kağan Doğu 1, s.50-51). Talât Tekin, "İkinci Göktürk kağanlığının esas kitlesini oluşturan kabile federasyonunun adının *Sir* olduğunu" belirtiyor ve şöyle devam ediyor: "Bilge Kağan Kitabesinde *[(a)l]tı sir* adı ile anı-

- Apar bodun
- Az bodun
- Çik bodun
- Ediz bodun (İki Ediz bodunu)
- İzgil bodun
- Karluk bodun (Üç Oğuz)
- Kırkız bodun
- Kıtan Tatabı bodun
- Kıtay bodun
- Üç Kurıkan bodun
- Oğuz bodun (Tokuz Oğuz bodun)
- Üç Oğuz bodun (Karluk bodunu)
- On Ok bodunu
- Sogdak bodun
- Tabgaç bodun
- Tangut bodun

lan ve altı boydan ibaret olan bu kabile federasyonu Çin kaynaklarında *T'ie-l'e* adı ile zikredilen federasyon olmalıdır. Altı kabileden oluşan T'ie-l'e federasyonuna şu kabileler dahildi: *Huy-ho* (Uygur), *Pa-ye-ku* (Bayırku), *A-tie* (Ediz), *Tung-lo* (Turna), *P'u-ku* (=Bugu?), *Posi* veya *Si* (=Sir?). Bkz. Talât Tekin, *age*, s.106. Klaystorny ve Ahincanov ise, Çin Hanedan Yıllıklarına ve diğer verilere dayanarak, Sirlerin Çin kaynaklarında *Seyanto* diye anıldığını, 627 yılında Doğu Türklerini yendiklerini, bu sırada çoğu atlı 200 bin kişilik güçlü orduları bulunduğunu, her atlının dört atı olduğunu, 630 yılında Doğu Türk hakanlığının yıkılmasından sonra 648 yılında Uygurlara ve Çin'e yenildiklerini, Türk-Sir ittifakının bunun üzerine İlteriş Kağan tarafından kurulduğunu belirtiyorlar. (Klyastorny, *Kıpçaki*, s.157'den ve Biçurin, *Sobraniye Svedeniy*, I/341'den aktaran: Ahincanov, *Kıpçaklar*, s.54 vd.) Yine Ahincanov, Sir bodunun İkinci Göktürk Kağanlığının 740 yılında yıkılmasından bir süre sonra batıda Kıpçaklar olarak ortaya çıktıkları görüşündedir. *Sir Bodun* Göktürk Kağanlığının dağılması sırasında 20 yıl gibi kısa bir süre Kağanlığın başına geçmiş ve daha sonra Dokuz Oğuzlara yenilerek dağılmışlardır. Bu görüşü destekleyen veriler *ciddidir*. Kıpçak adı, Sirlerin kaybolmasından sonra ortaya çıkmıştır. Çin kaynakları, Seyantoların, yani *Sir bodun*'un Kıpçaklar gibi sarışın ve mavi gözlü olduğunu belirtiyorlar.

- Tarduş bodun
- Tatabı bodun
- Tokuz Oğuz bodunu
- Tokuz Tatar bodunu
- Otuz Tatar bodunu
- Tölis bodun
- Tölis Tarduş bodun
- Tüpüt (Tibet) bodun
- Türgiş bodun
- Uygur (Dokuz Uygur) bodun

Oğuz veya *Bodun* örgütlenmesi, bir tabiyet (bağımlılık) vurgusunu da içeriyor. *Orhon Yazıtları*'nda bu ilişki şöyle anlatılır:

"İçikigme içikdi; bodun boltı."

Bugünkü Türkçeyle: "Tabi olanlar tabi oldu; bodun oldu."[43]

Değerli dilbilimcimiz Talât Tekin, bu çok önemli cümleyi "bodun oldu" diye değil, "halk oldu" diye çeviriyor. Oysa *Orhon Yazıtları*'nın çevirisinde *Bodun* sözcüğüne dokunmamak gerekir. Çünkü *Bodun*, millet olmadığı gibi, halk sözcüğüyle de karşılanamaz. Halk kavramında, *Bodun*'un tarihselliği yok. Örneğin yukarıdaki cümleyi "halk oldu" diye çevirdiğimiz zaman, anlamı bütünüyle bozmuş oluyoruz. Bilge Kağan, orada "bana bağlı boylar haline geldiler" diyor. Eğer ille halk kavramı kullanılacaksa, burada "Bana bağlı halk oldu" demek gerekirdi. Çünkü orada anlatılan olay, adı okunamayan satırlarda silinmiş olan bir bodunun savaş yoluyla ve "askerleri mızraklanarak" Türk Kağanlığına bağımlı kılınmasıdır.

Yine *Orhon Yazıtları*'nda, "Bodunum erti=bodunum idi" denirken, kağana bağımlı boylar olduğuna da işaret edilmiş oluyor. Ni-

43 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Bilge Kağan Doğu 37 (s.62-63). Talât Tekin, bodun'u halk diye çevirdiği için. doğru anlam verilemiyor.

tekim Bilge Kağan'ın ağzından, Tokuz Oğuz için "bodunum idi" deniyor.[44] Yani Tokuz Oğuz, Türük (Göktürk) Kağanlığına bağlı bir boylar topluluğu idi; bir siyasal topluluk idi. Yine On Oklar ve onların hâkim boyları olan Türgişler için, "Türükümiz bodunumız erti", yani "Türkümüz bodunumuz idi" deniyor.[45]

Bodun kavramının içerdiği bağımlılık ilişkisi, öncelikle askerî kuvvetle sağlanmaktadır. Kağanlığa karşı "hatalı" davranan bodunların kağanları ve buyruk beyleri Türgiş Kağanı örneğinde olduğu gibi öldürülmekte, cezalandırılmaktadır. "Bora ve ateş gibi" Kağanlığın üzerine gelen bodunlar bastırılmakta, gerekirse "uykuda basılmakta" ve "düzene sokulmakta"dır.[46] Bu yüzden On Ok bodunu *emgek* (ızdırap) görmektedir. Yine Az bodununun itaat altına alınması, Bilge Kağan'ın ağzından şöyle anlatılıyor:

> "Eçümiz, apamız tutmış yir sub idisiz bolmazun tiyin Az bodunug itip yaratıp..."
>
> Günümüz Türkçesiyle: "Atalarımızın hükmettiği yerler sahipsiz kalmasın diye Az bodununu düzene sokup örgütleyerek..."[47]

Kabile konfederasyonu ve devletin oluşumunda bodunlar, hatta federasyonlar arasındaki bağımlılık ilişkisi, *Baz* kavramıyla da ifade edilmektedir. *Orhon Yazıtları*'nda *Baz kağan* bağımlı kağan anlamına geliyor. Bağımlı kılma eylemi de "baz kılmış" diye anlatılıyor. Örneğin Kültigin Yazıtı'nın Doğu Yüzünde, Bilge Kağan "Babası Kağan"ın 47 seferini anlatırken, "kağanlıyı kağansızlaştırmış, düşmanları baz kılmış" diyor.[48] *Baz kılma* eylemi yalnız kağanlar

44 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Bilge Kağan Doğu 29 (s.60-61). Talât Tekin, bodun'u halk diye çevirdiği için, doğru anlam verilemiyor.

45 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Kültigin Doğu 18 (s.28-29), Bilge Kağan Doğu 16 (s.56-57).

46 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Bilge Kağan Doğu 16 (s.56-57) ve Doğu 27 (s.60-61).

47 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Kültigin Doğu 19 (s.28-29).

48 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Kültigin Doğu 15 (s.28-29).

için değil, bodunlar için de geçerlidir. Bilge Kağan, "Tört bulundaki bodunug koop baz kıltım" diye anlatmaktadır. Bugünkü Türkçemizle "Dört bucaktaki bodunları hep bağımlı kıldım."[49]

Bodun kavramındaki bağımlılık ilişkisi, aslında *Oğuz* kavramının içinde de bulunmaktadır. *Og*'lar, *Oguz* halinde örgütlenince kaçınılmaz olarak bir tabiyet ilişkisi içine girmektedirler. Bu açıdan *Oğuz* kavramının kendisi, bir örgütlenmeyi, ast-üst ilişkilerini içermektedir. Birleşen boyların başına çoğu zaman en güçlü boyun başkanı *Kağan* olarak oturmaktadır.

Bir aşama ötede, çeşitli boy birlikleri (*Oğuz=Bodun*) bir siyasal birlik oluşturduğu zaman, o birlik içindeki boylar hem kendi kağanlarına, hem de boy birliklerinin oluşturduğu konfederasyonun kağanına bağımlı idiler. Konfederasyonun başındaki kağan, hanlar hanı veya kağanlar kağanı konumunda bulunmaktadır. *Oğuz* veya *Bodun* olarak örgütlenme, devletin çekirdeğini oluşturur.

Ancak Doğu Türklerindeki *Bodun* kavramı, *Ogur/Oğuz* kavramından daha ileri bir tarihsel aşamayı belirliyor. *Bodun*, *Ogur/Oğuz*'a göre, devletleşme sürecinin daha ilerisinde ortaya çıkmıştır. Nitekim *Orhon Yazıtları*'nda *Bodun* kavramı, boylar birliğinin ötesinde yer yer devlet anlamında da kullanılmaktadır. Örnek verecek olursak:

> "Bu yerde olurup Tabgaç bodun birle tüzültüm."
>
> *(Bu yerde oturup Tabgaç bodunu ile tüz yaptım, düzen kurdum, hukuk yaptım, antlaşma bağladım.)*

Bu cümlede, Tabgaç (Çin) bodunu deyişiyle Tabgaç kavmi değil, Tabgaç (Çin) devleti kastedilmektedir. Çünkü anlaşma kavim ile değil devlet ile yapılır. Burada *Bodun*, boylar veya kavim anlamını değil, devlet anlamını ifade ediyor. Bu açıdan tıpkı *Ogur/Oğuz* (boylar birliği) kavramı gibi, *Bodun* (boylar birliği)

49 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Kültigin Doğu 2 (s.24-25), Doğu 29-30 (s.32-33); Bilge Kağan Doğu 24 (s.58-59).

kavramı da, tarih içinde çoğul anlamında boylar sözcüğünden boylar birliği örgütlenmesine ve oradan da devlete uzanan sürecin başındaki, ortasındaki ve sonundaki anlamları içermektedir.

Ogur Oğuz Bodun Kavramlarının Üç Aşaması: Boylar>Örgütlenmiş Boylar>Devlet/Uygarlık

Ogur/Oğuz/Bodun kavramının geçirdiği üç aşama şöyle belirlenebilir:

1. Boylar (Boyun çoğulu, birden çok boy).
2. Boylar birliği (Örgütlenmiş boylar, örgütlü birlik).
3. Devletin çekirdeği, giderek devlet ve uygarlık.

Kan bağının birleştirdiği Og'lar (boylar), birlik halinde örgütlendikleri kabile konfederasyonu aşamasından sonra uygarlaşıp devlet kurdukları zaman, *Ogur/Oğuz* oluyorlar. Daha doğrusu, boylar birliği örgütlenmesi olan *Ogur/Oğuz*, uygarlaşmayla birlikte devlet anlamını da kazanıyor.

Kaşgarlı Mahmud, 1074 yılında tamamladığı *Divan-ı Lügat-it Türk*'te, *Oğur* sözcüğünün hem zenginlik hem de devlet anlamına geldiğini kaydetmektedir.[50] *Oğur* sözcüğü bugün de dilimizde *Uğur* olarak hâlâ yaşıyor. Türkiye Türkçesi, Türkçenin ŞAZ grubundan olmakla birlikte, LİR Türkçesinden çok sayıda sözcük de çok eski bir dönemin kalıntıları olarak hâlâ yaşıyor.

50 *Divan-ı Lügat-it Türk*, I, s.53.

II

SINIFLAŞMA VE KAN BAĞININ ÇÖZÜLMESİ AK VE KARABODUN BEY EL KÜN

Kan Bağını Çözen Toplumsal-Ekonomik Süreç

Kan bağına dayanan sınıfsız toplumdaki boy (kabile) örgütlenmesinin yerini, sınıflara bölünmüş toplumda devlet alır. Sınıflaşma ve devletleşme, şu süreçlerin ürünüdür:

- Kabile toplumunda üretim tekniğinin, üretimin gelişmesi,
- Kabile üyelerinin hayatını devam ettirecek ürünlerin ötesinde bir üretim fazlasının oluşması,
- Kabile beylerinin bu zenginliklere el koyması, toprak, hayvan sürüleri ve üretim araçları üzerinde özel mülkiyetin gelişmesi ve istikrar kazanması,
- Kabile soyluları zümresinin oluşması ve sınıfa dönüşmesi,
- Kabile aristokrasisinin (beyler) kabile demokrasisine son vererek kabile üyelerini silahtan arındırması, silahı tekelinde toplaması, halktan ayrı bir ordu örgütlemesi,
- Yeni beyler sınıfının üretim fazlasını denetleyen örgütünün istikrar kazanması, bu beylerin dışa karşı zenginliklerini koruyacak ve geliştirecek ve aynı zamanda kendi halkı üzerindeki hâkimiyetini sağlayacak kurumların örgütlenmesi, bürokrasinin kurulması.

Bu süreçte kan bağının çözülmesini ve sınıflara ayrışmayı Oğuzlar örneğinde inceleyeceğiz. Ancak öncelikle Oğuzlar konusundaki bir karışıklığı gidermemiz gerekiyor.

Orhon Yazıtları'ndaki Tokuz Oğuz/Oğuz ile Sir-i Derya Oğuzlarının Birbirine Karıştırılması

Bugün bizim *Oğuzlar* diye andığımız *Sir-i Derya Oğuzları* kimdir? Yukarıda değindik, geçmişte *Ogur* ve *Oğuz* diye örgütlenmiş farklı boy toplulukları var. Bu nedenle Anadolu'ya gelen Oğuzları diğer *Ogur* veya *Oğuz* denen boy topluluklarından ayırmak için, tarihçiler *Sir-i Derya Oğuzları* diye adlandırma gereğini duymuşlardır. Onlara, 9. yüzyıl ortalarından sonra Ceyhun ve Seyhun boylarında Yabguluk kurdukları için böyle denmektedir.

Orhon Yazıtları yanında, Çin ve Arap kaynaklarında da geçen *Dokuz Oğuz* boyları, *Sir-i Derya Oğuzları* ile sık sık karıştırılır. Oysa *Sir-i Derya Oğuzları* adlandırması, bu karışıklığı önlemek için üretilmiştir. Buna rağmen şaşırtıcıdır, Orta Asya tarihi üzerine uzun yıllar çalışmış olan bilim adamları ve araştırmacılarda bile bu yanlışa rastlanıyor.

- Barthold, Oğuz ile Tokuz Oğuzu birbirine karıştırıyor, sonra düzeltiyor. "*Türk* sözcüğünün siyasal, Oğuzun ise etnografik" olduğunu söylerken, Türk ile Oğuzu aynı görüyor.[1] *Türk* kavramının Göktürk döneminde daha siyasal olduğu doğrudur, ancak Türk bodunu ile Oğuz (Tokuz Oğuz) bodunları özdeş değildir. Barthold, kitabının ileriki bölümlerinde, Arap coğrafyacılarına, örneğin İbni Esir'e göndermede bulunarak, "Oğuzların kesinlikle Tokuz Oğuz bünyesinde bulunmadıklarını", iki halkın değişik bölgelerde yaşadıklarını belirtiyor: "Oğuzlar, Hazar'ın doğu sahillerinden İsficat'a

1 Barthold, "Türkmenler", *Orta Asya/ Tarih ve Uygarlık*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010, s.264 vd.

kadar uzanan bölgede Müslümanların komşuları" olarak, Tokuz Oğuzlar ise, "şimdiki Çin Türkistanında Kuça'dan doğuya doğru, merkezleri Turfan" olan topraklarda bulunuyorlar.[2]

- *Oğuz'dan Selçuklu'ya* üzerine kitap yazan değerli hocamız Prof. Dr. Sencer Divitçioğlu, Sir-i Derya Oğuzlarını Tokuz Oğuzlara bağlamaktadır.[3] Ancak kitabının başka yerlerinde, tarihsel verilere uygun olarak Sir-i Derya Oğuzlarının geçmişini On Oklar içinde bulmaktadır.

- A. Dilaçar da, "Tarih Boyunca Devlet Dili Olarak Türkçe" başlıklı yazısında Dokuz Oğuz ile Oğuz bodunlarını birbirine karıştırmıştır.[4]

- Ekber N. Necef, Karahanlılar üzerine yaptığı bilgilendirici araştırmada, Tokuz Oğuzlar ile Oğuzları ayırıyor;[5] hatta Gerdîzî'yi Tokuz Oğuzlar ile Oğuzları birbirine karıştırdığı için eleştiriyor.[6] Necef, Oğuzların köklerini Tölesler ve On Oklar içinde ararken de tarihsel bulgulara uygun bir iz sürmüştür.[7] Ancak kitabın başka yerinde, Oğuzlar başlığı altında bu topluluğun tarih sahnesine çıkışını hatalı olarak Tokuz Oğuzlarla ilişkilendiriyor.[8]

- Değerli bilim adamımız, kırk yıllık arkadaşım Prof. Dr. Ümit Hassan da, 560 yılında "Oğuzların tarih sahnesinde gelişkin bir federatif yapı içinde boy gösterdiğini" öne sürüyor. Bu tarihin kaynağını gösterniyor.[9] Oysa Çin kaynaklarında Tokuz Oğuzdan "Do-

2 Barthold, aynı eser, s.265.

3 Sencer Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1994, s.14.

4 A. Dilaçar, "Tarih Boyunca Devlet Dili Olarak Türkçe", Kaya Türkay, *A. Dilaçar* içinde, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1982, s.183.

5 Ekber N. Necef, *Karahanlılar*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2005, s.152.

6 Ekber N. Necef, aynı eser, s.368.

7 Ekber N. Necef, aynı eser, s.61, 372 vd, 375.

8 Ekber N. Necef, aynı eser, s.378.

9 Ümit Hassan, "Siyasal Tarih -Açıklamalı Bir Kronoloji-", *Türkiye Tarihi I -Osmanlı Devletine Kadar Türkler-*, Yayın Yönetmeni Sina Akşin, Cem Yayınevi, s.149.

kuz Boy" diye 630 yılında söz ediliyor.[10] Ümit Hassan'ın burada sözünü ettiği *Oğuzlar,* her durumda *Tokuz Oğuz*dur. Çin imparatorluk kayıtlarının "Dokuz Boy"dan söz etmesi, federatif yapının oluştuğuna işaret etmektedir, ancak tarihlerde 60 yıllık bir fark var. Ümit Hassan, *Türkiye Tarihi*'ne yazdığı *Siyasal Tarih*'te, Oğuzlar isimlendirmesini sık sık Tokuz Oğuz karşılığı kullanıyor.[11] Ümit Hassan'ın başka eserlerinde de Oğuzlar, Tokuz Oğuz kökünе bağlanıyor.[12]

- "Haber Türk" televizyonunda Murat Bardakçı ve Fatih Altaylı'nın 6 Mayıs 2010 günü yaptıkları Oğuzlar/Türkmenler üzerine söyleşide bu yanlış yinelendi. Konunun uzmanı olan Doç. Dr. Tufan Gündüz, Anadolu'ya gelen Oğuzları *Orhon Yazıtları*'nda anılan Göktürkler dönemindeki Oğuza (Tokuz Oğuz) bağladı.

Görüldüğü gibi, Sir-i Derya boylarında Oğuz Yabguluğunu oluşturan ve daha sonra Selçuklu ve Osmanlı devletlerinin kurucusu olan Oğuzlar/Türkmenler, birçok tarihçimiz tarafından hatalı olarak *Orhon Yazıtları*'nda anılan Tokuz Oğuz/Oğuz kökenine bağlanmıştır. Konunun berraklaştırılmaya ihtiyacı vardır.

Tokuz Oğuz, Çin kaynaklarında ve *Orhon Yazıtları*'nda anlatıldığı üzere, bir boylar birliği idi ve aynı zamanda uzun ve kanlı savaşlarla Türük Kağanına bağlanmıştı. *Orhon Yazıtları,* Türük/Türk Kağanlığının Tokuz Oğuzu egemenliği altında tutabilmek için ne kadar

10 Divitçioğlu ve Necef de, Pulleyblank'a gönderme yaparak bu tarihi veriyor. Bkz. "Some Remarks on Toguz Oghuz Problem", *Ural Altaische Jahrbücher,* vol. XXVIII.

11 Ümit Hassan, aynı eser, s.149, 154, 157. Eğer Ümit Hassan Çin kaynaklarında MS 3. yüzyıl sonrasında *Kao-che* diye anılan Töles boylarına gönderme yapıyorsa, bazı Töles boylarının daha sonra Sir-i Derya boylarındaki Oğuzların kökleri arasında bulunduğu kuşkusuzdur. Ancak Seyhun boylarına gelmeden önce (8. yüzyıl ikinci yarısı ve sonrası) onların adları Oğuz değil, fakat *On Ok* idi.

12 Ümit Hassan. *Osmanlı Örgüt-İnanç-Davranış'tan Hukuk-İdeoloji'ye,* İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

zorlu savaşlar verdiğini ve bu bağımlılığa isyanları anlatır.[13] Zaten Türük Kağanlığını MS 744'te yıkan, Karluk-Basmıl-Tokuz Oğuz ittifakı olmuştur. İlk başta *Karluk* (Üç Oğuz) Kağanı, Ötüken'de Kağanlar Kağanı tahtına oturacak gibi olmuşsa da, Uygur boyu ile birleşip *On Uygur* boylar topluluğunu oluşturan *Tokuz Oğuz*, Üç Oğuzu (Karluklar) bertaraf edip, hâkimiyeti ele geçirmiştir.

Arap tarihçisi Mesudî de, *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)* adlı eserinde, *Guz* (Oğuz) ile *Toguz-guz*'ları (Dokuz Oğuz) birbirinden ayırmıştır. 10. yüzyılda yaşayan (893-957) Mesudî, öncelikle Guz Türklerinin 10. yüzyılda Ceyhun-Seyhun nehirleri boylarında yaşadıklarını saptıyor.[14] Daha sonra o tarihte (943-944) Horasan ile Çin arasındaki Kuşan (Kuça) şehri halkının *Toguz-guz* olduğunu belirliyor. "Türkler ve diğer Türk boyları arasında onlardan daha savaşçısı, daha kudretlisi ve daha iyi teşkilatçısı yoktur" diye övdüğü *Toguz-guz*'un hükümdarlarının Uygur Han olduğunu belirtiyor ve Türkler arasında yalnız onların Mani dininden oldukları bilgisini de veriyor.[15] Bir cümle sonra, bu kez *Guzlar* (Oğuzlar) için, "Türklerin en savaşçısı onlardır" değerlendirmesinde bulunuyor.[16] Daha sonra Guzların kışlak için Hazar ırmağının batısına geçerek Ruslarla çarpışmalarına ve Alanlarla savaşlarına değiniyor.[17] Bütün bu bilgiler, tarihsel gerçeklerle örtüşmektedir ve Mesudî'nin ya-

13 *Orhon Yazıtları* konusunda Çin Halk Cumhuriyeti'nde yapılan araştırmalar, Türkiye'de yapılanlardan kat kat fazladır. Bu konuda bizi bilgilendiren Kazakistan Bilimler Akademisi Üyesi Kayrat Gabıthanuli'nin çalışmasını okumanızı hararetle öneririz. Bkz. "Çin'de Orhon Yazıtları Üzerine İncelemeler", "Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü", *Prof. Dr. Nejat Diyarbekirli'ye Armağan* içinde, Ankara, 2006, s.145-150.

14 Mesudî, *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, Arapçadan çeviri ve notlar: Ahsen D. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004, s.33. Mesudî, Gûzların yaşam alanını kitabın sonlarında yine tarihsel gerçeklere uygun olarak belirlemektedir. Bkz. s.193.

15 Mesudî, aynı eser, s.40.

16 Mesudî, aynı yerde.

17 Mesudî, aynı eser, s.75 ve 86.

şadığı 10. yüzyılda *Uygur* olan *Toguz-guz* ile Sir-i Derya boylarında yaşayan *Guzları* açık olarak birbirinden ayırdığını göstermektedir. Bu, önemlidir. Çünkü Gerdîzî gibi bazı Arap tarihçi ve seyyahları, her ikisinin adlarındaki Guz nedeniyle, *Guz* ile *Toguz-guz*'u kimi tarihçilerimiz gibi birbirine karıştırmışlardır.[18]

Sir-i Derya Oğuzlarının Kökü: Tölesler/On Oklar

Orhon Yazıtları'nda *Tokuz Oğuz* yanında, *Üç Oğuz, Altı Oğuz, Sekiz Oğuz, On Ok, Otuz Tatar, Töles* gibi boy birlikleri de anılır. Kaynaklar incelendiği zaman, Oğuz/Türkmenlerin kökeninin Dokuz Oğuzlar değil, On Oklar olduğu görülür. Birisi Dokuz Boy'dur; diğeri On Boy'dur. *Tokuz Oğuz'da* çoğul eki -z'dir; *On Oklar*'da, bugünkü Türkçede olduğu gibi -lar'dır.

Oğuzlar/Türkmenler alanında bugüne kadar en ayrıntılı araştırmayı yapan Prof. Dr. Faruk Sümer, Sir-i Derya Oğuzlarını Dokuz Oğuz/Uygurlardan ayırır ve kökeninin Batı Göktürk topluluğu içinde yer alan *On Oklar* olduğunu belirler.[19] Yine Zeki Velidî Togan ve Ziya Gökalp gibi tarihçi ve düşünürler, tarihsel verileri inceleyerek, *Sir-i Derya Oğuzlarının Orhon Yazıtları*'nda anılan *Tokuz Oğuz* kökünden gelmediklerini, daha çok *On Ok* diye anılan boylarla bağlantılı olduklarını göstermişlerdir.[20] Ziya Gökalp, gerçi Orta Asya'da ilhanlığın (devlet) "Hyun-nu'dan Avar'a, Avar'dan Göktürk'e, oradan Oğuzlara, oradan Kırgızlara" geçtiğini belirtirken, *Oğuzlar* kavramını *Dokuz Oğuzlar* yerine kullanmıştır;[21] an-

18 Aktaran: Ekber N. Necef, aynı eser, s.368.

19 Faruk Sümer, *Oğuzlar*, s.20, 152.

20 Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s.49; Ziya Gökalp, *Türk Töresi, Kitaplar*, c.I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Nisan 2007, s.131-132, (Toker Yayınları, s.85, 195); Ahmet B. Ercilasun, *Türk Dili Tarihi*, s.218.

21 Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi, Kitaplar*, c.I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Nisan 2007, s.448 ve 452 (Toker Yayınları, s.188).

cak aynı kitabında *Oğuzlar* ile *Dokuz Oğuzları* ayrı sayarak konuyu berraklaştırıyor.[22]

On Oklar, eski Türk rivayetlerindeki *Türk* ve *Guz* (Oğuz) ayrımında, *Guz/Gur* kolu içinde değil, *Türk* bölümüyle bağlantılı gösteriliyorlar. Çin hanedan tarihlerine geçen ve 8. yüzyılda yazılmış eserlerden alınan İran kaynaklı Türk rivayetlerinde, Türkün asıl vatanının Hazar-Aral boyları olduğu belirtiliyor. Türk rivayetlerinin "Göktürk-Çin" kaynaklısı olsun, "İran-Hazar" kaynaklısı olsun, *Türk*'ün dört oğlundan, yani dört boydan söz ediyorlar. *Türk*'ün Ceyhun boylarında yaşayan amcazadesi ise, *Guz* (Oğuz) diye anılmaktadır. *Türk* ile *Guz* arasında hâkimiyeti simgeleyen *Yede Taşı*nı ele geçirmek için uzun savaşlar cereyan etmektedir. *Türk*'e Çin tarafından gönderilen 10 kam (On Oklar'ın ilim sahibi ataları) geldikten sonra, hâkimiyet sırrı tekrar *Türk*'ün eline geçiyor.[23] Bu rivayetlerdeki *Guz* (Oğuz), bugün yaygın olarak *Oğuz* diye andığımız *On Ok* kökenli Oğuzlar değil, fakat Ogur diye anılan çeşitli boy topluluklarıdır.

Çin kaynakları, *On Oklar*ın *Töles*lerin bir boyu olduğunu belirtiyorlar.[24] Yine Çin, Tibet ve Türk-İslam kaynakları, *On Oklar*ın on boyunun tek tek adlarını vermektedirler. Bunlar Sol ve Sağ kol olarak ayrılmaktadır.[25] Sol kol, Türk-İslam kaynaklarındaki adlarıyla, *Çomullar, Hulular, Şeşatiler, Sunişeler* ve *Türgişler*dir. Sağ kol ise, *Nuşebi* kolu adıyla anılmaktadır: *Sekeller, Çiğiller, Koşular, Barshanlar* (Barsağanlar).

22 Aynı eser, s.455 (Toker Yayınları, s.85, 195).

23 Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s.18, 27 vd, 406.

24 Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Osttürken*, 1-2, Wiesbaden, 1958, s.127. Liu Mau-Tsai'ın eski Çin hanedan tarihlerini derleyen bu çok önemli kitabı Selenge Yayınları'ndan Türkçe olarak da çıktı.

25 Hüseyin Salman, *Türgişler*, Ankara, 1998, s.7 vd; Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I, İstanbul, 1999, s.29 vd; Ekber N. Necef, *Karahanlılar*, s.78 vd.

*On Oklar*ın yönetici boyu, Çin kaynaklarının *"Tu-ki-şie"* dediği *Türgişler*'dir.[26] Bu nedenlerle *On Oklar*, kimi tarihsel metinlerde, içinde yer aldıkları *Tölesler* veya hâkim boy olan *Türgişler* adıyla da anılmaktadır. Çin kaynaklarında *Tölesler* ile *On Oklar*ın aynı oldukların yazılmasının sebebi budur.[27]

Tölesler, Çin kaynaklarında önce Tieh-le (başka okunuşu: *Ch'i-le*), kuzey bölgelerinde otururken *Ch'ih-lo* ve *Ci-ti* (Kırmızı Ti) diye anılan kavmin devamı olan *Kao-che* (Yüksek Arabalılar) veya *Ding-lingler*in kalıntısı olarak kabul ediliyorlardı.[28] Çinlilerin "Yüksek Arabalılar" dediği bu kavmin Türkçe isminin *Oğuz Kağan Destanı*'ndaki adlandırmayla Kanglı (Kağnılı=arabalı) olduğu sanılıyor. *Kao-che* ve *Tölesler*in kökenindeki *Tieh-le* tek bir kavim değil, fakat çeşitli kavim, boy ve soylardan oluşan bir topluluktu. Bu geniş topluluk büyük bir coğrafyaya yayılmıştı.[29]

Kao-che, Göktürklerden önce, *Tabgaçlar* (Toba) ile *Juan Juan*ların (Avarlar) Orta Asya'da hâkimiyeti ellerinde bulundurdukları sırada anıldılar.[30] Bu boylar, V. yüzyıla gelindiği sırada kalabalık bir nüfusa sahiplerdi. Çin kaynaklarında *Tieh-le, Tie-le, Tu-li* diye anılan Tölesler, yüz binden fazla askere hükmediyordu. Buna rağmen *Juan Juanlar*la savaş sonucu batıya kaymaya başladılar. Altaylar'ın güneybatısına, Balkaş ve İli bölgelerine, Güney Rusya bozkırlarına kadar yayıldılar.[31]

552 yılında Göktürk Kağanlığının kurulmasından sonra, *On Oklar*, Batı Göktürklerin yönetici boyları olmuşlardır. Bumin Ka-

26 Ekber N. Necef, *Karahanlılar*, s.78, 145.

27 Bahaeddin Ögel, *Doğu Göktürkler*, c.19/81, s.115.

28 Wei-shu, Pei-shi gibi Çin hanedanları kayıtlarından aktaran: Bahaeddin Ögel, "İlk Töles Boyları", *Belleten*, sayı 48, yıl 1948, s.811 vd. Yine bkz. Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Türk Boyları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004; Erkin Ekrem, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Kavimleri (MÖ 2148-318)*, Eylül 1995, bilgisayar çıkışı, s.3.

29 Aynı yerlerde.

30 Ahmet Taşağıl, "552-627 Yılları Arasında Töles Boylarının Coğrafî Dağılımına Bir Bakış", *MSÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, yıl 1, sayı 1, Aralık 1991, s.235.

31 Ekber N. Necef, *Karahanlılar*, s.81, 85.

ğan'ın kardeşi İstemi Yabgu'nun, Batı halklarını itaat altına almasıyla *Töles*ler Göktürk kağanlığına bağlandılar. İstemi Yabgu, Çin kaynaklarına göre, On Boyun beylerine kendi boylarına hâkimiyetin ve Türük (Göktürk) Kağanlığına bağlılığın simgesi olarak on ok vermiştir. Faruk Sümer, "Batı Göktürk topluluğu on boydan meydana gelmiştir" derken,[32] kuşkusuz Batı Göktürklerin yönetici boylarını kastetmektedir.

On Oklar, Töles boylarından başka boy topluluklarının da yaşadığı çok geniş bir alanı hâkimiyetleri altında tutuyorlardı. Ancak Batı Göktürklerinin 657 yılından sonra zayıflaması üzerine, *On Ok* boyları *Türgişler*in yönetimi altında kendi "devletlerini" oluşturdular. U-Che-le Kağan'ın emrinde 140 bin kişilik ordu bulunduğu kaydediliyor. Arap yayılmasına karşı savaşan *Türgişler*, büyük bir askeri güç geliştirdiler. U-Che-le Kağan'dan sonra, 708 yılında Souko (Soko) Kağan döneminde, 300 bin kişilik bir orduları vardı.[33] 706-710 yılları arasında *Türgişler*, Orta Asya'nın tek hâkimi konumuna gelmişlerdi. Ancak 710'da Bolçu savaşında Göktürklere yenilerek tekrar Göktürk hâkimiyeti altına girdiler. 716 yılından sonra yeniden bağımsızlaştılar. 738 yılına kadar Semerkant ve Buhara yanında Sir-i Derya'dan İli ırmağına kadar uzanan geniş alanlar *On Ok*ların hâkimiyeti altındaydı. Bu tarihten sonra *Sarı* (Ak) ve *Kara Türgişler* diye ikiye ayrıldılar ve güçlerini kaybettiler.[34]

*On Ok*ların Töles boyları içinde yer alması anlamlıdır. *Töles*lerin soyağacına baktığımız zaman, Orta Asya'nın en çok karışan kavimlerinden olduğunu görürüz. Çin kaynakları *Töles*lerin, *Hiung-nu*ların amcazadeleri olduklarını belirtiyor. Bahaeddin Ögel, Çin kaynaklarını da dikkate alarak, *Töles*lerin "Hiung-nu ve Göktürk aslından gelmeyen ve Moğol olmayan Orta Asya oymakları" olduğuna işaret ediyor.[35] Ekber Necef, *Türk* kökenli oldukları Çin kay-

32 Faruk Sümer, *Oğuzlar*, s.20.
33 Biçurin ve Gumiliev'den aktaran: Ekber E. Necef, *Karahanlılar*, s.107 vd.
34 Ekber N. Necef, *Karahanlılar*, s.107-123.
35 Bahaeddin Ögel, "İlk Töles Boyları".

naklarında belirtilmeyen *On Oklar*ın kökeninin açıklanması gerektiğini öne sürüyor.[36] Burada kastedilen *Türk*, kuşkusuz Türkçe konuşan kavimlerin genel adlandırması anlamında değil, fakat Göktürk Kağanlığını kuran *Türk bodun*udur. *On Oklar*ın Göktürk kağanlığının tepesindeki *Türük* boylarından farklı bir boy topluluğu olduğu, *Orhon Yazıtları*'nda zaten belirtilmektedir. "İlteriş Kağan Tölis Tarduş bodununu düzene sokmuştur." *Türük bodunu* ve *Töles bodunu* aynı olmamakla birlikte, kökleri birleşmektedir.

Birçok kaynak, *Töles*lerin, çeşitli boy topluluklarından ayrılmış veya dağılmış boyları bir araya getirdiği üzerinde durmaktadır. Eski *Töles* boyları ile sonrakiler karşılaştırıldıkları zaman, boyların dağıldıkları, başka topluluklara katıldıkları, buna karşılık daha önce *Töles* içinde yer almayan boyların daha sonra yer aldıkları görülür.[37] Bunun anlamı, *Tölesler* ve dolayısıyla içinde yer alan *On Oklar*, Orta Asya Türk toplulukları içinde en çok karışmış, kan bağının en çok çözüldüğü kavimdir. Nitekim *Sir-i Derya Oğuzları*nın iki ana boy topluluklarından birinin adı olan *Bozoklar* ismi de bozulmuş, yani karışmış anlamındadır. *Töles* adı anlam olarak *Bozoklar* adında devam ediyor.

On Oklar'ın Sir-i Derya Coğrafyasına Göçü

744 yılında Tokuz Oğuz/Uygurlar, Karluklar (Üç Oğuz) ve Basmıllar ile ittifak ederek, Türük (Göktürk) kağanlığını yıktı ve Ötüken'de Uygur Kağanlığını kurdu. Bundan sonra Uygurlar ile Karluklar arasındaki mücadelede Karluklar yenik düşerek 756 yılından

36 Ekber Necef, *Karahanlılar*, s.80.

37 Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Türk Boyları* ve Ahmet Taşağıl, "552-627 Yılları Arasında Töles Boylarının Coğrafî Dağılımına Bir Bakış", *MSÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, yıl 1, sayı 1, Aralık 1991; Bahaeddin Ögel, "Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri", *Belleten*, c.19/75, 1955, s.334 vd, 341. Yine bkz. Gumiliev, *Eski Türkler*, Selenge Yayınları, İstanbul.

itibaren Türgiş topraklarını istila etti. 766-799 yılları arasında Karluklar, Tokmak ve Talas havzasına hâkim oldular. Bu durumda *On Oklar*, yurtlarını terk ederek önce İrtiş havzasına, sonra Sir-i Derya boylarına göç ettiler ve orada Oğuz Yabguluğu'nu kurdular.[38] Oğuzlar, 766 yılında başlayan bu göç sırasında üç gruba ayrılmış, Sir-i Derya, Talas ve Çu havzalarında Karluklar ve Kalaçlar ile karışmıştı. Ana topluluk yeni boyları da kendine katarak 24 boy halinde Oğuz Yabguluğunu oluşturmuş, diğer bir grup ise, daha kuzeye Aral Hazar bölgesine yerleşmiş ve daha sonra Selçuklu devletini kurmuştur.[39]

Bu bilgileri kaydetmemizin nedeni, *On Oklar*daki kan bağının çözülmesi sürecini tarihsel somutluğuyla belirlemek içindir. Zaten karışık boylardan oluşan *Töleslerin* içinde bulunan *On Oklar*, 8. yüzyılın ortalarından sonra batıya göçlerinde daha da karıştılar. Bir kesimi başka boy topluluklarına katıldılar. Oğuzun ana gövdesine ise yeni boylar katıldı. Çin ve Tibet kaynaklarındaki adlarıyla *Baça-neg* (Peçenek), *Ha-la-yun-log* (Alayuntlu), *Çar-du-li* (Çarukluğ), Uygur birliğinden ayrılan *Aymur* (Eymür), Kimek boylarından Bayandur (Bayındır) boylarının bu dönemde Oğuz boyları içinde yer aldıklarını, çeşitli tarihsel belgelerden öğreniyoruz.[40] Oğuzlar, Sir-i Derya coğrafyasında Oğuz Yabguluğunu kurarken, farklı boy topluluklarından gelen bazı boyları da bünyesine almıştı. Bu karışma süreci daha sonra da devam etti.

38 Faruk Sümer, *Oğuzlar*, 199, s.2 vd; Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s.178 vd; Hüseyin Salman, *Türgişler*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1998, s.70 vd; Ahmet B. Ercilasun, *Türk Dili Tarihi*, s.91.

39 İbn Al Athir, Mesudî ve El Birunî'den aktaran: Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s.137, 178 vd.

40 Semih Tezcan, "1283 Numaralı Tibetçe Pelliot Elyazmasında Geçen Adlar Üzerine", ayrı basım, Ankara Üniversitesi Yayını, Ankara, 1975; Sencer Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1994, s.14 vd.

Kabilenin Ayrışması: Akbodun-Karabodun

Kabile bağlarının (kan bağının=gens) çözüldüğü, kabilelerin birbirine karıştıkları ve yeni siyasal topluluklar oluşturdukları bu süreç, aynı zamanda devletleşme sürecidir. Zenginliklerin belli ellerde toplanması ve kabilenin sınıflara bölünmesi, kabile bağlarını da parçalar. Böylece kabileyi bir arada tutan kan bağının yerini beylere bağımlılık alır. Farklı boyların beyleri bir araya gelerek bir aristokrasi oluştururken, farklı kabilelerin üyesi olanlar da beylere bağımlı olan topluma, yani boduna dönüşür.

Bu sınıflara bölünme olayı, *Orhon Yazıtları*'nda *ak kemikli bodun* ve *kara kemikli bodun* kavramlarıyla anlatılır. Bu sınıfsal ayrıma kısaca *akbodun-karabodun* da denmektedir. Yöneten boylar *ak*, tabi olan boylar *kara* diye adlandırılmaktadır. Eski Türk şiirinde *Karaçu bodun* kavramına rastlanmaktadır[41] ve *Dede Korkut Destanı*'nda Salur Kazan Boyu'nda, beylerden farklı olarak yoksul ve silahsız *Karacuk Çoban*'ın varlığını biliyoruz.

Prof. Dr. Saadet Çağatay, *Kara* kavramının "Moğolcada 'avam' anlamına gelen *Karaçu* ile ilgili olabileceğini" ileri sürmüştür.[42] Ancak *ak-kara bodun* kavramlaştırması, yalnız Göktürklerde değil, çok daha eski zamanlardan beri Türk kavimlerinde görülüyor. Çeşitli kaynaklar, Moğolların tarih sahnesine çıkmasından önce, Karadeniz'in kuzeyindeki Türk boylarının *ak-kara* diye adlandırıldığını bildiriyor. Örneğin Bizans kaynaklarında anılan Karadeniz'in kuzeyindeki *Sarogurlar*, Sarı=Ak Ogurlardır.[43]

41 R. Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1965, s.114.

42 *100. Doğum Yıldönümüne Armağan Prof. Dr. Saadet Çağatay'ın Tüm Makaleleri*, Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Aysu Ata, c.I, Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, İstanbul, 2008, s.164.

43 Ali Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları*, Türk Devrimi Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1995, s.24 ve 65.

Orhon Yazıtları'nda yönetilen halk için *kara kamag bodun* (kara kemikli bodun) ya da *kara bodun* (kara bodun) kavramları kullanılıyor. *Kültigin Yazıtı* ve *Bilge Kağan Yazıtı*'nda *Türük kara kamag bodunu* şöyle konuşuyor:

> "Ança timiş illig bodun ertim ilim anıtı kanı kemke ilig kazganur men tir ermiş kaganlık bodun ertim kaganım kanı ne kaganka işig küçüg birür men tir ermiş ança tip tabgaç kaganka yagı bolmış."[44]

Günümüz Türkçesiyle: "'Devlet sahibi bodun idim. Devletim şimdi nerede? Kime ülkeler kazandırıyorum?' der imiş. 'Kağanlı bodun idim. Kağanım nerede? Hangi kağana işi gücü veriyorum?' der imiş. Böyle deyip Çin kağanına düşman olmuş."

Yine *Yazıtlar*'da *Türgiş bodunu* da içindeki sınıflaşma ekseninde *ak* ve *kara bodun* olarak anılıyor:

> "Kara Türgiş bodun koop içikdi." (Kara Türgiş bodun bütünüyle bize bağımlı oldu.)
>
> "Kara Türgiş bodun yagı bolmış." (Kara Türgiş bodun düşman olmuş.)
>
> "Kara Türgiş bodunug anta ölürmiş almış." (Kara Türgiş bodununu orada öldürmüş, tutsak almış.)[45]

Yine Bilge Kağan, Tudun Yamtar'ı Güneyde *Karluk bodunu*na sefere göndermesini anlatırken, Karluk Elteberi'nin yok olması ve kardeşinin bir kaleye kaçıp gitmesinden sonra *Karluk kara bodunun* "Kaganım kelti" (Kağanım geldi) diye kıvanıp sevindiğini söyler.[46]

44 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Kültigin Doğu 8-9 (s.26) ve Bilge Kağan Doğu 8-9 (s.52).

45 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Kültigin Doğu 38-39-40 (s.34-35).

46 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Bilge Kağan Doğu 39-41 (s.64-65).

Burada, *akbodun* adına konuşan Bilge Kağan'ın dilindeki ideoloji dikkat çekici. *Kör-* (görmek) eylemi, 8. yüzyıl Türkçesinde bugünkü görmek ve bakmak yanında, tabi olmak, bağımlı olmak anlamına da geliyordu.[47] *Küregü* ise, "itaatsiz olma" anlamındadır.[48] Aynı kökten gelen *kürlüg* sıfatını Talât Tekin, "hilekâr" diye çeviriyor.[49]

Orhon Yazıtları'nın başka yerlerinde de bodunlar içindeki ayrışma ve çatışmalardan söz ediliyor. Bilge Kağan, amcası Kağan zamanında devletin *kamşag* (kargaşalık) duruma düştüğünü, bodun ile devletin ikiye ayrıldığını anlatıyor:

> "Eçim Kagan ili kamşag boltukınta bodun ilig ikegü boltukınta..."[50] (Amcam Kağanın devletinde kargaşalık olduğunda, bodun ile devlet ikiye bölündüğünde...)

Burada Talât Tekin'in *İl* sözcüğünün karşılığı olarak hükümdar kavramını yeğlemesi kanımızca yerinde değildir. Metinde *Kağan* yerine *İl* kavramı kullanılmış. Demek ki bodunun hükümdar ile değil, *devlet* ile karşı karşıya geldiği vurgulanmış. Belki hükümdar ile devlet kurumları arasında özellikle o çağda fazla fark olmadığı söylenecektir. Ancak burada *İl* sözcüğünün *devlet* anlamına geldiğini saptamak, hükümdarın ötesinde bir devlet örgütlenmesinin varlığını belirlemek açısından da önemlidir. Devlet, kağanın devletidir, ancak kağandan daha kapsamlı ve kurumsal bir içeriğe sahiptir.

Yazıtlar'da İlteriş Kağan'ın Çin devletine başkaldırması, *taşıkmış taşra yorıyur* diye anlatılıyor. Bugünkü dille, dışa çıkmak, dışa yürümek. Kurulu düzene başkaldırmak, -Arapçadaki *harici olmak* gibi- dışa çıkmak eylemiyle ifade ediliyor.[51]

Sınıfsal başkaldırının eski Türklerde sık görüldüğünü, Yusuf Has Hacip de *Kutadgu Bilig*'de belirtir:

47 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.154.
48 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.157.
49 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Kültigin Doğu 6 (s.24-25).
50 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Kültigin Kuzey 3 (s.36-37).
51 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Kültigin Doğu 11-12 (s.26-27).

"Kara karnı todsa tili başsırar
Basa tutmasa bek özi erk sürer"[52]
(Halkın karnı doysa dili baş kaldırır
Baskıda tutmazsa bey, erke yönelir.)

Ak-kara bodun adlandırması, Göktürklerden sonra da devam etmiştir. Türgişler de *Sarı* (Ak) ve *Kara Türgişler* diye ikiye ayrılırlar.[53] *Kara Hazarlar* ve *Sarı Saltuklar* da kuşkusuz beyler ile halk arasındaki ayrımı dile getiriyordu.[54] Oğuzların üstün kabileleri sayılan *Bozoklar*ın simgesi *ak*tır; *Üçoklar*ınki ise *kara*dır. Yusuf Has Hacip 1071 yılında yazdığı *Kutadgu Bilig*'de *kara* ve *ak* nitelemeleri arasındaki ayrımı şöyle dile getirir:

"Kara kul karası bolur beg örüng
Karalı örünglü aldırttı körün"
(Halk ve kul kara olur, bey ise ak
Karalı aklı ayrılmış, görün)[55]

Kara ve *ak* kavramlarının aynı anlamlarıyla Anadolu'da da devam ettiğini görüyoruz. *Akkoyunlu* ve *Karakoyunlu* adlandırmasının da böyle bir hâkimiyet-bağımlılık ilişkisinden geldiği açıktır. Yoksa *ak* ve *kara* olan koyunların rengi değildir! Prof. Dr. Sencer Divitçioğlu'nun ak ve karayı koyunların rengiyle açıklaması yerinde değildir.[56] Yine Osman Karatay, *Kara Hazarlar* ve *Sarı Saltıklar* isimlendirmelerini esmer veya sarışın olarak anlıyor. Oysa burada *Kara,* Hazarların tabi boylarını, ak anlamına gelen *Sarı* ise, Saltukların hâkim boylarını anlatmaktadır.[57]

Boyların *ak* ve *kara* diye ayrışması, yani sınıflara bölünme olayı, *kara bodun*un soylulara *işig küçüg bir-* (işi gücü vermesi) olayı-

52 Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, 3. basım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, 4329. beyit.
53 Ekber N. Necef, *Karahanlılar*, s.107-123.
54 Osman Karatay, *Türklerin Kökeni*, s.242 ve 249.
55 Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, 2080. beyit.
56 Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya*, s.48 vd.
57 Osman Karatay, *Türklerin Kökeni*, s.242 ve 249.

nı doğurmaktadır. *Orhon Yazıtları,* neredeyse Ricardo ve Marx'tan bin yıl önce *işig küçüg* (*İşgücü*=Arbeitskraft) kavramını kullanıyor. Bu kavram, sınıflaşma olayının anlatıldığı yerlerde geçmektedir. Ancak Talât Tekin, *işig küçüg bir-* eylemini günümüz Türkçesine "hizmet vermek" diye çeviriyor.[58]

Yazıtlarda bodunların *ak* ve *kara* diye *soylular* ile *işi gücü verenlere* bölünmesinden sonra sınıf kavgalarının çıktığı da anlatılmaktadır. Bilge Kağan, Türük boduna, "ertin ökün" (vazgeç ve nadim ol) diye sesleniyor ve şöyle devam ediyor:

> "Küregünin üçün igidmiş bilge kaganının ermiş barmış edgü eline kentü yanıltıg yablak kigürtüg yaraklıg kantan kelip yana eltdi."[59] (İtaatsizliğin yüzünden seni besleyip doyurmuş olan bilgili kağanın ile bağımsız ve iyi devletine karşı kendin yanılıp ikilik soktun. Silahlı düşman gelip seni bertaraf etti.)

Boylar içinde kan bağını çözen olayın ekonomik temeli, bir üretim fazlasının oluşması; bu üretim fazlasına beylerin el koymasıdır. Böylece boyun içinde kandaşlar arasındaki dayanışma çözülmekte, onun yerini zenginleşen beylerin kendi aralarındaki dayanışma almaktadır. Bunun sonucunda farklı boylar birleşerek *bodunlar* halinde örgütlenmektedir. Bu süreç içinde oluşan *Ogur, Oğuz* veya *Bodun* diye anılan boylar örgütlenmesi, eski kan bağına dayanan örgütlenmeyi dağıtırken, beylere ve en büyük bey olan kağanlara bağımlılık ekseninde yeni bir siyasal örgütlenme gelişmektedir. Yeni örgütlenmede boy örgütlenmesi yaşıyor gözükse de, boylar artık biçimsel birer kabuk haline gelmektedir. Boylar biçimindeki örgütler, kendi içlerinde *akbodun* ve *karaboduna* bölünmüşlerdir; kan bağına dayanan kabile dayanışmasının yerini artık beyler arasında dayanışma almıştır. Bu süreç, devletin oluşması sürecidir.

58 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları,* Kültigin Doğu 8, 9, 30 (s.26-27, 32-33). Kültigin Batı (s.40-41); Bilge Kağan Doğu 8, 9 (s.23, 52-53, 58-59).

59 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları,* Kültigin Doğu 23, (s.30) ve Bilge Kağan Doğu 19 (s.56)

Bu nedenle *Ogur, Oğuz* veya *Bodun* diye bildiğimiz boy birliklerinin ortaya çıkışı, boyların içindeki kan bağının çözülmekte olduğuna da işaret eder. Bu süreç, sınıflaşma ve devletin oluşmasıyla iç içedir. Demek ki, nerede *Ogur/Oğuz* veya *Bodun* kavramına rastlıyorsak, orada kabileler örgütlenmesinden devlete giden bir süreç var demektir. Orta Asya Türk kavimlerinde sınıflaşma ve devletleşme, *Bozkurt Efsaneleri ve Gerçek* başlıklı çalışmamızda, tarihsel metinlere dayanılarak somut olarak açıklanmıştı.[60]

Şimdi burada kan bağının çözülmesi sürecini, Sir-i Derya Oğuzları boy topluluğunun oluşumu örneğinde inceleyeceğiz. Bu tarihsel gelişim, kendi örneklerinde bütün *Ogur* ve *Oğuz* denen boy toplulukları için de geçerlidir.

Oğuzlarda Sınıflaşma

Orta Asya'da MÖ 1000'den MS 1000'e uzanan iki bin yıllık sınıflaşma sürecini *Bozkurt Efsaneleri ve Gerçek* başlıklı çalışmamızda incelediğimiz için, burada yinelemiyoruz. Özellikle Oğuzlar bölümüne bakılmasını öneririz.[61] Bu sürecin, Çin kaynaklarının verilerine göre, MÖ 2000'lerden başladığı da söylenebilir.[62]

Sürecin sonlarında artık sınıfsal çelişmeler iyice keskinleşmiştir. Hatırlatmakla yetinelim, Arap tarihçisi Mesudî, Oğuzlardaki sınıfları *el âli, el-evasıt, el-esafil* (yukarı, orta ve sefiller) diye üçe ayırıyordu.[63] Bu sınıflandırma, *Orhon Yazıtları* ve *Oğuz Kağan Destanı*'nın Uygurcasında da sık sık geçen *bey, el ve kün* (gün) sınıflandırmasına denk düşmektedir. Bu metinde İslamiyetin izleri

60 Bkz. Doğu Perinçek, *Bozkurt Efsaneleri ve Gerçek -Orta Asya Kavimlerinin Tarihsel Gelişmeleri-*, geliştirilmiş 5. basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, Şubat 2003.

61 Doğu Perinçek, *Bozkurt Efsaneleri ve Gerçek*, s.68 vd.

62 Bkz. Erkin Ekrem, *age.*

63 Mesudî, *age*, s.30.

bulunmadığı dikkate alınırsa, Oğuzların İslamiyetten çok önce sınıflara bölündüğü saptanabilir. Zaten destanlardaki Oğuz Kağan'ın varlığı tek başına sınıflaşmanın önemli kanıtıdır.[64]

Beyler, kabilenin mülklerini de denetleyen ve kendileri büyük hayvan sürülerine sahip olan soylular sınıfını oluşturur.

El, beye bağımlı olan, "işini gücünü veren" halktır. Batı feodalitesindeki serflere denk düşmektedir.

Kuul ve *Kün* (gün) ise, beylerin hizmetlerinde çalışan erkek ve kadın uşaklardır.[65] Bu iki kavram *Orhon Yazıtları*'nda birlikte geçiyor. Savaşlarda yenik düşen bodunların halkının *kün ve kuul* (cariye ve kul) yapıldığı anlatılıyor:

> "Az kaganı ölti. Bodunı kün kuul boltı." (Az kağanı öldü, bodunu cariye ve kul oldu.)[66]
>
> "Beglik urı oglun kuul boltı. Eşilik kız oglun kün boltı." (Bey olacak erkek evladın kul oldu. Hanım olacak kız evladın cariye oldu.)[67]

Talât Tekin *kün kuul* kavramlarını "kul köle" diye çevirmektedir. Oysa *Orhon Yazıtları*'ndaki *kuul ve kün,* köle değil, erkek ve kadın uşaklar, yani kullardır. Meta üretimi gelişmediği için, Orta Asya'da eski Yunan ve Roma'daki efendi-köle ilişkisinden söz edilemez. Köle ve kul kavramını aynı düzlemde kullanmamak gerekir.

Bu sınıflaşma süreci, boylar içindeki kan bağı ilişkilerinin çözülmesini de getirmektedir. Kabile, artık daha önce akraba olan eşitlerin topluluğu olmaktan çıkmakta, sınıflara ayrışmaktadır ve farklı boylar birbirine karışmaktadır. Kan bağının yerini, beylere sınıfsal bağımlılık almaktadır. Bilge Kağan'ın *Orhon Yazıtları*'ndaki diliyle söylersek, "O zamanda kul kullu olmuştu. Küçük kardeş bü-

64 Bkz. W. Bang-G.R. Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı,* İstanbul, 1936.
65 Gun sözcüğünün Çincede işçi anlamına gelmesi dikkat çekici.
66 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları,* Kültigin Doğu 20 (s.28-29).
67 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları,* Kültigin Doğu 24 (s.30-31).

yük kardeşi bilmezdi, oğul babasını bilmezdi. Öyle kazanılmış, düzene sokulmuş ilimiz, töremiz vardı."

Pir Sultan Abdal, aynı olayı 16. yüzyıl Anadolu'sunda şöyle anlatır:

"Yıkılmış aşiret el bozuk bozuk."

Aşiret yıkılmış, toplum bozulmuş, yani dağılmış.

Bilindiği gibi, Seyhun boylarına geldikten sonra *Oğuzlar*ın iki ana kolu bulunuyordu: *Bozoklar* ve *Üç Oklar*. *Dede Korkut Hikâyeleri*'nde Bozoklardan *Taş Oğuz* (Dış Oğuz) diye söz ediliyor. Üç Oklar ise, *İç Oğuz*'dur. Dede Korkut'ta *İç Oğuz* merkezdedir; yani hâkim konumdadır. *Dış Oğuz* (Bozoklar) ise bağımlı konumdadır. *Begiloğlu Emren Boyu*'nda, Taş Oğuzun İç Oğuz'a isyanı anlatılır. Begil Bey, "Oğuz'a asî oldum belli bilin" der. Oysa *Dış Oğuz*, yani *Bozoklar*, *Oğuz Kağan Destanı*'nda Oğuz Kağan'ın büyük oğullarıdır. *Bozoklar*ın *Üçoklar*a üstünlüğünü, *Oğuz Kağan Destanı*'nda ast üst ilişkisini yansıtan bütün simgelerde görüyoruz.[68]

Bozoklar	Üçoklar
Işık	Ağaç
Ağabey	İni (küçük kardeş)
Ak	Kara
Doğu	Batı
Sağ	Sol
Altın	Gümüş
Yay	Ok

Oğuz Kağan'ın sevиştiği Işık'tan büyük oğulları olmuştur. Küçük oğulların anası ise Ağaç'tır. Ayrıca kimi Türk destanlarında Işık, Ağacı döllemektedir.

68 W. Bang-G.R. Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul, 1936, s.14, 29.

Göktürklerde de görüldüğü gibi Doğu, Batıya hükmetmektedir.

Güneşe dönüldüğü zaman sağ kol güneyi gösterir. Bu nedenle eski Türklerde, Güney yönü sıcağı ve bolluğu (ır), Kuzey ise soğuğu ve yoksulluğu (kuz) temsil etmektedir.

Sağ, sola üstündür.[69]

Altın, gümüşten değerlidir.

Yay, atandır; ok ise atılandır. Bu anlamda oku yöneten yay olmaktadır. Yay, yöneticiliği, ok ise yönetileni temsil etmektedir.

Boz Oklar ile *Üç Oklar* arasındaki hükmeden-hükmedilen ilişkisini kuşkusuz *Oğuz Kağan Destanı* belirlemiş değildir. *Destan*, var olan bir ilişkiyi meşrulaştırmaktadır. Bu hükmetme ilişkisinin boyların gücüne göre zaman içinde değiştiği de bir gerçektir. Bu değişime göre Oğuz boylarından bazıları daha soylu ve daha üstün olarak kabul edilmişlerdir. *Dede Korkut Hikâyeleri*'nde *Üç Okların* merkezî konumda bulunması, farklı bir durumu yansıtmaktadır.

Üstünlüğü ele geçirenler, gereğinde kendilerine yeni soykütükleri de üretmişlerdir. Örneğin Osmanlıların kendilerini Bozokların birinci boyu olan Kayılara bağlaması, kuşkusuz Türkmen kitlesi üzerindeki otoritelerini pekiştirme kaygısıyla açıklanabilir. Bu soykütüğü seçimi, aynı zamanda Bozokların üstünlüğü görüşünün Osmanlı zamanına kadar sürdüğünü de gösterir. Soykütüğü seçiminin bir başka örneğini, Ebu'l-Gazi Bahadır Han, ünlü *Şecere-i Terâkime*'sinde hoş bir dille anlatır:

> "Selçuklular Türkmen olup, kardeşiz deyip ile ve halka faydaları dokunmadı. Sultan olmadan önce Türkmenin *Kınık* boyundanız dediler. Sultan olduktan sonra Afrasiyab soyundan geldiklerini kanıtlamaya çalıştılar."[70]

69 R. Rahmeti Arat, *Makaleler*, c.I, "Türkçede Cihet Mefhumu ve Bununla İlgili Tabirler".

70 Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime (Türklerin Soykütüğü)*, çev. Muharrem Ergin, Tercüman Bin Eser Yayını, s.82.

Dikkat edilirse, Selçukluların önce "Kınık boyundanız" demeleri bile bir otorite oluşturma çabasını göstermektedir. Selçukluların Kınık boyundan oldukları bilgisi, dönemi yansıtan belgelerin yalnız birinde geçmektedir. Selçuklular, başlangıçta, olasıdır ki *Kınık* boyundan ayrılmış grupların başka öbeklerle de birleşip Selçuk Bey önderliğinde oluşturduğu bir topluluktu. Divitçioğlu, boyların parçalanması ve dağılması sonucu çeşitli boylardan öbeklerin oluşturduğu konar göçer topluluklara, Kaşgarlı Mahmud'a gönderme yaparak *konat* adını veriyor.[71] Konat, *Divan-ı Lügat-it Türk*'te, "birbirine dayanan insan öbeği" diye tanımlanıyor.[72]

Kabilenin Bozulması ile Sınıflaşma Arasındaki İlişki

Bütün bu bilgiler ilk bakışta, konudan ayrılmak gibi gelebilir. Oysa anlatılmak istenen şudur:

- Oğuzlar, daha *Oğuz Kağan Destanı*'nın oluştuğu aşamadan önce sınıflara ayrılmışlardı. Buradaki *Oğuzlar*ın, *Sir-i Derya Oğuzları* değil, Oğuz adının Ogur olduğu daha eski bir zamandan geldiğini hemen hatırlatmalıyız. Destandaki Oğuz Kağan'ın varlığı dahi, sınıflaşmaya işaret eder. Oğuz Destanı'nın kökleri devletimsi bir yönetimin oluştuğu çağlara uzanmaktadır. *Destan,* bu sınıflaşmanın meşrulaştırılmasını sağlayan bir metindir.[73]

- Sınıflaşmayla birlikte kan bağı ilişkileri çözülmekte, daha önce akrabalık temelinde oluşmuş bulunan boylar, artık parçalanmakta ve dağılmaktadır.

- Dağılan boyların halkı, beylere bağlı yeni topluluklar oluşturmaktadırlar. Bu yeni topluluklar da *boy* diye anılmakla birlikte, ar-

71 Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya,* s.68, 84 vd., 97.
72 Konat için bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lügat-it Türk.*
73 W. Bang-G.R. Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı,* İstanbul, 1936.

tık o kan bağına dayanan eski boy değil, fakat beylere bağımlılık ekseninde oluşan, sınıflaşan topluluklardır.

Bütün bu nedenlerle, nerede boyların bozulduğu olgusu varsa, orada bir sınıflaşma süreci vardır. *Boz Ok* ile *Üç Ok* ilişkisi de burada anlam kazanmaktadır. *Boz Oklar, Oğuz Kağan Destanı*'ndan beri "Bozuk" diye anılmaktadır. Bozulmuş olmaları, saygın konumlarına engel değildir. Oğuz Kağan'ın sağ yanında otururlar ve üstün konumdadırlar.[74] *Üç Ok* denen boyların da aynı sürecin içinde oldukları açıktır. *Üç Oklar* içinde yer alan *Bayundur, Peçenek, Çavundur, Eymür, Ala Yundlu* boylarının bu topluluğa göç sürecinde katıldıklarına yukarıda değinmiştik.[75] Bununla birlikte ta *Oğuz Kağan Destanı*'ndan gelen "Bozuk" unvanı, *Bozok* denilen ağabey boyların çok daha önce ve daha derinden bozulduklarına işaret ediyor. *Destan*'ı oluşturanların bu "Bozuklar" olduğu da varsayılabilir. Çünkü *Destan*, onların üstünlüğünü vurguluyor. Hâkimiyet onlarındır; *Destan* da öncelikle onlarındır.

8. yüzyılın ortalarından sonra Sir-i Derya boylarına gelen ve orada Oğuz Yabguluğunu kuran *On Ok* kalıntısı boyların uzun bir tarihsel geçmişten beri "Bozuk" oldukları görülüyor.

Çin kaynaklarındaki izleri sürecek olursak, sürekli karışma, dağılma ve birleşmelerden soyutlanmış olarak, Oğuzların soyağacı kabaca şöyledir:

Tieh-le > Ch'ih-lo/Ci-ti > Kao-Che (Yüksek Arabalılar)/Dingling > Töles > On Ok > Oğuz Yabguluğu > Selçuklu > Osmanlı.

*Oğuzlar*ın diğer bir kolu ise, 10-11. yüzyılda Hazar-Karadeniz bozkırına yayılan *Uzlar*dır.

74 W. Bang-G.R. Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul, 1936, s.14.

75 Divitçioğlu'nun Boz Ok ve Üç Ok boylarını veren tablosunda, Boz Ok başlığı altında Üç Ok boyları, Üç Ok başlığı altında ise Boz Ok boyları sıralanmaktadır (*Oğuz'dan Selçuklu'ya*, s.44). Divitçioğlu, bu yanlışlığı kuşkusuz saptamış olmalıdır. Nitekim 53. sayfadaki tablo doğrudur.

Bugünkü *Azeriler* ve *Gagauzlar* da *Oğuz* kolundan gelmektedirler.

Oğuz/Türkmenlerin bu soyağacı, sürekli diğer Türkçe konuşan veya başka dilli boylar ve boy topluluklarıyla harmanlanmayı içerir. Yukarıdaki soyağacından daha gerçek olan, en sonunda Sir-i Derya boylarında *Oğuzlar* diye ortaya çıkan boy topluluğunun bozulmuş, yani karışmış olmasıdır.

Kavimlerin Harmanlanmasıyla Oluşan Türk Tipi/Oğuz Tipi

Tarihçiler, Orta Asya kavimlerinin kökeni konusundaki tartışmalarda, iskelet ve kafataslarının biçimlerinden de yararlanırlar. İskitler ve Hunlardan beri bu kafatasları, hep karışıktır. Aynı yerlerden, hatta aynı mezarlardan çıkan kafatasları arasında hem uzun yüzlülere (Dolikosefal), hem geniş yüzlülere (Brakisefal) veya ikisinin ortası tiplere rastlanmaktadır. Bu olgu, hâkim ve bağımlı boyların farklı kavimlerden olmasıyla veya beyler ile kullarının aynı mezara gömülmesiyle de açıklanır. Ancak hâkim ve bağımlı boyların karışması, beylerin kullarıyla evlenmeleri, sürekli göç ve akınlar vb. nedenlerle çeşitli kavimler birbirlerinin içinde erimişlerdir. Dolayısıyla en gerçekçi açıklama, İdil-Ural havzasının ve Orta Asya'nın eskiden beri kavimler harmanı olmasıdır.

Öntürklerin Kuzeybatı Asya bozkırlarında MÖ 4 ve 3. binlerde, Önhintcermen kavimleriyle komşu olarak bir atlı çoban kültürü geliştirdiklerini, Viyana Okulu mensupları, halkbilim verilerine dayanarak işlemişlerdir. Forrer, Menghin, Schmidt ve Koppers gibi bilim adamlarının temsil ettiği bu okul, Öntürkler ile Önhintcermenler arasındaki ilişkinin köklerini oraya kadar uzatırlar.[76]

76 Bkz. Koppers, "Urtürkentum und Urindogermanentum", *Belleten*, V, s.481 vd.

Laypanov-Miziyev'in de belirttiği gibi, Karadeniz'in üzerinden Dinyeper ırmağına kadar uzanan bu büyük bozkırda, hayvancılık yapan boy toplulukları birbirine karışmışlardı. Büyük bozkırdan MÖ 3. bin yılda doğuya göçle götürülen kurgan kültürüne sahip olan toplumlar, Asya'da Moğolsu topluluklarla karıştılar ve çoğunluğu zaman içinde Moğol çizgileri taşımaya başladılar. Altay dağları ve Baykal gölü havzası, bu toplulukların ikinci vatanı oldu. İdil-Ural'dan batı ve güneybatı yönünde göç edenler ise, Avrupaî özelliklerini korudular. Oğuzlardan gelen Osmanlı ve Azeri Türkleri yanında Bulgarlar, Kıpçaklar ve Karaçaylar gibi Kuzeybatı Türkleri, o nedenle Altaylı Türkler gibi Moğolsu etkilerden daha uzak kaldıkları için, daha Batı Asyalı özellikler taşırlar.[77]

Çin kaynakları, Türklerin atalarının Asya'nın daha kuzeyinden gelerek MÖ 3. binlerin başından (MÖ 2100'lerden) beri Kuzey Çin'de yaşadıklarını belirtiyorlar. Öntürkler için Çin kaynakları Çince telaffuza göre, çeşitli adlar kullanmışlardır. MÖ 2000'de Kuzey Çin'de yaşayanlar *Beiti/Beidi* (Kuzey Tiler), MÖ 11-5. yüzyıl arasında *Ti/Di*, MÖ 3.-MS 3. yüzyıl arasında Tili/Dili ve *Ding-ling*, MS 3. yüzyıl sonrasında *Chile, Teli, Tieh-le, Gaoche* adlarıyla anılmışlardır. *Ding-lingler*, Doğu ve Batı olmak üzere iki kola ayrılıyorlar. Çin kaynaklarına göre, *Tokuz Oğuz* ve *Uygurlar* Doğu kolundan, *Aşine* (Türk) ve *Karluklar* (Üç Oğuz) ise Batı kolundan geliyorlardı. Yine Çin kaynaklarında geçen *Citi, Tieh-le, Jong* gibi kavimlerin birçoğunun Türklerin ataları oldukları Çin belgelerine dayanılarak saptanmaktadır.[78]

77 Laypanov-Miziyev'in bu açıklamaları kuvvetli kanıtlara dayanmaktadır. Bkz. *Türk Halklarının Kökeni*, Selenge Yayınları, 2. basım, 2010, s.45 vd, özellikle s.58-59.

78 Li Sheng (Baş Editör), *Çin'in Xinjiang Bölgesi Geçmişi ve Şimdiki Durumu*, s.30 vd.; Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Türk Boyları;* Erkin Ekrem, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Kavimleri (MÖ 2148-318).*

Çin tarihçileri, Çin'in Shang (MÖ 1600-1028) ve Chou hanedanı (MÖ 1027-206) dönemlerinde *Tiler* ile *Huaxialar* (Bizim Çinli dediğimiz kavmin ataları) arasında evlilik ilişkilerini kanıtlayan çok sayıda tarihsel belgeler bulunduğunu saptıyorlar. Çin'in iç kesimlerine yerleşen *Tiler*in çoğunluğunun *Huaxia* kavmi (Çinli) ile kaynaşarak özdeşleştiği belirleniyor.[79] Firdevsî'nin ünlü *Şahnâme*'si ve diğer Şahnâmeler, Feridun'un oğlu Tur (Türklerin) ile Çinlilerin atasının kardeş olduğunu yazmaktadır. *Şahnâme*'de Turan imparatorluğu Çin fağfurluğunu da kapsamaktadır.[80]

Tıpkı *Şahnâme*'deki gibi, Ön Çin dönemine (MÖ 221-206) ait bazı Çin kaynaklarında da, *Ti* (Öntürk) ve *Huaxia* (Çinli) kavimlerinin aynı atanın çocukları oldukları kaydı bulunmaktadır.[81] Yine Çinlilerin ünlü *Dağlar ve Denizler* kitabında, bu köken birliğini ata isimleriyle gösteren somut kayıtlara rastlanmaktadır.[82] MÖ 145 yılında doğan tarihçi Shi-ma'dan başlayarak MS 7. yüzyıla kadar yaşayan Çin tarihçileri, *Tie-le, Chi-le, Ti-li, Ting-ling* kavramlarının Turk veya Turuk sözcüğünün Çince telaffuzuna göre yazılış şekilleri olduğunu belirtmektedirler.[83]

Değerli Türkolog Arif Acaloğlu'dan ve Çin'de araştırmalar yapan Kiraz Perinçek Karavit'ten öğrendiğime göre, Türklerin kökeni konusunda, son zamanlarda Çin ve Rusya'daki bilim çevrelerinin dikkatini çeken çalışmayı, Çin tarihçilerinden Xue Zongzheng yapmış. Göktürk tarihini inceleyen *Türk Tarihi* (Tujue shi) adlı eseri,

79 Li Sheng, *age*, s.31.

80 Firdevsî, *Şahnâme*, çev. Prof. Dr. Necati Lugal, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, Nisan 2009.

81 Li Sheng, *age*, s.31.

82 *Dağlar ve Denizler Kitabı*, Shanghai Tarihî Eserler Yayını, Shanghai, 1980, s.397'den aktaran: Li Sheng, *age*, s.31.

83 Li Sheng (Baş Editör), *age*, s.31. Aynı bilgiyi aktaran Turgun Almas, Turk sözcüğünün Tura'dan geldiğini vurgulamaktadır. Bkz. Turgun Almas, *Uygurlar*, Selenge Yayınları, İstanbul, s.22 vd.

Rusya'ya kadar geniş yankı yaratmış. Bu eser, Sakalardan (İskitlerden) başlamaktadır.[84]

Rus tarihçileri de, *Ti* ve *Huaxia* kavimlerinin ırk ve kültür açılarından birbirleriyle sıkı ilişki içinde bulunduklarına işaret eden çok sayıda kazıbilim verileri olduğunu vurguluyorlar.[85] Yine Zeki Velidî Togan, Öntürklerin MÖ 2. binlerden itibaren Hanlarla (Çinli) karışmalarını ve Çin içinde eriyip gitmelerini somut bilgilerle belirtir.[86]

İskitlerin/Sakaların kökenine ilişkin tartışmalar da, Altaylar'dan Karadeniz'in kuzeyine kadar sürekli harmanlanan halklar gerçeğini yansıtır. Türk, Arî ve Kafkas kökenli çeşitli kavimlerin birbirine karıştığı bu büyük bozkırda, her tezi doğrulayacak malzeme bulunmaktadır. Bu malzeme, bütün kavimlerin aynı zamanda öteki kavimden olduklarına da işaret etmektedir.

Hunlarla ilgili tartışmalar da İskit tartışmaları gibidir. Yönetici boyları için, Öntürktür; hayır Moğoldur; hatta Aridir vb. denir. Hun Kağanı Mao-tun, MÖ 176'da Çin imparatoruna yazdığı mektupta, 26 ülkeyi fethederek halklarını Hun yaptığını belirtir. Geniş Hun gerçeğinin en özlü ifadesi budur.

6. yüzyılda Türk kağanlığını kuranlar için de çeşitli tezler vardır: Kağanların *Aşina* boyunun Moğol kökenli; hatta Arî kökenli olduğu bile ileri sürülmüştür. Bu tezler, *Aşina* sözcüğünün kökenine dayandırılıyor.[87] Oysa Osman Karatay'ın da belirttiği üzere, A-

84 Xue Zongzheng'in *Tujue shi (Türk Tarihi)* adlı bu önemli eseri, Kaynak Yayınları tarafından Türkçeye çevrilmektedir.

85 Jeshlev, *Eski Güney Sibirya Tarihi*. s.185-200 ve 326-327'den aktaran: Li Sheng, s.31.

86 Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s.143 vd.

87 Sören Stark, *Die Alttürkenzeit in Mittel- und Zentralasien*, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, 2008, s.60. Klyaštornyj, Aşina klan adının açıklanmasında İraniyen köken öneriyor ve Aşina sözcüğünün Soğdca, Tokarca, Hotan Sakçasında mavi anlamlı kökenden geldiğini öne sürüyor. Soğdca: 'xs'yn'k (aksene). Toharca: Aasna, Hotan Sakçasında: Aş-seina. Bkz. Klyaštornyj, "Aus der Alttürkischen Onomastik: Das Herschergeschlecht der 'Blauen Türken' Türkologie

şi-na adı *Orhon Yazıtları*'nda hiç anılmıyor. Bu nedenle A-şi-na, Türk hanedanının kendisine verdiği bir isim değil, Moğol veya Soğd asıllı kaynakların Çinlilere verdiği bilgilerde kullandıkları bir adlandırmadır.[88]

MÖ 3. yüzyıl sonlarında Sakaların komşusu olarak yaşayan *Usunlar* hakkında Çin kaynakları şöyle yazıyor: "Batı ucunda yaşayan diğer yabancılardan sima olarak çok farklılar. Mavi gözleri ve sarı sakallarıyla maymuna benzeyen bugünkü Türkler onların torunları olmalı."[89]

Oğuz Kağan Destanı'nın hemen başında Ay Kağan'ın doğurduğu Oğuz Han şöyle betimlenir: "Oşul ogulnung önlüki çırağı kök irdi, agızı ataş kızıl irdi, közleri al, saçları kaşları kara irdiler irdi."[90] (Oğlunun yüzü gök, ağzı ataş kızılı, gözleri al, saçları ve kaşları kara idi). Al göz, bizim bugün elâ dediğimiz renkli gözdür. Yüzü de göktür, yani açık tenlidir.

Çin kaynakları, elçilerin "donuk cam gözlü" Göktürk Kağanı Mukan (553-572) ile göz göze gelmekten ürktüklerini anlatırlar.

heute – Tradition und Perspektive", *Materialen der dritten Deutschen Turkologen-Konferenz*, Leipzig, 4-7 Oktober 1994, ed. Demir, N. / Taube, E, Wiesbaden (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 48), s.171-175. Yine bkz. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Wiesbaden, 1992, s.121 vd.
Kimi Batılı tarihçiler, Ariyen dillerde mavi kökünden gelen Aşina sözcüğünün Türkçeye Kök (Gök) diye çevrildiğini dahi ileri sürebilmişlerdir. (Aktaran: Sören Stark, *age*, s.60, dipnot 248.) Bu parlak zekâlı tarihçilerin aklına, Türkçe Kök/Gök sözcüğünün İraniyen dillere Aşina diye çevrildiği gelmemiş.

88 Osman Karatay, *Türklerin Kökeni*, s.57.

89 7. yüzyıl kaynaklarından *Shi-Ku*'dan aktaran: Barthold, *"Usunlar"*, *Orta Asya...* içinde, Selenge Yayınları, s.88. Dipnotta Türk sözcüğünün aslının "Hu" olduğunu düşündüren bir ifade var. *Hu*'yu Türk diye çevirmemek gerekir. Çinliler kuzeylerindeki bütün yabancılara *Hu* diyorlardı. Ancak başkentleri Issık-Göl'de önce Hiungnulara, sonra Sienpilere *Yavgu* olarak bağımlı yaşayan Usunların Türk oldukları ve Göktürklerin atalarının bir kısmını oluşturdukları görüşü yaygındır. Bkz. Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s.41 vd.; Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s.27, 74 vd; s.96.

90 W. Bang G.R. Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, s.1 ve 17; Pelliot, *Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuz Han Destanı Üzerine*, çev. V. Köken, Ankara, 1995, s.11.

Yine Çin hanedan kayıtlarından *Chou-shu,* onun gözlerinin bilye gibi parladığını kaydeder.[91]

Çin kaynaklarında "Türklere benzemeyen" açık renk gözlü kağanlar anlatılır. Çin hanedan kayıtlarında 585 sonrasında kağan tahtına oturan Çu-lo Hou şöyle betimleniyor: "Sivri bir çenesi vardı; kaşları seyrekti; gözleri açık renkti."[92]

Yine Tang hanedanı dönemine ait Çin kayıtlarında, *Aşina* soyundan bazı Türk soylularının beyaz ırktan Hulara benzediği anlatılır. Çin imparatoru, ziyarete gelen Aşina Simo'yu ödüllendirmek için kendi yatağına uzanmasına izin verir. Simo'yu yakından gören Çin imparatoru, Türklere değil Hulara (Çin'in beyaz ırktan kuzeyli kavimlere verdiği isim) benzemesi nedeniyle Simo'nun *Aşina* olmadığı kuşkusuna kapılır.[93] Göktürk hakanlarının "ela gözlü sarışın" olduklarını yine Çin kaynaklarına dayanarak, Togan da yazmaktadır. Batı Göktürklerinden Doğuya gelenler, daha da sarışın olduğundan Doğu Türklerince hoş görülmemiştir.[94] "Daha sarışın" denilen Batı Göktürklerinin *Töles/Türgiş/On Ok/Oğuz* olduklarını bir kez daha hatırlatalım.

Prof. Dr. Alimcan İnayet, Shandong eyaletindeki mavi gözlü Çinlilerin kökenini Kuzey Çin'e akın yapan Göktürk kalıntılarına bağlıyor.[95]

Halkların karışması gerçeği, *Orhon Yazıtları*'na da yoğun olarak yansımıştır. Bilge Kağan, Türk bodununa geçmiş deneyimleri hatırlatır:

> "Tabgaç bodunka beglik urı oglın kul boltı. İşilik kız oglın kün boltı. Türk begler Türk atın ıttı. Tabgaççı begler Tabgaç

91 Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.19 ve Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s.75; Osman Karatay, *Türklerin Kökeni*, s.244 vd.

92 Liu Mau-Tsai, s.80.

93 Li Sheng, *age*, 36.

94 Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s.66.

95 Aktaran: Osman Karatay, *Türklerin Kökeni*, s.245.

atın tutupan Tabgaç Kaganka körmiş. Ellig yıl işig küçüg birmiş."[96]

Günümüz Türkçesiyle: "Çin halkına beglik erkek evladın kul oldu. Hanımlık kız evladın cariye oldu. Türk beyleri Türk adlarını bıraktı. Çin'e gitmiş beyler Çin adları alarak Çin Kağanına itaat etmişler. Elli yıl işi gücü vermişler."

Çin kaynaklarında *Seyanto* kavmi olarak geçen, *Orhon Yazıtları*'nda Sir bodunu diye anılan ve Türkçe konuşan kavmin sarışın ve açık renk gözlü olduğu, Çin tarih kayıtları ve Plinius tarafından belirtilmektedir.[97] Seyantoların 8. yüzyılın ortalarında 20 yılı geçmeyen kısa ömürlü devletlerinin tasfiyesinden sonra Kinça (Kıpçak) diye anılan kalıntılarının da "ak soylu ve mavi gözlü" olduğunu, yine Çin kaynaklarından öğreniyoruz.[98] 11-12. yüzyıllarda Hazar Denizi'nden Doğu Avrupa içlerine kadar geniş bozkırlara hükmeden Kıpçaklara, Urallar'ın batısındaki bütün halklar, kendi dillerinde "sarışın" adını vermişlerdir. Ruslar "Polovets", Bizanslar "Kuman", Lehler "Plauci", Çekler "Plawci", Latinler "Pallidi", Almanlar "Fallon, Valwen", Ermeniler "Kharteaş". Rusların onları "sarı" diye adlandırmasını, Gumiliev Kıpçaklar'ın Slavlar'dan farklı bir ırk olduklarının kanıtı olarak belirtmiştir.[99]

Çin kaynaklarında *Ting-ling* olarak anılan boylar birliği halklarının daha çok sarışın ve mavi gözlü oldukları belirtilmektedir.[100]

96 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Kültigin Doğu 7-8 (s.26-27).

97 Yan Şıgu, Han-Şuçu (Han Tarihine Şerh) yanında diğer Çin kaynakları ve Plinius ile Kyuner ve Zugev'den aktaran: Sercan M. Ahincanov, *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kumanlar*, çev. Kürşat Yıldırım, Selenge Yayınları, İstanbul, 2009, s.81 vd.

98 Çince *Kan-mu* adlı kaynaktan ve Biçurin'den aktaran: Ahincanov, *Kıpçaklar*, s.83.

99 M.A. Artamonov, *Hazar Tarihi*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004, s.541'den aktaran: Osman Karatay, *Türklerin Kökeni*, Kripto Yayınları, Ankara, 2011, s.247.

100 Ahincanov, *Kıpçaklar*, s.80 vd.

Onların kalıntısı olduğu kaydedilen Kuman-Kıpçaklar ve Oğur-Bulgarlar da sarışın ve renkli gözlü olarak anılıyorlar.[101] Togan ise, "Hakiki Kıpçakların sarışınlığını", eskiden Doğu Avrupa'da Hint-cermen kavimleriyle temaslarına bağlar. Togan'a göre, Türkler genellikle dar ve uzunca gözlü olmakla beraber, aralarında sarışın unsurlar da çoktur.[102]

Arap gezgini İbn Fadlan'ın görüştüğü Oğuz beylerinden Alptogan oğlu Etrek'in adı sarışın anlamındadır.[103] Arap tarihçisi İbn Rabbihî, Hazarların açık tenli, siyah saçlı ve mavi gözlü olduğunu belirtiyor.

İbn Sa'd el Mağribî de Hazarları şöyle tanımlıyor: "Beyaz tenli, mavi gözlü, kızıl saçlı, iri vücutlu."[104]

Bağdatlı sahaf Nedîm de, Halifenin kapıkulu askerini oluşturan Türklerin "küçük gözlü ve hayli sarışın" olduklarını belirtir.[105]

Arap coğrafyacısı Gerdîzî, "Kırmızı saçlı ve beyaz yüzlü Kırgızların" Slavlara benzediğini anlatır.[106]

Çin kaynakları da, "kızıl saçlı, beyaz yüzlü ve yeşil gözlü" olan Kırgızların siyah saçlıları talihsiz saydıklarından söz eder. Çinlilerin *Po-ma* dediği Alacaatlı boyunun görünüşü de aynı Kırgızlar gibidir.[107]

Osman Karatay, Karadeniz ve Hazar boylarından göçen renkli ve küçük gözlü Türklerin Orta Asya'da Moğolsu halklarla karışarak

101 Osman Karatay, *Türklerin Kökeni*, s.247.
102 Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s.157.
103 Ramazan Şeşen, *Onuncu Asırda Türkistan'da Bir İslâm Seyyahı İbn Fazlan Seyahatnâmesi*, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1975, s.37 vd.
104 Douglas M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Z. Ay, İstanbul, 2008, s.27'den aktaran: Osman Karatay, *Türklerin Kökeni*, s.242 vd.
105 Alemany, *Sources on the Alans*, s.268'den aktaran: Osman Karatay, *Türklerin Kökeni*, s.242 vd.
106 Alemany, *Sources on the Alans*, s.268'den aktaran: Osman Karatay, *Türklerin Kökeni*, s.242 vd.
107 Osman Karatay, *Türklerin Kökeni*, s.244.

siyah saçlı ve siyah gözlü olduklarını belirtiyor. Batı Türkleri ise, kökenlerindeki gibi açık tenli ve renkli gözlü olarak kalmışlardır.[108]

"Türk tipi" konusunda çok zengin tarihsel kaynakları inceleyerek en ayrıntılı araştırmayı İsmail Hami Danişmend yapmıştır. Danişmend, Avesta ve Tevrat'tan başlayarak, Kur'an, hadisler, Şahnâmeler, Çin, Arap, İran, Bizans, Latin ve diğer Batı kaynaklarını bu açıdan incelemiş ve sonuç olarak Türk tipinin "Uzun boylu, uzun yüzlü, geniş göğüslü, kumral, pembe yüzlü, mavi veya elâ gözlü" olduğuna ilişkin kanıtları toplamıştır. Danişmend, Türklerin bugünkü tipinin Ariyen kavimlerle karışması sonucu oluşmadığı, Türklerin köken olarak Ariyen oldukları, karışmanın daha sonra Asya'da Mongolsu halklarla olduğu görüşündedir. Yazarımız, Türkçe ile Moğolca ve Hint-Avrupa dilleri arasındaki ilişkileri de inceleyerek, Türkçenin Moğolca ile aynı yapıda olmadığını, buna karşılık Hint-Avrupa dilleri ile aynı toplulukta bulunduğunu, yine çok geniş açıklama ve kanıtlarla belirtmektedir.[109] 1930'lu yıllarda İsmail Hami Danişmend yanında, Zübeyir Hamit Koşay ve Ahmet Cevat Emre de, Türklerin köken olarak da dil olarak da Asya'nın Mongolsu halklarına değil, Hint-Avrupa halklarına mensup olduğunu öne süren kitaplar yazmışlardır.[110] Bu konuda 1930'lu yıllarda çok sayıda denek kullanılarak antropoloji çalışmaları yapıldığı biliniyor.

6. yüzyıldan 13-14. yüzyıla kadar sekiz yüzyıl boyunca, Çin'den Batı Anadolu'ya uzanan ticaret yolları Türk devletlerinin denetimi

108 Osman Karatay, *Türklerin Kökeni*, s.246 vd.

109 İsmail Hami Danişmend, *Antropoloji ve Lengüistik Vesikalarına Göre Türklerle Hint Avrupalıların Menşe Birliği*, c.I ve II, Devlet Basımevi, İstanbul, 1935-1937.

110 İsmail Hami Danişmend, *Antropoloji ve Lengüistik Vesikalarına Göre Türklerle Hint Avrupalıların Menşe Birliği*, c.I ve II, (Devlet Basımevi), İstanbul, 1935-1937; Ahmet Cevat Emre, *Türkçenin Hint-Avrupa Dili ile Mukayesesi*, Devlet Matbaası, 1935. Zübeyir Hamit Koşay'ın bu konudaki kitabını her yerde aramamıza rağmen bulamadık. ancak daktilo yazılı olarak Giriş bölümüne ulaşabildik.

altındaydı ve bu muazzam coğrafyada ticaret daha çok Türk diliyle yapılmaktaydı. Bunun sonucu Arî veya başka kökenden halklarda yaygın bir Türkleşme yaşandı. Buna karşılık, Çin'e göç eden *Uygurların* (Hui-hu) bir kısmı ise, yerli Han kavmi içinde eriyen Türk kökenli kavimlerin yeni bir örneği oldular.[111]

10-13. yüzyıllarda, *Peçenekler, Uzlar, Kıpçaklar* ve *Bulgarlar,* geniş Rus bozkırlarında ve Doğu Avrupa'da yerli halklara karıştılar; özümlendiler.

Gumiliev, ilk *Moğolların* sarışın olduğunu belirtir. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde, Cengiz Han'ın dedesinin anası olan Alan-Go'nun çadıra duman deliğinden ışıkla giren sarışın bir adamdan gebe kalması anlamlıdır.[112] Cengiz Han'ı ziyaret etmiş olan Çiao-Hong, Büyük Hakanın Göktürk kökeninden gelen Şatolardan olduğunu anlatır. Çeşitli tarihsel kaynaklarda, Cengiz Han'ın Moğollara benzemediği ve elâ gözlü olduğu yazılıdır.[113] Cengiz'de "Ari kanı" bulunduğunu ileri sürenler de vardır. Moğol kabileleri içinde *Alan* kökenli klanlar bulunduğu belirtilir ve *Alan-go* adı da bu kökene bağlanır. Vernadsky'ye göre, Cengiz'in mensup olduğu *Borciginlere* "Alan kanı" karışmış gözüküyor.[114]

Altınordu Hanlığını kuran *Moğollar* ise hızla Türkleştiler; Moğolcanın yerini Türkçe aldı.[115]

Bütün bu saptamalar, ciddî kanıtlara dayanılarak ileri sürülmüştür ve hepsinde belli bir gerçeklik payı bulunmaktadır. Çünkü Türkler, dinamik, çok yayılan ve çok karışan kavimlerin başında gelir.

Bugün Türkçe konuşan Oğuz kökenli Türkiye, Azerbaycan ve Türkmenistan Türkleri arasında bile önemli yüz ve beden farkları

111 Li Sheng, *age,* s.38.
112 *Moğolların Gizli Tarihi,* çev. Ahmet Temir, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1948, s.8.
113 Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş,* s.66.
114 Vernadsky, *age,* s.32.
115 Vernadsky, *age,* s.254.

bulunmaktadır. *Kırım Tatarları, Kazan Tatarları, Uygurlar, Kırgızlar, Özbekler, Kazaklar* ve *Yakutların* ve diğer Türk dilli halkların ortak bir tipi bulunmadığı gibi, her halk için de belli bir tip tanımı yapmak kolay değildir; hele Batı Türklerinde.

Köken tartışmasının en çok Türk denen kavimlerle ilgili olarak yapılması da, Türklerin ne kadar çok karıştığını gösterir. Çünkü başka kavimlerin kökeni konusunda bu kadar farklı görüşler ve farklı tarihsel veriler bulunmuyor.

Türklerin tarih boyunca harmanlanmış olduğu gerçeğini en milliyetçi tarihçilerimiz de açıkça kabul ederler. Örneğin Zeki Velidî Togan, Türk tipini şöyle tanımlar:

"Uzakdoğu tipi yahut Aryani tipi olmayıp kendine mahsus hususiyetlere mâlik bir mutavassıt (ara, orta) tip."[116] Başka deyişle melez. Bu "ara tip" kavramı, her şeyi anlatıyor. Togan, Türklerin tipi konusunda şu açıklamayı yapıyor:

> "Türkün deri ve göz rengi, bunun kumral yahut beyaz ve sarışın olması, boyun uzunluk ve kısalığı itibariyle Türkler tek tip teşkil etmemişler, muhtelif kavimlerle ihtilat [karışma] neticesinde bu renklerin ve uzunluğun hepsi de Türklerde bulunmuştur."[117]

Zekiyev, Türklerin en başlarda hem Moğolsu hem de Moğolsu olmayan karakterde bulunduğunu, zamanla Türk dilli halklarda Avrupaî tipte olanların ezici çoğunluk haline geldiğini belirtir.[118]

Arap tarihçisi Mesudî, *Mürûc ez Zeheb*'de, Türklerin yüzlerinin birbirine benzemediğini söyler.[119]

116 Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s.10.
117 Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s.383 vd.
118 Mirfatih Z. Zekiyev, *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2007, s.44.
119 Mesudî, *Mürûc ez Zeheb*, s.194 vd.

Bahaeddin Ögel ve Ekber Necef, Uygurları ve Kırgızları hafif çekik gözlü olarak betimlerken, Batı ve Kuzeybatı Türklerinin düz yüzlü olduğunu belirtirler. Oğuzlar, Karluklar ve Kıpçaklar, bu düz yüzlü "Oğuz tipi" içinde görülür.[120] Türklerin genellikle brakisefal (geniş yüzlü) olmalarına karşılık, yapılan antropoloji araştırmalarında Oğuzların bir kolu olan Türkmenlerin ağırlıklı olarak dolikosefal (uzun yüzlü) olduğu saptanmıştır.[121] Rus tarihçisi Vernadsky, Oğuzlar'ın "Türk ve İranî Alan karışımı" olduklarını vurgulamıştır.[122] Mesudî'nin "Türklerin en yakışıklısı, en uzun boylusu ve en tatlı simalısı"[123] diye tanımladığı Karluklar da, tıpkı Oğuzlar ve Kıpçaklar gibi Türklerin en çok karışanlarındandır.

Barthold, "yerleşen Türkün, artık halis Türk olmadığını" söylerken, aslında hem ırksal kaynaşmaya hem de kültürel kaynaşmaya işaret etmiş olmaktadır.[124] Bu saptama sınıflaşma ve kentleşme ile kan bağının çözülmesi ve kaynaşma arasındaki ilişkiyi bir cümleyle özetlemiştir.

"Halis Türk" Tarihöncesinde mi Uygarlık Çağında mı

"Halis Türk" kavramına gelince, belirleyici olan nereden baktığınızdır. Kabile toplumu ve kan bağı cephesinden bakarsanız, Barthold gibi düşünebilirsiniz. Oysa Türk adını tarih sahnesine çıkaranlar, Barthold'un "Halis Türk" dediği kabile toplumundakiler değil, uygar Türkler olmuştur. Türkler, tarihe sınıflara bölünme ve harmanlanma sürecinde, büyük imparatorluklar örgütleyen Türk bey-

120 Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara, 1994, s.130; Ekber E. Necef, *Karahanlılar*, s.152.

121 Aktaran: Zafer Toprak, *Darwin'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji*, Doğan Kitap, İstanbul, Nisan 2012, s.263.

122 Vernadsky, *age*, s.54.

123 Mesudî, *Mürûc ez Zeheb*, s.40.

124 Barthold, *12 Vorlesungen...*, s.40.

leriyle girdiler. Bu açıdan onların, daha "halis Türk" oldukları da söylenebilir. Başka deyişle halis Türk (uygar Türk), bize göre, karışmış olan, başka halkları özümlemiş olan Türktür.

Uygarlık sahnesine çıkan *Türk,* atlı çoban kültürünü kuran eski kabile Türklerinden elbette farklı bir Türktü. Sonuç olarak, "halis Türk" tanımı, Türkü tarihöncesinde mi, yoksa uygarlık çağında mı, başka deyişle tarih içinde mi gördüğünüze bağlıdır. Kan bağını vurgulayan *Türk* tanımı, tarihöncesine yaslanırken, kültürü (uygarlığı) vurgulayan *Türk* tanımı tarih çağlarına vurgu yapar. Türkü uygarlık öncesine yerleştirenler, uygarlıkla birlikte Türkün kanının bozulduğundan yakınmışlardır.

Sonuç olarak Türkün tarih içindeki en iyi tanımı Türk dili üzerinden yapılabilir: Türk, Türkçe konuşandır.

Dil, bir halkın kültür yaratmadaki en önemli aracıdır. İster maddî kültür, isterse manevî kültür, dille yaratılır. Uygarlık öncesinden feodalizme, kapitalizme ve sosyalizme kadar bütün kültürlerin yaratılmasında, dil en önemli araçtır. *Türk* kavramını millet oluşturmadan önceki çağlarda da, millet oluşturduktan sonra da belirleyen en önemli etken Türkçe konuşmaktır.

Tarihte Türkler, kendilerini ırkla değil, dille ve kültürle tanımlamışlardır. Etnik ölçütü öne çıkardığınız zaman, *Oğuz, Kıpçak, Kırgız, Kazak, Uygur, Özbek* vb. vardır. Dili öne çıkardığınız zaman, *Türk* kavmi vardır.

Kıtaları kapsayan geniş alanlarda büyük konfederasyonlara ve cihan devletlerine hükmetmek, Türkleri başka kavimlerle karıştırmak yanında, bu karışmayı olumlayan bir kültür de yaratmıştır. Buna *birlikte yaşatma ve yaşama kültürü* diyoruz. Farklı kavimleri bir düzene sokma, bu kültürün merkezindedir. Türklerin insanlık tarihine en önemli katkısı, büyük imparatorluklar ve ordular örgütlemekle bağlantılı olarak, işte bu kavimleri bir arada yaşatma birikimidir. Bu kültür, başka kavimleri özümleme yeteneği yanında özümlenme seçeneğini de içerir.

III

ORDU
UR OR ORTA

Örgütlenme ve Ordunun Kökleri

Bugüne kadarki bulgulara göre, *Ogur* adlandırmasının *Oğuz*'dan önce olduğuna yukarıda değinmiştik. Daha önce açıklandığı üzere, Etrüskçedeki *Augur*, *Klan* ve *Agal* kavramlarının varlığı da, bu saptamayı iyice pekiştiriyor. Artık kesin diyebileceğimiz kanıtlara göre, *Ogur*, *Oğuz*'dan daha önceki bir zamana işaret etmektedir.

Oğuz sözcüğünde *Og*'dan sonra gelen -uz takısının, bilim dünyasında çoğul eki olarak açıklandığını da belirtmiştik. Tarihsel veriler bunu gösteriyor. Burada bir soruyla karşılaşıyoruz: *Og-ur*'daki Ur hecesi de çoğul eki midir? Çoğul eki olarak açıklanamadığı zaman, *Ogur-Oguz* dönüşümü yeniden mesele oluyor. Eğer *Ogur*'daki -ur takısı, çoğul eki değil idiyse, r>z dönüşümünden sonra *Oguz*'da nasıl çoğul eki oluyor?

Bu soruya şu andaki bilgilerimize göre verebileceğimiz cevap, en eski Türkçede -ur ekinin çoğul eki olduğudur. Bunu hem r>z dönüşmesinden hareketle söyleyebiliyoruz, hem de *Og-ur* sözcüğünün *boy-lar* anlamına geldiğini gösteren isimlendirmeler nedeniyle. Dahası *ur-ur*, üremenin köküdür ve çoğulu dile getiriyor.

Ur-Or ve *Ör* heceleri Türkçede ve Hint-Avrupa dillerinde, köken, ilk, sürü, sıra, dizi, düzen, örgütlenme ve ordu kavramlarının köküdür. Örgütlenmeye ve orduya ilişkin kavramların çoğul ve üreme kökünden gelmesi doğaldır. Köken ve üreme kavramlarından sıralanma, düzen, örgütlenme ve ordu'ya kadar giden bir süreç görünüyor.

Ordu, devleti devlet yapan unsurdur. Devlet, diğer toplumsal örgütlenmelerden farklı olarak silahlı güç tekeline sahiptir. Devleti diğer örgütlerden ayıran özelliği, orduya sahip olmasıdır. Bu nedenle Ordu kavramının oluşması süreci, aynı zamanda devletin oluşması sürecinin belirleyenlerindendir.

Ur, Or, Ör sözcükleri Türkçede aynı köktür ve örgütlenme kapsamındaki kavramlar bu kökten türemiştir: *Or, ordu, orta, ortak, orun, örmek, örnek, örgü, örgüt, örgütlenmek, örtü* vb.

Türkçemizde *Or* ve *Ur* kökünün zaman içinde kazandığı anlamları izlemek, bir bakıma ilkel toplumdan devlete sıçrama, yani uygarlaşma sürecini incelemektir. Bu sürecin bir yönü de, halktan ayrı bir silahlı güç kurma, yani orduyu örgütlemedir.

Radloff'un bugünlere kalan "en saf Türkçe" olarak kabul ettiği[1] Teleüt ağzında, *Ör* kökünden *örmek* yanında, örgütlenmeyi ve devlet örgütlenmesini içeren sözcükler türetildiğini görüyoruz:

Ör-: Örmek
Örgön: Örülmüş
Örgö: Saray, tapınak
Örüm: Örme[2]

1 Bkz. Ahmet Temir, *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri,* AKDTYK Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s.77.

2 Wilhelm Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Turk - Dialecte,* 1888-1911, c.I, s.80.

Or Kökü: Hendek>Kale Hendeği>Kale>Kent>Ordu

Or, dilimizdeki macerasının başlarında *hendek* anlamına gelirken, zamanla *kale hendeği, siper,* derken *kale* ve *şehir* anlamlarını kazanıyor. Dahası örgütlenmeye ilişkin sözcükler Türkçede *Or/Ur/Ör* kökünden gelmektedir.

En önemlisi, Çinlilerin kendi yazılarıyla *Hsiung-nu* ya da *Hiung-nu* diye yazdıkları, günümüz Türkçesinde *Hun* diye adlandırdığımız kavmin dilinden bugün bildiğimiz az sayıda sözcükten biri *Or*!

Bu konuda, Talât Tekin, *Hunların Dili* adlı kitabında bizi bilgilendiriyor. Değerli tarihçimiz, Çinlilerin *Eu-ta* diye yazdıkları sözcüğün Hun dilindeki aslının *Or* olduğu görüşündedir. Sözcük, *gözetleme yeri, müstahkem mevki, pusu, siper* anlamına geliyor. Çincede r sesi olmadığı için, *wo-lu-to, ao-t'ot* diye yazılan sözcük, "ordu karargâhı" kavramını karşılıyor. Eski Türkçede *Ordu, Ordo* "karargâh" demek.[3]

Shiratori, bu sözcüğün anlamı konusunda Çinli kaynakların birbirinden farklı bilgiler verdiğini belirtmektedir. Çinli bilgin Wei-Chao, sözcüğü "sınırda gözetleme karakolu" olarak açıklar. Fuh K'ien adındaki bilgin ise bu sözcüğün anlamını "Hsiung-nu'ların Çinliler için pusuya yattıkları yer" diye açıklar. T'suan Wan adlı kaynak ise, sözcüğün "sınır devriyesi" anlamına geldiğini söylemektedir.[4]

Hsiung-nuların *Eu-ta* sözcüğü MÖ 2. yüzyıla aittir. Eski Türkçe *Ordu, Ordo* sözcüğü ise, 8. yüzyıla. Doerfer her iki sözcük arasında bin yıl gibi uzun bir zaman bulunduğu için, Ligeti'ye uyarak bu sözcüğün Eski Türkçeye Huncadan alınmış olabileceği görüşü-

3 Talât Tekin, *Hunların Dili*, Doruk Yayınları, 1. basım, s.17 vd.

4 K. Shiratori, *Über die Sprache der Hiungnu und der Tunghu Stämme*, İzvestiya imperatorskoy akademi nauk, XVII. No 2 (1902), s.5'ten aktaran: Talât Tekin, *Hunların Dili*, s.17 vd.

nü ileri sürmüştür. Bu sözcüğün dilden dile geçebilecek sözcüklerden olduğunu kanıtlamak için de *Ordo*'nun Avrupa dillerine, bu arada Almancaya *Horde* biçiminde geçtiğine işaret etmiştir.[5]

Hun dilinin Türkçe olduğu konusunda Çin kaynaklarındaki kayıtları biliyoruz. Günümüze ulaşan Hunca sözcüklerin Türkçe olduğu konusunda Shiratori'nin açıklamaları, Gumiliev tarafından "ispat" olarak değerlendiriliyor.[6] Hunların eski Türk dilini konuştuklarını kabul eden Abel-Rémusat, Klaproth, Semenov, Ritter, Koskinen, Shiratori (1902), Pritsak (1954), Samolin (1956), Franz Altheim (1954) ve Clauson gibi bilim adamlarının görüşü ağırlık kazanmıştır.[7] Konumuz açısından asıl önemli olan, Eski Türkçedeki *Ordu, Orda* sözcüğünün Türkçe kökenli olduğu yönünde kökenbilimsel açıklama da var.

En baştan alırsak, *Or*, Kuman/Kıpçaklardan Kazak ve Kırgızlara kadar bütün Türk dillerinde hendek anlamına geliyor. Yakutçada *Xoruu*, yine hendek anlamındadır.[8] Bizim Anadolu Türkçesi halk ağızlarında da *Or*, hendek anlamıyla yaşıyor.[9] Kumanların meşhur sözlüğü olan *Codex Cumanicus*'ta da bu anlamıyla var: "Kale hendeği, metris, siper, çukur.[10]

5 L. Ligeti, "A propos des élémente 'altaiques' de la langue hongroise", *Acta Linguistica*, XI, 1960'tan aktaran: Gerhard Doerfer, "Zur Sprache der Hunnen", *Central Asiatic Journal*, XVII (1973), s.5 (Talât Tekin'den öğreniyoruz).

6 Gumiliev, *Hunlar*, s.63 vd., 91.

7 Talât Tekin, *Hunların Dili*, s.9. Mao-tun döneminde en önemli üç Hun boyundan ikisinin adı Türkçedir: Hu-yen (Kuyan) tavşan ve Su-pu ise il, ülke anlamına geliyor. Hükümdar (Wang), Türkçe adı olan Kuyan boyundandı. Devletin yöneticileri, yine Türkçe adlı Su-pu boyundan seçilirdi. (Biçurin, *Sobraniye*, 1/71 ve 1/49'dan aktaran: Gumiliev, *Hunlar*, s.91.)

8 Yuri Vasiliev (Çargıştay), *Türkçe Sahaca (Yakutça) Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s.113.

9 Prof. Dr. Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, II, TDK Yayınları, Ankara, 2007, s.628.

10 K. Grønbech, *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex cu Codex Cumanicus*, Kobenhavn, 1942, s.179 ve Grønbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, çev. Kemal Aytaç, Ankara, 1992, s.147.

Or sözcüğü bugün Türk dilinin Kazakça, Karakalpakça ve Nogayca ağızlarında da yaşamaktadır. Kaşgarlı Mahmud'da "hububatı saklamak için kazılan çukur", *Kutadgu Bilig*'de "zindan" anlamında geçen *Oru* ya da *Oro* sözcüğü de aynı kökten olmalıdır. Bu sözcük de Türk dillerinde "in, yuva, yatak" anlamlarında yaşamaktadır: *Şor ora* "delik, kuyu", Hakaslarda *ora* "bodrum, mahzen" vb.[11]

Ordug, zamanla hakanın oturduğu kent, karargâh anlamını kazanmıştır.[12] Kaşgarlı Mahmud'da "hükümdar karargâhı" anlamındaki *Ordu* sözcüğünden başka bir *Ordu* sözcüğü daha bulunuyor. Anlamı da "sıçan, köstebek gibi toprak altında yaşayan hayvanların yuvası"dır. Bu sözcük bugün Hakasçanın Sagay ağzında *Orda*, Kırgızcada *Ordo* ve Yakutçada *Ordu* biçiminde ve "in, yuva, yatak" anlamları ile yaşamaktadır. Yakutça *Ordu* sözcüğü mecazi olarak "sığınak, melce, barınak" anlamlarına da gelir.[13] Räsänen *Ordu* "hükümdar karargâhı" sözcüğü ile "in, hayvan yuvası" anlamlarındaki *Ordu* sözcüğünü birleştirmiştir.[14] Talât Tekin'e göre, Kaşgarlı Mahmud'un ayrı maddeler halinde verdiği bu iki *Ordu* sözcüğü aslında bir ve aynıdır.[15]

Talât Tekin'e göre, Türkçe *Ordu* sözcüğünün asıl anlamı "in, yuva, yer altı sığınağı, barınak" olmalıdır. Bu sözcüğün *Codex Cumanicus*'taki *Or*, *Kutadgu Bilig*'deki *Ordu* ve bugünkü Türk dillerindeki *Ora* sözcükleri ile olan yapısal ve anlamsal ilgisi de açıktır. Şimdilik açık olmayan yalnızca *Ordu* sözcüğünün ikinci hecesidir.

11 Talât Tekin, *Hunların Dili*, s.18.

12 Y. Unat, Ordug konusunda şu bilgiyi veriyor: "Gökteki düzen yeryüzüne yansımıştır. Kutup yıldızının tam altında yeryüzünün yöneticisi olan hakanın oturduğu yer bulunur. Ordug adı verilen bu kentin planı da göksel düzeni yansıtır. Bkz. *Türkiye'de Gökbilim*, Kaynak Yayınları, İstanbul, Eylül 2008, s.27.

13 Talât Tekin, *Hunların Dili*, s.18.

14 Aktaran: Talât Tekin, *Hunların Dili*, s.18.

15 Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lügat-it Türk*, I, s.124 ve Talât Tekin, *Hunların Dili*, s.18.

Bu veriler karşısında denilebilir ki, "karargâh, hükümdar karargâhı" anlamındaki *Ordu* sözcüğü Eski Türçede Huncadan ya da başka bir dilden alınma bir sözcük değil, Türkçe olarak açıklanabilen bir sözcüktür. Bugün *Eu-ta, Wo-lu-to, Ao-t'ot* biçimlerinde okunan Hsiung-nu sözcüğü de büyük bir olasılıkla *Orta* ya da *Orto* diye söylenen sözcüğün Eski Çince yazıya çevrimidir."[16]

Çinlilerin *Eu-ta* diye yazdıkları sözcüğün, Eski Türkçede ateş anlamına gelen *od/ot* kökünden gelebileceği de tartışılabilir. Çünkü *Od/Ot* kökünden türeyen sözcükler, toplanılan yeri dile getiriyor: Otağ, oda, oturmak vb.

Türk dillerinde *Or* kökünden örgütlenme içerikli o kadar çok sözcük türemiş ki, konumuz açısından birkaç örnek verelim:

Orta: Merkez, orta.

Ortak: Merkezde toplananlar, birleşenler.

Ordu: Ordu.

Orduğ: Hakanın oturduğu yer, karargâh.

Orda: Moğolca ve Türkçede saray, köşk, şehir. Ortaçağda devletin ve bilimin merkezi. Altın Orda! Kumanlarda belediye, köy yeri.[17] "En yüksek askeri demokrasi şekli."[18]

Ordalı: Saraylı, sülalesi büyük (Kazakça).

Ordan: Kibirli, gururlu (Kazakça).

Orden: Nişan, madalya (Kazakça).

Orna: Yerleşmek, kurulmak (Kazakça).[19] İkâmet etmek (Kumanca)[20]

16 Talât Tekin, *Hunların Dili,* s.17 vd.

17 Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü,* çev. Kemal Aytaç, Ankara, 1992, s.147.

18 Gumiliev, *Hunlar,* s.107.

19 Kazakça sözcükler için bkz. *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü,* Turan Yayınevi, Türkistan, 2003, s.383 vd.

20 Grönbech, *age,* s.147.

Orun/orın: Mevki, makam, taht. Kumancada yer, mahal.[21]

Orhan: Türkçe isim, kentin hakanı.

Orak: Biçme eylemi ve aleti (?).

Orman: Orman (?).

Hepsi örgütlenmeyle ilgili bu kavramlardan işlediğimiz Ordu konusu açısından en önemlisi *Orda>Ordu* kavramıdır. Yukarıda yaptığımız *Or>Ordu* kökünün Türkçe olduğu tartışması bir yana, *Orda* sözcüğü Göktürklerde *Bodun* sözcüğüyle birlikte devletin askeri gücüyle bağlantılı bir içerik kazandı. *Orda,* başlangıçta *Bodun*un askeri örgütlenmesiydi. Boylardan oluşan *Orda,* zamanla devletin silahlı gücü oldu.[22] Bodun, daha önce belirttiğimiz gibi, *bağımlı boylar* kavramından devlete dönüşürken, *Orda* da *Ordu* anlamını kazandı. 8. yüzyılın Orhon Türkçesinde bugün *Ordu* dediğimiz kavramın karşılığı *Sü*'dür. Or kökünden Ordu'nun Sü'nün yerini alması daha sonra oluyor.

*Or*un macerası, hendekle başlamış, hendeği atladıktan sonra kale, şehir, ordu derken, Türkçeye de sığmamış, Latince üzerinden neredeyse bütün dünya dillerine yayılmıştır. Ya da çok daha eski bir tarihsel aşamada, Orta Asya dillerinden Hint-Avrupa dillerine geçmiş bulunuyor.

Or köklü sözcükler, Hint-Avrupa dillerinde de hep örgütlenme odaklı anlamlar taşıyor. Bu dillerde, örgütlenmeye ve devlete ilişkin terimler genellikle *Or* kökünden türemiştir. Birkaç örnek:

Ordo (Latince): Düzen.

Ordō (Latince): Çizgi, sıra, diziler.[23]

21 Grönbech, *age,* s.147.

22 Gumilicv, *Eski Türkler,* Rusçadan çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, genişletilmiş 2. basım, İstanbul, 2002, s.83 vd.

23 Michiel de Vaan, *Etymological Dictionary of Latin and the other Ithalic Languages,* Ed. Alexander Lubotsky, Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series, ed. Alexander Lubotsky, Volume 7, Brill, Leiden-Boston, 2008, s.434.

Orior (Latince): Başlangıç, kaynak.[24]
Organ: Organ.
Organisation: Örgütlenme.
Order (İng): Emir.
Ordinary (İng): Sıradan, Sıralama=düzenleme.
Ordnung (Alm): Düzen.
Ordentlich (Alm): Düzenli.
Horde (Alm): Sürü, Tatar ordusu.
Origin: Köken.

Türkçedeki *Or* kökünün Hint-Avrupa dillerini etkilemesi, Gumiliev gibi büyük tarihçilerin de dikkatini çekmiştir.[25]

Ur ve Er Kökü: Kök>İnsan>Üreme>Yerleşme>Uygarlık

Türkçede *Ur* kökü *Or* köküyle aynı anlamlar içeriyor. Aynı kök olduğu söylenebilir. Besim Atalay, *Ur* sözcüğünün Eski Türkçede, Uygur Türkçesinde, Kuzey Türkçesinde ve Batı Türkçesinde, tıpkı *Or* gibi, kale hendeği anlamına geldiğini belirtiyor. "Asurlular *ar* diye almışlar."[26]

Ur sözcüğü, Türkçede aynı zamanda, kök, nesil, insan, erkek, er anlamına da geliyor. *Orhon Yazıtları*'nda "urı oglın" denirken, *Urı* erkek anlamındadır. Bu kökten türeyen şu sözcükler var:

Urı: Oğul, erkek çocuk.

Urug: Tohum, soy, nesil.

Ürük, Divan-ı Lügat-it Türk'te, bir yerde oturmak, yerleşmek anlamına geliyor. Yani yerleşiklik ve şehirleşmeyle ilgili bir kavram. Bugün kullandığımız *ür*etim sözcüğü bu kökten.

24 Michiel de Vaan, *age*, s.434.
25 Gumiliev, *Hunlar*.
26 Besim Atalay, *Hâkimiyeti Milliye*, 30 Aralık 1932, s.3.

Üre, üremek, tür, türemek; hep aynı *Ur* kökünden.[27]

Peki Almancada *Ur* ne demek?

Aynı Türkçedeki gibi, kök, köken. Örneğin Almanlar, Öntürkler için *Ur*türken diyorlar.

Yine Avrupa dillerinc Latinceden giren *Or*igin ve *Or*ior sözcüğü de Türkçedeki *Ur* gibi kök/köken anlamına gelmektedir.

Ya *Ur* köküyle aynı anlama gelen *Er* sözcüğü?

Almancada *Er,* aynı Türkçede olduğu gibi *O erkek* anlamındadır. Almanca, İngilizce ve Fransızcada *-er* eki, adam anlamıyla hemen hemen bütün meslek sahiplerinin tanımlanmasında vardır.

Back-*er*=pişiren adam, fırıncı (İng),

Fahr-*er*=Süren adam, sürücü (Alm).

Coiff-*eur*=Saç kesen, tarayan adam (Fr).

Ur sözcüğü, kökenle, başka deyişle soylulukla bağlantılı olarak Macarcada ve Bulgar Türkçesinde efendi anlamına da geliyor. *Codex Cumanicus*'ta böyle bilgiler var.[28]

İlginçtir *Ur* da, tıpkı *Or* kökü gibi, Ön Asya'da Sümerlerden beri hep kentleşme ve devletleşme süreçleriyle bağlantılı anlamlar taşıyor:

Ur: Sümer başkenti.

Uruk: Sümerlerin en büyük kentlerinden.

Ur: Sümer kralları.

27 Prof. Dr. Günay Karaağaç, *Türkçe Verintiler Sözlüğü,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2008, s.876.

28 Bkz. K. Grønbech, *Komanisches Wörterbuch* ve Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü,* çev. Kemal Aytaç, Ankara, 1992, s.147; İlhami Durmuş, *İskitler,* Kaynak Yayınları, s.168.

Urukagina: Uru Kağan, Sümer hükümdarı.

Ur-Kum: Sümer hükümdarı.

Ur-Tako: Elam Hükümdarı.

Ur-Luma: Kiş hükümdarı.

Ur-Ut: Part hükümdarı.

Ur-Zana: Muazazur hükümdarı.

Ur-Yak: Koi prensi.[29]

A**sur**: Mezopotamya'da genellikle Sami kökenli olduğu saptanan kavim ve kurdukları devlet.

Hurri: Doğu ve Güneydoğu Anadolu ve Suriye'ye hükmetmiş devlet ve aynı adı taşıyan Türkçeye benzer bitişken dil konuşan kavim. Zeki Velidî Togan, *Huri* sözcüğünü *Ogur* köküne bağlıyor: Ogur>Gur>Hur>Hurri.[30]

Urartu: Hurrilerden gelen, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya hükmetmiş devlet ve aynı adı taşıyan Türkçeye benzer bitişken dil konuşan kavim.

Urmiye: İran'ın batısında şehir.

Ural: MÖ 4. binden bu yana Öntürklerin ve Önhintcermenlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgede bulunan, Avrupa ile Asya'yı ayıran sıradağlar ve ırmak.

Ur/Or kökünün hendekten kaleye ve kente uzanan macerası, uygarlaşma sürecinin dildeki izlerini gösteriyor. Yalnız Türkçede değil, diğer dillerde de kent sözcüğü ile uygarlık sözcüğünün aynı kökten gelmesi anlamlıdır. Latincedeki *civil* ve Arapçadaki *medine* sözcükleri, uygarlık anlamına gelen *civilisation* ve *medeniyet* kavramlarının kökünü göstermektedir. Türkçemizde Cumhuriyet döneminde *medeniyet* kavramı karşılığı olarak kabul edilen *uygarlık*

29 Ur sözcüğünün ulu, kale, yüksek yer anlamına geldiğini belirten Edip Yavuz, *Tarih Boyunca Türk Kavimleri*, s.54 vd, 106 vd, 113 vd.

30 Zeki Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.11 vd, 469.

kavramının *Ogur>Uygur* kökünden türetilmesi, tarihsel köklere tam anlamıyla oturmuştur.

Devletin Yaptırım Gücü: Ordu

Devleti diğer bütün örgütlenmelerden ayıran nitelik, silah tekeline sahip olmasıdır. Zor gücü, devletin ayırt edici özelliğidir. Bu nedenle herhangi bir toplumun devlet aşamasına gelişi, ordunun oluşmasıyla belirlenir.

Kabile toplumunda, kabilenin bütün üyeleri silahlıdır. Devletle ise, yönetilen halk silahsızlandırılır ve halktan ayrı bir silahlı güç oluşturulur. Orta Asya'da kabile toplumlarını bir araya getiren her kağanlık, aynı zamanda halktan ayrı bir silahlı gücü oluşturma girişimidir. Kabile toplumunda bütün halk silahlıdır ve savaşa katılır. Ancak devletleşme süreci kağanların ve beylerin çevresinde özel silahlı güçlerin oluşmasını da zorunlu kılmıştır.

Çin hanedan kayıtları, Bizans, Arap, Rus kaynakları ve çağdaş tarihçiler, Türklerin Orta Asya'dan beri ordu örgütlemedeki üstün yeteneklerini vurgulamış, nedenlerini tartışmışlardır.

Türklerin ordularının insan gücü çeşitli kaynaklarda şöyle belirtiliyor:

Mao-tun zamanında Hiungnu ordusu: 300 bin asker.[31]

Lao-Shang Yabgu zamanında, MÖ 166'da Hiungnu Ordusu: 140 bin atlı.[32]

Göktürk Kağanı İstemi'nin MS 6. yüzyıl ortalarında Turfan bölgesindeki Gaochang devletine ve diğer kent devletlerine saldıran ordusu: 100 bin asker.[33]

31 Çin Yıllıklarında belirtilen bu sayıyı Gumiliev "biraz abartılı" buluyor. (Gumiliev, *Hunlar*, s.95.)

32 Çin Yıllıklarından aktaran Biçurin'e gönderme yapan Gumiliev, *Hunlar*, s.105.

33 Lisheng, *age*, s.20.

Sse-kin (Mu-han) zamanında, MS 563'te Göktürk ordusu: 108 bin atlı.[34]

Göktürk komutanı Kuzey Çor Yang Çung A-şi-na Mu Kağan'ın ordusu (MS 563): 200 binden çok.[35]

Göktürk ordusu 563-564 yıllarında: 200 bin atlı ve 100 bin asker.[36]

Mu-han'ın ordusu, 564 yılında: 100 bin asker.[37]

Ta-po Kağan'ın ordusu 571 yılında: 100 bin asker.[38]

Şa-po-lüe Kağan'ın ordusu 582 yılında: 400 bin okçu.[39]

Ta't'ou Kağan'ın ordusu 599 yılında: 100 bin asker.[40]

Apo Kağan'ın ordusu: 100 bin atlı.[41]

Şi-pi Kağan'ın ordusu 615 yılında: Birkaç yüz bin atlı.[42]

Şi-pi Kağan'ın ordusu 616 yılında: 20-30 bin asker.[43]

Hie-li Kağan'ın ordusu 622 yılında: 50 bin asker.[44]

Yine 622 yılında Hie-li Kağan'ın ordusu: 150 bin asker.[45]

Hie-li Kağan'ın ordusu 625 yılında: 10 bin asker.[46]

Hie-li Kağan'ın ordusu 626 yılında: 100 bin asker.[47]

34 Çov Şu'dan aktaran: Liu Mau-Tsai, s.25.

35 Liu Mau-Tsai, s.33, dipnot 121. Çin Yıllıkları, Türk generalinin 200'binden çok askerini Heng Çov'dan yola çıkararak üç kol halinde Kuzel Tsi'ye sürdüğünü yazıyor.

36 *Çin Hanedan Yıllıkları*'ndan aktaran: Liu Mau-Tsai, s.580.

37 *Çin Hanedan Yıllıkları*'ndan aktaran: Liu Mau-Tsai, s.559-569.

38 *Çin Hanedan Yıllıkları*, Çin'in Ta-po Kağan'ın ordusundan korktuğunu yazıyor. Bkz. Liu Mau-Tsai, s.64.

39 *Çin Hanedan Yıllıkları*'ndan aktaran: Liu Mau-Tsai, s.67 ve 559-569.

40 *Çin Hanedan Yıllıkları*'ndan aktaran: Liu Mau-Tsai, s.67 ve 559-569.

41 *Çin Hanedan Yıllıkları*'ndan aktaran: Liu Mau-Tsai, s.73.

42 Liu Mau-Tsai, s.103.

43 *Çin Hanedan Yıllıkları*'ndan aktaran: Liu Mau-Tsai, s.559-569.

44 *Çin Hanedan Yıllıkları*'ndan aktaran: Liu Mau-Tsai, s.559-569.

45 *Çin Hanedan Yıllıkları*'ndan aktaran: Liu Mau-Tsai, s.559-569.

46 *Çin Hanedan Yıllıkları*'ndan aktaran: Liu Mau-Tsai, s.559-569.

47 *Çin Hanedan Yıllıkları*'ndan aktaran: Liu Mau-Tsai, s.559-569.

Sir bodun'un 627 yılındaki ordusu: Çoğu 200 bin asker (Her atlının dört atı var).[48]

Göktürkler zamanında Yenisey Kırgızlarının ordusu: 80 bin asker.[49]

Tokuz Oğuz Kağanlığına 808-821 yıllarında isyan eden Kırgız ordusu: 400 bin asker.[50]

Kırgızların Uygur Komutanı Jalomoh ile birlikte 840 yılında Uygur başkentini cle geçirdiği ordu: 100 bin atlı.[51]

Basmılların Karahanlılar'ın merkezine saldıran ordusu: 700 bin asker.[52]

Doğu Göktürk Kağanlığına isyan eden On Ok Ordusu: 100 bin asker.[53]

Yine On Okların ordusu: 300 bin asker.[54]

1402 Ankara Meydan Savaşı'nda çarpışan Yıldırım Beyazıt ve Timur'un ordularının toplamı 1 milyon askerdi.[55]

Eski Çağ ordularıyla karşılaştırdığımız zaman, Hiungnu ve Göktürk orduları, Roma ordularından büyüktür. Heredotos, Darius'un

48 Sir bodunun 627 yılında Doğu Türklerini yendiklerini, bu sırada çoğu atlı 200 bin kişilik güçlü orduları bulunduğunu, her atlının dört atı olduğunu, 630 yılında Doğu Türk hakanlığının yıkılmasından sonra 648 yılında Uygurlara ve Çin'e yenildiklerini, Türk-Sir ittifakının bunun üzerine İlteriş Kağan tarafından kurulduğunu Klaystorny, *Kıpcaki*, s.157'den ve Biçurin, *Sobraniye Svedeniy*, I/341'den aktaran: Ahincanov, *Kıpçaklar*, s.54 vd.

49 Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s.136 vd.

50 Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s.136 vd.

51 Li Sheng, *age*, s.37.

52 *Divan-ı Lügat-it Türk*, c.2, s.312, c.3, s.356. Basmıllar, 700 bin askerlik ordularına rağmen yeniliyorlar.

53 Tunyukuk Yazıtı'nın Batı yüzünde "Yarış ovasında toplanan On Ok ordusunun 100 bin asker olduğu" belirtiliyor. Bkz. Talât Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg Yayınları, Ankama 1994, s.16.

54 Roux, *Türklerin Tarihi*, s.133.

55 Roux, *Türklerin Tarihi*, s.331.

MÖ 6. yüzyıldaki Pers ordusunun 700 bin asker ve 600 gemi oldu ğunu belirtir.[56]

Asya'daki Hiungnu ve Göktürk ordularının örgütlenmesi, savaş stratejisi ve taktikleri, silahları ve giyimleri, Çin'den Roma ve Bizans'a kadar bütün dünyayı etkilemiştir.[57]

Bu yetenek nereden geliyor?

Büyük ordular örgütlemek, nüfus çokluğuyla başarılan bir iş değildir. Kaldı ki, Orta Asya'daki bozkır göçebelerinin nüfusları büyük değildir. Bozkır halklarının çocuklar ve yaşlılar dışında bütün erkekleriyle savaşa katılmaları, büyük ordular örgütleyebilmek için yeterli değildir.

Büyük askeri güç oluşturmak, yüksek örgütlenme birikimiyle ilgilidir. Yüz binlerce askerin yüzlerce, hatta binlerce kilometre uzağa taşınabilmesi, ihtiyaçlarının giderilmesi, güvenliği, disiplini, eşgüdümü ancak çok gelişmiş bir örgütlenmeyle mümkündür.

Bu örgütlenme birikiminin temelinde atlı çoban kültürünün geniş alanları denetleme tecrübesi ve dinamizminin olduğunu, Forrer, Menghin, Schmidt ve Koppers gibi halkbilimcileri saptıyorlar.[58]

Asya'daki Türk ve Tatar ordularının büyüklüğü Marx ve Engels'in de dikkatlerini çekmiş ve bunun nedenlerini mektuplarda tartışmışlardır. Marx, bu kadar büyük orduların yüzlerce, hatta bazen binlerce km. uzağa sefer etmesinin meta ekonomisi sayesinde olduğunu belirtir. Bu orduların iaşe ve ihtiyaçlarının geniş bir tüccar kitlesinin faaliyetiyle sağlandığını vurgular.[59]

56 Herodotos, *Herodot Tarihi,* çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul, Aralık 1973, s.334.

57 Bu konuda bkz. Darko'dan aktaran: Rásonyi, *Doğu Avrupa'da Türklük,* Selegne Yayınları, İstanbul, 2006, s.62.

58 Bkz. Koppers, agy.

59 Friedrich Engels: "Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie"; Marx-Engels, Rezensionen aus der "Neuen Rheinischen Zeitung. Politisch-ökonomische Revue", Zweites Heft, Februar 1850; Friedrich Engels, *Dialektik der Natur,* Einleitung; Friedrich Engels: "Die Entwicklung

At yetiştiriciliği ve çoban savaşçılığı, göçebe kültürünün en ileri aşamasıdır ve örgütlenme yeteneği açısından da yerleşik tarımcılıktan çok ileride bir zemin oluşturur.

Savaşta atı ve yüksek at arabasını kullanmak; üzengiyi, eyeri ve pantolonu keşfetmek; süvari birlikleri kurmak; demiri ve madenleri işlemek; en sivri okları ve en uzağa atan yayları üretmek; Türklere büyük üstünlük sağlamıştı. Ancak bütün bu keşifler, yüz binleri harekete geçiren bir örgütlenme birikimiyle birleşince, Orta ve Kuzey Asya'da karşı konulması zor bir kuvvet ve devlet geleneği oluşmuştur.

Atlı çoban kültürüyle kurulan devlet, kaçınılmaz olarak ticaret yolları üzerinde egemenliğe yönelmektedir. Bozkırın gelişmiş düzeyde örgütlenmiş dinamiğinin hedefi, kentlerdeki zenginliklerdir ve ticaretin denetimidir.

Yine unutulmaması gerekir ki, atlı çoban kültürü, her zaman gelişmiş maden işleyiciliğiyle birlikte olmuştur. Bu olgu da atlı hayvan yetiştiriciliğinin, sıradan bir göçebe hayatı olmadığını gösterir.

Tarihçilerin en önemli vurgularından biri, Türk fetihleri ve göçleri ile ticaret arasındaki bağlantılardır. Roux'nun da saptadığı gibi fetihler ve göçler, kuşkusuz rastgele ve plansız değildi; beyler, komutanlar ve tüccarların bilgi alışverişiyle kararlaştırılıyor ve hazırlanıyordu. Asya yollarına gönderilen kervanların edindikleri ekonomik, coğrafi ve toplumsal bilgiler değerlendiriliyordu. O nedenle fetihler ve göçler, "bilinmeyen topraklara" yapılan macera seferleri değildi. Türk seferleri, "nereye gittiklerini, nelerle karşılaşacaklarını ve oralarda ne bulacaklarını çok iyi bilen" önderlikler tarafından planlanıyor ve yürütülüyordu.[60]

des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft", in: Karl Marx/Friedrich Engels - *Werke*. (Karl) Dietz Verlag, Berlin. Band 19, 4. Auflage 1973, unveränderter Nachdruck der 1. Auflage 1962, Berlin/DDR. S. 189-201. Ayrıca Marx ile Engels arasındaki mektuplaşmalar.

60 Roux, *Türklerin Tarihi*, s.15 vd, 126.

Türk devletlerinin yayılma yönlerini, büyük ticaret yollarına egemenlik tasarımı belirlemektedir. Ticaret yolları, üretim fazlasına, zenginliklere götüren yollardır. İmparatorluk eğilim ve ülküsü bozkırdan çıksa da ticaret yollarına egemenlik ülküsüdür.

Kuşkusuz Orta ve Kuzey Asya'nın büyük hayvan sürüleri üzerinde mülkiyete dayanan ekonomisi aynı zamanda geniş otlaklara da ihtiyaç duyuyordu. Ancak fetih ve göçlerde, bu yönelişin ikincil olduğunu görüyoruz.

Bu olgular, göçlerin ve fetihlerin, hayvancılıktan tarıma ve zanaatlara, kırlardan kentlere, doğal ekonomiden meta ekonomisine doğru bir yol izlediğini göstermektedir. Bu nedenle fetih ve göçlerin bir uygarlaşma atılımı olduğu saptanabilir.

On binlerce tomar belgeler, Uygurların çok gelişmiş bir hukuk sistemine sahip olduklarını, ticaret ve borçlar hukukunun çeşitli akitlerini bildiklerini, bono ve poliçe gibi senetleri kullandıklarını göstermektedir.

Kaldı ki, Orta Asya halklarının ekonomisi, geniş otlaklardaki hayvan yetiştiriciliği yanında madenlerin işlenmesini de içeriyordu. Birçok tarihçi, Türklerin "dünyanın en eski maden işleyicileri" ve "iyi sanatçılar" olduğunu saptamaktadır.[61] MS 552 yılında Türk (Göktürk) devletini kuran Aşina boyunun demirciler olması üzerinde pek durulmaz. Bu çok önemlidir. Göktürk İmparatorluğu'nu kuran önderliğin maden işleyicileri olmaları, aslında imparatorluğun yönünü de ifade etmektedir.

Maden işleyen önderlik, atlı çoban kavimlerin olağanüstü dinamizmini harekete geçirmiş, 20 yıl gibi bir sürede dünyanın en büyük imparatorluklarından birini kurmuştur. Kuşkusuz bu olağanüstü hız, yalnız savaş yeteneğiyle ilgili değildi. Bozkırın çeşitli etnik kökenlerden gelen kabileleri gönüllü olarak birleşme eğilimindeydiler. Bu gönüllü birleşme, onlara ekonomik çıkar sağlıyordu ve Orta Asya devlet geleneğini besleyen çok önemli bir etkendi.

61 Aynı eser, s.47 vd.

IV

KURUMLAŞMA VE DÜZEN
TUR TÜZ TÖRÜ TÖRÜK

Ur-Tur-Tür-Tüz-Düz-Düzen Bağlantısı

Türkçede örgütlenmeyle ilişkili kavramların kökeninde bulunan Or/Ur hecesi ile yine örgütlenme ve düzenlemeye ilişkin kavramların kökenindeki Tur/Tuz/ Tüz/Düz arasında bağlantı kurulmaktadır.[1]

Ur sözcüğünün Eski Türkçede *er, köken* ve *nesil* anlamına geldiğine bir önceki bölümde değinmiştik. *Üreme* ve *türeme* sözcüklerinin de bu *Ur* kökünden türetildiği anlaşıyor.

Türkçedeki R>Z dönüşümü dikkate alınırsa, Tur ve Tuz arasındaki ilişki ve bu köklerin ince seslisi olan Tür ve Tüz arasındaki ilişki açıktır. Tür, aynı kökten (Ur/Origin) gelenlerin sınıflandırılması (bir tür örgütleme) sonucu ortaya çıkıyor. Buradan türeme, üreme, üretim gibi, en sonunda örgütlenmeyi gerekli kılan kavramlar geliştirilmiştir. *Orhon Yazıtları*'nda sık sık rastladığımız Tüz (düz) ise, T'nin D'ye dönüşmesi sonucu bugün düzen, düzenleme diye kullandığımız kavram ailesinin köküdür.

Kop İt- ve Tüz İt- Eylemleri

Orhon Yazıtları'nda sık sık geçen konumuz açısından en önemli eylem, *kop it-* ve *tüz it-* eylemleridir. Yani birleştirmek ve dü-

1 Tüz ve tüzük sözcüğü üzerine bkz. T.V., *Hâkimiyeti Milliye*, 5 Kasım 1932, s.2.

zenlemek. Bu kök günümüzün Türkiye Türkçesinde düz olarak yaşıyor.

Boylar konfederasyonu, çeşitli boyların *kop edilmesi* (birleştirilmesi) ve *tüz edilmesi* (düzenlenmesi) ile örgütlenmektedir. Bilge Kağan, dağınık olan boyları bir arayá getirdiğini ve düzene soktuğunu sık sık bu kavramlarla vurgulamaktadır.

Burada konfederasyon, giderek devlet kurmanın iki belirleyici eylemi özetlenmektedir:

1. Ayrı ayrı yaşayan boyları *birleştirmek* (kop it-),

2. Birleşen boyları bir *düzene sokmak* (tüz it-), boylar arasındaki ve her boyun kendi içindeki bağımlılıkları, ast-üst ilişkilerini, yetki ve sorumlulukları düzenlemek. Bu düzenleme, *töre*'nin konmasıdır; yani hukukun getirilmesidir. Timur'un *Tüzükat*'ı da yine *Töre* sözcüğü ile aynı kökenden gelen, *tüz it-*, yani düzenlemedir.

Tüz, günümüz Türkçesinde *düz* olarak yaşıyor; 8. yüzyılın *Orhon Yazıtları*'nda "barışık, uyumlu" anlamına geliyor:[2]

> "Begleri yeme bodunı yeme tüz ermiş. Anı üçün ilig ança tutmış erinç. İlig tutup törüg itmiş."[3]
>
> Günümüz Türkçesiyle: Beyleri de bodunları da barış ve uyum içinde imişler şüphesiz. Onun için ili [devleti] öylece yönetmiş, yasaları ve kurumları düzenlemişler.

Bodunların kağana veya beylere ittat etmediği, isyan ettiği, başka deyişle düzenin bozulduğu durumlar, *tüzsüz* sıfatıyla anlatılıyor:

2 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Kültigin Güney 5 (s.20-21), Doğu 3, 6 (s.24-25), Bilge Kağan Kuzey 3 (s.44-45), Doğu 4, 6 (s.50-54), s.181. Ayrıca bkz. *Hâkimiyeti Milliye*, 5 Kasım 1932, s.2.

3 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Kültigin Doğu 3 (s.24-25). Ziya Gökalp, *Orhon Yazıtları*'ndaki *tüz* sözcüğünü "doğru" diye çeviriyor (Bkz. Ziya Gökalp, *Türk Töresi, Kitaplar 1*, Yapı Kredi Yayınları, s.95). Oysa tüz, burada doğrulukla değil, düzenle ilgili.

"Begleri bodunı tüzsüz üçün... Türük bodun illedük ilin ıçgınu ıdmış."[4] (Beyleri ve bodunu itaat etmediği için, ...Türk bodunu kurduğu ilini [devletini] elden çıkarıvermiş.)

Tüzül- eylemi ise, "anlaşmak, ilişkileri düzeltmek" anlamını karşılıyor:

"Tabgaç bodun birle tüzültüm."[5] (Tabgaç [Çin] devleti ile ilişkileri düzelttim.)

Türük/Türk Sözcüğünün Kökenindeki Örgütlenme Düzenleme ve Kurumlaşma

Daha da anlamlı olan Türk sözcüğünün bu *tüz-* (düzenlemek) kavramıyla açıklanmasıdır. R Türkçesinde *Tür-Törü,* Z Türkçesinde ise *Tüz-Tüzük* kavramları, düzenleme ve hukuk anlamlarını içeriyor.

Geçerken değinelim, Almancada hukuk anlamına gelen Jura sözcüğündeki *Ur* da dikkatimizi çekiyor. Almancada *Ur* ve *Er* sözcüğünün, aynı Eski Türkçedeki *Ur, Er* ve *Törü* gibi, hem *kök,* hem *er* ve hem de *hukuk* anlamına gelmesi, ortak bir kökene işaret etmektedir. Latincedeki *Ius* (hukuk) ve İngilizcedeki *Justice* (Adalet) kavramları da aynı kökten geliyor. Demek ki, Türkçe, Latince, Almanca ve İngilizcede *köken* ve *er* sözcüğü ile hukuk-adalet sözcüğü aynı *Ur/Er* kökünde buluşmaktadır.

Bazı bilim adamları, Türk sözcüğünün Tur = insan ve Türemek = çoğalmak sözcüğünden geldiğini savunuyorlar. Türeyen = Türük oluyor. *Türük* sözcüğü, türemiş, çoğalmış anlamıyla açıklanıyor.

Orhon Yazıtları'nı okuyan Thomsen ile birlikte bir kısım bilim adamı ise, Türk sözcüğünü Töreli anlamına gelen *Törük>Türük*

4 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları,* Kültigin Doğu 6 (s.24-25).

5 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları,* Kültigin Güney 4, 5 (s.20-21). Burada *bodun* devlet anlamında kullanılıyor.

sözcüğüyle açıklamaktadırlar. Ziya Gökalp de Thomsen'e katılıyor.[6] Biz de bu görüşü paylaşıyoruz.[7]

Türk adının kuvvetli anlamını kazanması, Uygur dönemindedir. Oysa Türk adına Çin kaynaklarında daha MS 542 yılında rastlanmaktadır.[8]

Bilindiği gibi *Orhon Yazıtları*'nda *Türk* sözcüğü çoğu yerde *Türük* olarak yazılmaktadır. Bu sözcüğü *Orhun Yazıtları*'nda Ö ve Ü seslerinin aynı harfle belirtilmesi nedeniyle *Törük* diye okumak da mümkündür. Kaldı ki, Ö>Ü dönüşmesine çok sık rastlanır. *Törük* veya *Türük*'ün tek heceli *Türk* hali, yalnız iki yerde kullanılıyor. Buradan da anlıyoruz ki, *Türk* kavramının aslı *Törük>Türük*'tür ve tek heceli biçimi 8. yüzyılda ortaya çıkmıştır.[9] *Oğuz Kağan Destanı*'nda, Oğuz Kağan'ın Nazırı Uluğ Türük'ün adı hâlâ iki Ü ile yazılmaktadır.[10]

Thomsen, *Törü* sözcüğünü, bugün dilimizde hâlâ yaşayan *töre* ve *hukuk* anlamlarının ötesinde kurumlaşma (Institution) olarak çevirmiştir ki, tam yerindedir. Thomsen'in *Türük* kavramını, *düzenlenmiş, örgütlenmiş, kurumlaşmış* anlamıyla açıklamasına biz de 40 yıldır katılıyoruz.

Törük/Türük>Türk sözcüğünün *töreli* ve *düzenlenmiş* anlamının ötesinde kurumlaşmış olarak çevrilmesi bilim adamları arasında gittikçe daha geniş kabul görmektedir. Sören Stark'ın *"Die Alttürkenzeit in Mittel - und Zentralasien"* (Orta ve Merkezî Asya'da Eski Türkler Çağı) adlı yeni çalışmasında da *Törü* sözcüğü çok yerinde olarak *Institutionen*=Kurumlar diye çevriliyor.[11]

6 Ziya Gökalp, *Türk Töresi, Kitaplar*, c.I, s.95-96.

7 Doğu Perinçek, *Orta Asya Uygarlığı*, s.13 vd; Doğu Perinçek, *Bozkurt Efsaneleri ve Gerçek*, s.132 vd.

8 Çin Hanedan yıllığı *Zho Shu* 27, 454'ten aktaran: Sören Stark, *Die Alttürkenzeit in Mittel - und Zentralasien*, s.15.

9 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.74.

10 W. Bang-G.R. Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul, 1936, s.12-13.

11 Sören Stark, *Die Alttürkenzeit in Mittel- und Zentralasien*, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden 2008, s.15.

Timur'un ünlü *Tüzükat*'ı ve bizim bugün *Tüze* ve *Tüzük* diye kullandığımız sözcükleri de, *Töre*den ve *Türeme*den geliyor. Burada Türkçedeki R>Z dönüşmesi nedeniyle en eskiden aynı olan sözcükleri iki ayrı sözcük olarak görüyoruz. *Türük/Türk* ile *Tüz/Tüzük* kökende aynı *Tur* kökünden gelmektedir. *Orhon Yazıtları*'ndaki *Türük* ile Timur'un *Tüzük*'ü arasındaki köken birliği, Töre ile Türük arasındaki köken birliğidir.

Türük sözcüğünü Thomsen'in *Töreli* (Törük) anlamıyla açıklaması ile başka bilim adamlarının *Türemiş* diye açıklamaları, aslında birbirini dışlamıyor. Çünkü türeme (çoğalma) ile töre sahibi olma, birbiriyle hem kökenbilim hem de siyasal-toplumsal açıdan bağlantılıdır.

Türeme (çoğalma), kaçınılmaz olarak bir düzenlemeyi, bir *töre*yi gerekli kılmaktadır. Türeyenler, yani çoğalanlar, töreye bağlanmak zorundadırlar. Türeyen insanların oluşturduğu toplum, bir töreye sahiptir. *Orhon Yazıtları*'ndaki "az idik çok olduk" saptamasından sonra, örgütlenmenin gelmesi de aynı olaya işaret eder.

Bizim Türkiye Türkçemizde Ü-Ö farkıyla iki ayrı kökten geliyor gibi görünen Türemek ve Töre sözcüklerinin Eski Türkçede aynı Tör kökünden geldiği anlaşılmaktadır.

Teleüt Ağzı Sözlüğü, Eski Altay Türkçesinde *Türeme*nin kökü olan *Tür* ile *Töre*nin kökü olan *Tör*'ün aynı kökte buluştuğunu gösteriyor. Bizde Ü>Ö dönüşmesiyle zaman içinde iki farklı kökten geliyor sanısını uyandıran *Töre* ve *Türeme* sözcükleri, Teleütlerde aynı *Tör* köküyle yaşamaktadır:

Törö = Yavrulamak, doğurmak (hayvanlar).
Törögön = Akraba.
Tör = Baş köşe, saygın insanlar için ayrılan özel yer.
Törö = Bürokrat.[12]

12 L.T. Ryumina-Sırkaşeva-N.A. Kuçıgaşeva, *Teleüt Ağzı Sözlüğü*, çev. Şükrü Halûk Akalın ve Caştegin Turgunbayev, Türk Dil Kurumu Yayını, s.118.

Teleüt Ağzında *Törö*'nün bürokrat ve baş köşe anlamına gelmesi, *Tören*in Hukuk anlamının ötesinde Kurumlaşma anlamını yüklenebileceğini göstermesi açısından da dikkat çekicidir.

Yine Yakut dilinde doğurmak ve kök anlamına gelen sözcük ile kurmak sözcüğü aynı *Tör* kökünden gelmektedir:

Töröö: Doğurmak.
Törüt: Kök, köken, ilke, esas.
Törüttee: Kurmak.
Törütteeçi: Kurucu.[13]

Burada daha da önemli olan *Törüttee* sözcüğünün *Kurmak* anlamına gelmesidir. *Saha/Yakut* ve *Teleüt* ağızlarında *Töre*'nin kurum anlamını taşıması Thomsen'in *Törük* kavramına verdiği anlamı doğruluyor. Dahası, Türemek ve kurumlaşma aynı Tör kökünde buluşuyor. *Türeme* ve *Tüzük* sözcüklerinin Ü sesindeki birliği, Yakut ve Teleüt ağzında bu kez Ö sesindeki buluşmayla doğrulanmış oluyor. Ü veya Ö, bugün çoğalma (Türeme) anlamına gelen kavram ile Töre anlamına gelen kavramın kökenlerinin bir olduğu anlaşılıyor. Böylece *Türük* sözcüğünü *kurumlaşma* anlamına bağlayan görüş ile *üreme* anlamına bağlayan görüş de birleşmiş olmaktadır.

Kıpçak/Kuman lehçesinde de töre sözcüğü, hem türemek, hem de yönetmek anlamlarındadır:

Töremek: Türemek, doğmuş.
Töretmek: Yaratmak.
Töre: 1. Alışkanlık, âdet. 2. Kural.
Törelemek: Yönetmek, hüküm vermek.[14]

13 Yuriy Vasiliev, *Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük*, s.70, 80, 126, 166 ve 171.
14 Grønbech, *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex cu Codex Cumanicus*, Kobenhavn 1942; Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, s.44, 194.

Törü sözcüğü *Törü* ve *Törö* olarak Eski Bulgar Türkçesinde ve Eski Macarcada da var.[15] Demek ki, Tör kökü, Türkçenin Macarca ile ayrışmadığı ve Kuzey-Güney dallarına ayrılmadığı zaman da vardı.

Tatarcada ise, *Tor;* sofranın baş köşesi, şeref köşesidir.[16]

Yukarıda görüldüğü üzere, Tur'un kökü olan *Ur* Türkçede ve Hint-Avrupa dillerinde *insan* ve *hukuk* anlamına gelen sözcüklerde bugün hâlâ yaşıyor. Mustafa Celaleddin Paşa'nın Tatarcada *sofradaki şeref köşesi* anlamına gelen *Tor* sözcüğü ile taht anlamına gelen Yunanca *thromos,* Fransızca *trone,* Almanca *Thron* sözcükleri arasında kurduğu bağ,[17] Türk dili ile Hint-Avrupa dillerinin Ur kökünden türettikleri sözcüklerin dallanıp budaklandığını gösteriyor. Bu bağ, Törü'nün kurum anlamıyla da örtüşüyor.

Tatarcadaki *Tor*'u unutmayalım, çünkü *Törük>Türük*'ün kökeni ile *Tengri*'nin kökeninin aynı *To* kökünde buluştuğunu ileri süren bilimsel çalışmaya *Tengri* bölümünde değineceğiz.

Turan ve Türk Kavramları Arasındaki Köken Birliği

İran Şahnâmeleri, *Turan* adı ile *Türk* adını özdeş olarak anıyorlar. Şahnâmelerde ve İran kaynaklarında, *Turan* ve *Türk* isimlerinin aynı anlamda kullanıldığını Firdevsî'den öğreniyoruz. Firdevsî, Şahnâmelere ve Avesta gibi kaynaklara dayanarak MÖ 7. yüzyıllara uzanan anlatımlarında Türklerden ve yurtlarından Turan diye söz etmektedirler. Firdevsî, Turan ve Türk hükümdarlığı kavramlarını sık sık birbirlerinin yerine kullanmaktadır.[18] *Şahnâme*'de Hüküm-

15 Talât Tekin, *Hunların Dili,* s.32.

16 Moustapha Djelaleddin, *Turcs Anciens et Modernes, Librairie Internationale,* Paris, 1870, s.265.

17 Moustapha Djelaleddin, *Turcs Anciens et Modernes, Librairie Internationale,* Paris, 1870, s.265.

18 Firdevsî, *Şahnâme.* Ayrıca bkz. Doğu Perinçek, "Yeryüzü Hükümdarlığının Sırları: Şahnâme", *Bilim ve Ütopya,* sayı 190, Nisan 2010, s.16 vd.

dar Feridun'un en küçük oğlu Tur'a Turan ülkesini verdiğini ve onu Türklerin ve Çin'in padişahı yaptığını anlatır.[19] Yine *Şahnâme*'de Turan Padişahı Afrasyâb'ın komutanlarından birinin adı *Türük*'tür. "Savaş Aslanı Türük", İran'ın taht ve tacını ele geçirmek için görevlendirilmiştir.[20]

Gerçi Şahnâmelerin eski metinleri elimizde bulunmuyor; ancak Firdevsî'nin 11. yüzyılda yazdığı *Şahnâme,* bu kaynaklardan yazıldığına göre, Turan ile Türk arasındaki ilişkinin çok eskilere dayandığı, tarihsel bir gerçektir. Kaldı ki, Firdevsî'nin dışında Mesudî gibi, Şahnâmelere gönderme yapan kaynaklar da Turan ile Türk arasındaki bağlantıyı doğrulamaktadır.

Kökenbilim alanında *Türk* sözcüğünün *Turan* sözcüğü ile aynı kökten olduğu öne sürülmektedir. Zeki Velidî Togan, *Türk* sözcüğünün kuvvet anlamına geldiğini kabul etmekle birlikte, *Turan* ve *Türk* sözcüklerinin kökünün *Tür/Tör* olabileceği olasılığını ciddî bulmaktadır. İran destanlarında Türklerin atası olarak gösterilen *Tuz,* Türk dillerindeki R>Z dönüşmesi dikkate alınınca, R Türkçesinde *Tur* idi. *Tuz,* tüz/düz anlamındadır.[21] *Töre* sözcüğü de, yukarıda açıkladığımız gibi aynı kökten geliyor. Türeme, Töre ve düzenleme aynı kökte buluşuyor.[22]

Türk Sözcüğündeki Devlet Teorisi

Ur/Tur/Tuz (insan)'un çoğalıp türemesi sonunda toplumların belli gelişme düzeyinde *Tor/Töre/Tüzük* oluşuyor, o *Töre/Tüzük* sınıflı

19 Firdevsî, *Şahnâme,* s.115.

20 Firdevsî, *Şahnâme,* s.452, 946, 948 (Beyit: 9865, 22250, 22595).

21 Zeki Velidî Togan, *age.* s.36 vd.

22 Kimi yazarlar, Şahnâmelerde Fars hükümdarlığının kurucusu olarak anılan Feridun'un oğlu T-ur ile T-ur-an, T-ur-k, Etr-ur-ia, K-ur-manci gibi ülke ve kavim isimlerini ve y-ur-t sözcüğünü *ur* sözcüğü ile bağlantı kurarak açıklıyorlar (Prof. Dr. Mehmet Bayrakdar, *Doğu ve Batı Kaynaklarına Göre Türkler Kürtlerin Nesi Oluyor,* Beyaz Kule Yayınları, Ankara, Ocak 2005, s.52 vd, 75 vd, 218 vd.)

toplumla birlikte *hukuk* ve *kurumlaşma* anlamını kazanıyor. *Törük>Türük>Türk* ise dilbilimsel kökeniyle hukukla düzenlenmiş, örgütlenmiş, kurumlaşmış insan oluyor. Tüzüğün, Tüzletmek, düz etmek ve düzenlemek eylemlerinin kökü olması da dikkat çekici.

Thomsen'in, *Orhon Yazıtları*'ndaki *Törü* sözcüğünü, "kanun ve kurum" diye çevirmesi, toplumsal-siyasal süreci doğru anlayan bir çeviridir. Sözcükler de, toplumsal gelişme içinde yeni anlamlar yüklenmektedir. Toplumlar, yeni kavramları çoğu zaman kendi dağarcıklarında bulunan sözcüklerle adlandırmakta veya kök hazinesinden yeni sözcükler türetmektedir.

Törü kavramı, kabile toplumunda *töre* anlamına gelirken, siyasal örgütlenmenin, yani devletin (*İl*) oluşumuyla *hukuk* ve *kurum* anlamını kazanıyor. Türk sözcüğünün devlet kurma ve uygarlaşma sürecinde oluştuğunu gösteren bu açıklama, bakınız *Orhon Yazıtları*'nda nasıl dile getirilmiş:

> "Türük bodun ilinin, törügin kim artatı"[23] (Türk bodununun siyasal teşkilatlanmasını ve kurumlarını kim yıkardı?)

Gerçekten de bu cümle, örgütlenme ile kurum ve hukuk ilişkisini ortaya koymaktadır.

Orhon Yazıtları'nda Törü kavramı ile iktidar, yönetme, hukuk arasındaki ilişkiyi gösteren başka açıklamalar da bulunmaktadır. Örneğin:

23 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Bilge Kağan Doğu 19 (s.56-57); Thomsen, *Çözülmüş Orhon Yazıtları*, çev. Vedat Köken, AKDTYK Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s.104 vd. Törü kavramı için bkz. Ümit Hassan, *Osmanlı Örgüt-İnanç-Davranış'tan Hukuk-İdeoloji'ye*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.25 vd, 71 vd.

"Olurupan, Türük bodunın ilin, törüsin tuta birmiş, iti birmiş."[24] (Tahta oturarak Türk bodununun ilini, kurumlarını yönetivermiş, düzenleyivermiş.)

Burada *İl* ile birlikte yönetilenin "kurallar" anlamında *Töre* değil, *kurumlar* olduğu apaçık görülmektedir. Kurallar yönetilmez, kurumlar yönetilir.

Yine *Orhon Yazıtları*, zenginleşme ile çoğalma/türeme, kurumlaşma ve hukuk arasındaki ilişkiyi de vurgular:

"Türük bodunug yiçe itdi. Çıganıg bay kıltı. Azıg üküş kıltı."[25] (Türük bodununu yeniden *düzenledi*. Yoksulunu zengin kıldı. Azı çok kıldı.)

Şu iki satırda bütün insanlığın devlet teorisi özetleniyor. Devlet, zenginleşmenin ürünüdür. Türkçe *Oğur*, Arapça *Mülk*, Almanca *Reich*. Her üç dilde de zenginlik ile devlet sözcükleri aynıdır.

Törü ile *İl* kavramları arasındaki bağlantıyı, Kaşgarlı Mahmud da saptamıştır. Kaşgarlı, *Törü* sözcüğünün, Besim Atalay çevirisine göre, "görenek, âdet" anlamına geldiğini belirttikten sonra şu atasözüne yer verir:

"İl kalır törü kalmaz."[26] (İl bırakılır, törü bırakılmaz.)

Kaşgarlı Mahmud, *Törü* sözcüğünün karşılığını verirken Arapça hangi kavramı kullanmış, yeniden incelemek gerekir. Bize göre Besim Atalay'ın *Törü* sözcüğünün Arapça karşılığını bugünkü dilimize "görenek, âdet" diye çevirmesi yerine oturmuyor. Atalay, olasıdır ki, *Töre* sözcüğünün günümüz Türkçesindeki kalıntısından etkilenmiş; sözcüğün gelenekten hukuka ve kurumlaşmaya uzanan

24 Bkz. Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Belge Kağan Doğu 3 (s.50-51). Bugünkü dilimize çevirirken, *ilin* sözcüğü atlanmış. Hem yurt hem de boyların örgütlenmesi/devlet anlamlarına gelen *il* kavramını olduğu gibi bıraktık. Kuşkusuz bugün vilayet anlamındaki il değil. Türkçemizde el olarak yaşayan anlamıyla il.

25 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Bilge Kağan Doğu 14 (s.54-55).

26 *Divan-ı Lügat-it Türk*, III, s.221.

anlam değişikliğini görememiş. Çünkü Kaşgarlı Mahmud'un andığı atasözündeki *Törü* sözcüğü, "âdet ve gelenek"ten çok, hukuku ve kurumları çağrıştırıyor. Çünkü İl kavramıyla, yani siyasal örgütlenmeyle bağlantılı olarak ifade edilmektedir. Siyasal örgütlenmeyle birlikte *Törü,* görenek anlamından *hukuk* ve *kurum* anlamına dönüşmüştür. Zaten Yakut, Teleüt, Kıpçak ve Tatar ağızlarında *Törö*'nün *kurum* anlamına geldiğini yukarıda göstermiştik. *Töre,* bugünkü Türkçemizde ise, *gelenek* ve *görenek* anlamıyla yaşıyor. Hâkim sınıfların, yani devlet ve hukuk yapanların, Arapça *Hukuk* kavramını benimsemeleri nedeniyle *Töre* sözcüğü aşiret Türkmenleri tarafından günümüze eski gelenek anlamıyla taşınmıştır.

Ziya Gökalp de, *Türk* sözcüğünün dilbilimsel kökenini, Thomsen gibi *Töre* sözcüğüne bağlarken, *Türk* kavramının kazandığı siyasal-örgütsel içeriği doğrulamaktadır.[27]

Kökenbilim verilerinin de işaret etmesinin ötesinde, toplumsal-siyasal süreç, *Türük* kavramının *Töreli* diye açıklanmasını doğrulamaktadır. *Türk*'ü kuvvetli anlamıyla açıklayanlar, dilbiliminden gelen hiçbir veri getiremiyorlar. Kaldı ki, sözcüğün aslı, *Türük*'tür. Türkçede kuvvet anlamına gelen herhangi bir sözcük ile *Türük* sözcüğü arasında bir bağlantı kurulamıyor. Öyle anlaşılıyor ki, örgütlü olarak tarih sahnesine çıkmasıyla kazandığı kuvvet nedeniyle, Türk kavramına yeni anlamlar da yüklenmiştir. *Türk*'ün *kuvvetli* anlamına gelmesi, ancak böyle açıklanabilir. Kuvvet, Türk sözcüğünün kökeni değil, ancak sonradan yüklendiği bir anlam olabilir. Nitekim Avrupa'da "Türk gibi kuvvetli" sözcüğü bir ara pek yaygınmış.

Türk kavramı, yukarıda değinildiği üzere, MS 542 yılında Çin hanedan kayıtlarında görülüyor.[28] Kavram, kuşkusuz daha önce de

27 Ziya Gökalp, *Türk Töresi, Kitaplar,* c.I, s.95-96. Ayrıca bkz. Hikmet Kıvılcımlı, "Dinin Türk Toplumuna Etkileri", *Aydınlık Sosyalist Dergi,* sayı 17, Mart 1970, s.10.

28 Çin Hanedan yıllığı *Zho Shu* 27, 454'ten aktaran: Sören Stark, *Die Alttürkenzeit in Mittel - und Zentralasien,* s.15.

vardı; ancak yazılı metinlerde, Orta Asya kavimlerinin yeni bir devletleşme dalgasında, dolayısıyla hukuka ve siyasal kurumlara yöneldikleri aşamada ortaya çıkmıştır.

Türük/Türk, gerçekten de *töreli*dir; "İl tutan", devlet halinde örgütlenmekte olan bir kavmin adı olmuştur. *Türük/Türk,* bir bodunun (boylar topluluğunun) adıyken, hukuku olan bir feodal toplumun, siyasal bir topluluğun, devlet kurmuş bir kavmin adı olarak kapsamlı ve dayanıklı bir anlam kazanmıştır. Bilge Kağan'ın, *Türük Bilge Kağan* diye boyunun adıyla anılması, bu görüşü kuvvetlendiriyor. Ancak şurası da açıklanmaya muhtaçtır: *Orhon* ve *Tunyukuk Yazıtları*'nda, Bumin, İstemi, İlteriş, Kapgan, İnal gibi kağanların isimlerinin başında Türük soyadı kullanılmazken, bir tek Bilge Kağan bu isimle anılmaktadır.[29]

Türk Kavramının Ogur/Oğuz/Bodun ile Buluşan İçeriği

Orhon Yazıtları'nda çok iyi görüleceği gibi, *Törü* sözcüğü, kabile toplumundaki *görenek* anlamından, devletin zor gücüyle uygulanan *hukuk* ve *kurumlaşma* anlamına dönüşürken, *Türk* sözcüğü de tarih sahnesinde belirmiştir.

Hukuk, devletin koyduğu ve silahlı güçle uygulanan kurallar bütünüdür. *Kurumlaşma* ise, devlete giden örgütlenme ya da devlet örgütlenmesidir. Bu nedenle *Töre* sözcüğü, *hukuk* ve *kurum* anlamını kazanırken, devletin silahlı gücü, yani *Ordu* da örgütleniyor.

Siyasal olarak örgütlenmiş boylar birliği anlamına gelen *Bodun* kavramı, tarihsel olarak, o dönemin askerî örgütü olan *Orda* kavramıyla bağlantılıdır. Beylere bağlı olan *Bodun*'un askerî örgütü *Orda* idi. Boylardan oluşan *Orda,* zamanla devletin silahlı gücüne dö-

29 Bkz. Talât Tekin, *Orhon Yazıtları.* Kültigin Güney 1 (s.20-21), Batı (s.40-41); Bilge Kağan Kuzey 1 (s.44-45), Doğu 1 (s.50-51); Tenri Kağan Güney 13 (s.68-69).

nüştü.[30] *Ordu,* devlete geçilmesinden sonra artık devletin askerî gücü anlamına gelmektedir.

Türük/Türk kavramının ortaya çıkışında da, aynı *Ogur, Oğuz, Bodun* kavramlarının yaşadıkları tarihsel süreci görüyoruz. Türkçe konuşan kavimlerin genel adı olarak, günümüze *Ogur, Oğuz* veya *Hun* adlarının değil de, daha sonra ortaya çıkan *Türk* adının kalması da, başka bir kanıt olarak düşünülebilir. Türklerin devletleşme sürecinde daha erken aşamalardaki adları olan *Ogur* veya *Oğuz* veya *Hun* kavramları, bugün bütün Türklerin ortak adları olarak yaşamıyor. Ancak MS 6. yüzyıldan sonra istikrarlı devletlerin kurulduğu Türk (Göktürk), Hazar, Uygur, Karahanlı, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerindeki ortak ad olan *Türk,* kendisinden önceki dönemi de kapsayan bir adlandırma olarak yerleşmiştir.

Her durumda, *Türk* sözcüğünün ortaya çıkışı, bir devrimle birlikte gerçekleşti. *Türk* kavramındaki anlam değişimi, Orta Asya kavimlerinin devlete ve uygarlığa sıçrama süreçleriyle örtüşmektedir. Sözcüğün dilbilimsel kökeninden daha önemli olan bu tarihsel gerçekliktir. Kaldı ki *Tor>Töre>Törük* kökeni de bu tarihsel olguyla örtüşmektedir.

Türk adının 1500 yıl öncesinden gelen siyasal bir anlam taşıması, bugün için çok önemli bir mirastır. Çünkü milleti oluşturan etken, ırk değil, siyasal bağdır.

Bütün bu açıklamalar göstermektedir ki, *Türk* sözcüğü *hukukla düzenlenmiş, kurumlaşmış* anlamına oturuyor. Özellikle bu sözcüğün ortaya çıktığı tarihsel süreç, MS 6. yüzyıl, bu anlama denk düşüyor. Türk diye anılan kavimlerin daha önce Ogur/Oğuz diye anılmaları da bizi hep kabilelerin örgütlenmesi, kurumlaşma ve devlet kurma süreçleriyle buluşturmaktadır.

30 Lev Nikolayeviç Gummilicv, *Eski Türkler,* Rusçadan çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, genişletilmiş 2. basım, İstanbul, 2002, s.83 vd.

V

DEVLET VE BARIŞ
İL VE OĞUR

İl Kavramı ve Tarihsel Süreç

İl/El kavramı da, tıpkı *Og>Oguz* kavramı gibi, Türklerin kabile toplumundan devlete ve uygarlığa geçiş sürecinin temel kavramlarındandır.[1] Bu tarihsel süreç, *İl* sözcüğünün yüklendiği anlamlar izlenerek incelenebilir.

Orhon Yazıtları'nda hem *İl*, hem de *El* biçiminde sık sık anılan bu kavram, tarih içinde *halk, ülke, barış* ve *devlet* anlamlarını üstlenmiştir. *Orhon Yazıtları*'nda yerine göre bütün bu anlamları karşılamaktadır. Ancak devletin oluştuğu o tarihsel koşullarda, artık *İl*, esas olarak siyasal içeriğiyle öne çıkmaktadır.

Elimizde *Orhon Yazıtları* öncesinden kalmış, *İl* kavramını içeren tarihsel metinler yok. Yalnız Kutlara ait yazıları inceleyen tarihçi Landsberger, Kral Elulumiş'in (MÖ 2500) isminin Türkçe *İl* sözcüğüyle bağlantılı olabileceği üzerinde duruyor.[2]

1 İl kavramı konusunda bkz. Prof. Dr. Saadet Çağatay, "İl, Ulus ve Yönetenler", *100. Doğum Yıldönümüne Armağanl Prof. Dr. Saadet Çağatay'ın Yayınlanmış Tüm Makaleleri*, c.1, Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Aysu Ata, Aziz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, İstanbul, 2008, s.159 vd.

2 Landsberger'in 4500 yıl önceki Kutların dilinin Türkçe ile ilişkisi üzerine önemli incelemesi için bkz. *Erdem*, c.6, sayı 16. Elulumiş konusunda bkz. s.9 ve 32. -iş ve -miş ekleri için bkz. s.8, 32, 33. Kutlar (Gutlar), MÖ 2400'lerde Sümer ül-

İl'in halk, ülke, barış ve devlet anlamlarını içerdiğini, bütün tarihçiler ve dilbilimciler belirtirler. Ancak bu anlamların hangi sırayla oluştuğu konusunda farklı görüşlere rastlanıyor.

Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*'nın *Sözlük-Dizin* bölümünde, *El* ve *İl* kavramlarının karşılığını şöyle belirtmiş: "Halk, ülke, devlet."[3] Saadet Çağatay ise şu karşılığı vermiş: "Kavim, memleket, devlet, halk, barış." Devamla Eski Türkçede kavramın "hükümdar" anlamına geldiğini de belirtmiş.[4]

Talât Tekin'in sıralamasının rastgele olmadığı görülüyor. Değerli dilbilimcimiz, eş anlamdaki *İl* ve *El*'in her ikisinin karşılığında da aynı sıralamayı yapıyor. Böylece tarihsel süreci yansıtmış oluyor.

Ziya Gökalp ise, İl'in zaman içinde yüklendiği anlamları şöyle sıralıyor: Barış, devlet, halk ve ülke.[5]

Prof. Dr. Tuncer Gülensoy, *Köken Bilgisi Sözlüğü*'nde *İl* sözcüğünün anlamlarını sıralarken, Ziya Gökalp gibi, barış anlamını öne yazıyor: "1. Barış, barış hali; 2. Barış içinde yaşayan boylar, kabileler; 3. boylar kabileler birliği, siyasi birlik; 4. devlet; 5. ülke, yurt; 6. halk, ahali; 7. yabancı insanlar; 8. vilayet; 9. = il."[6]

Ziya Gökalp'in sıralaması tarihsel sürece uymuyor. Devlet kavramının halk ve ülke kavramlarından önce oluşmayacağı açıktır. Bu-

kesine doğudan gelerek Akad krallığını yıktılar ve 150 yıl süren krallıklarını kurdular. Landsberger, Türkolog von Gabain ile birlikte yaptığı çalışmalar sonucunda, Kutların *Yarlagan, Tirigan, Şarlak* veya *Çarlak, Elulumiş, İnimbakeş, Yarlaganda, Tiriga, İngişu* gibi kral adlarını Türkçe açıklıyor. Muazzez İlmiye Çığ da, aynı görüşü paylaşıyor. Bkz. *Atatürk Sümerliler*, s.59. Kutlar/Gutlar/Gutiler üzerine ayrıca bkz. B. Landsberger, "Ön Asya Kadim Tarihinin Esas Meseleleri", *İkinci Türk Tarih Kongresi*, İstanbul, 1943, s.98-110; Koppers, "Urtürkentum und Urindogermanentum", *Belleten*, c.V, s.490 ve 523. Türkçesi için bkz. s.445 ve 472.

3 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.138 ve 143.

4 Saadet Çağatay, *age*, s.159.

5 Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi, Kitaplar*, c.I, s.346.

6 Prof. Dr. Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, c.I (A-N), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s.429.

gün çeşitli Türk dillerine baktığımız zaman, *İl*'in halk ve ülke anlamlarını karşıladığını görüyoruz. Bundan bir kez daha anlıyoruz ki, *İl*, önce halk, ülke ve barış anlamlarıyla vardı ve daha sonra siyasal birleşme ve devletin ilk biçimlerini dile getirmek için kullanıldı.

İl'in barış anlamını kazanması, hiç kuşkusuz boylar arasındaki savaşlara son veren birliklerin örgütlenmesiyle oldu. *İl*'in dirlik ve barış getirdiğini, yukarıda gösterdiğimiz gibi *Orhon Yazıtları* sık sık dile getiriyor.

İl'in Halk Anlamı

Radloff'un Türkçenin en saf kalıntısı olarak gördüğü[7] Teleüt ağzında, *el* halk anlamındadır. Yine *El-d'on* sözcüğünün karşısında da "halk, millet" yazıyor.[8]

En eski Türkçeye yakın olan Yakut dilinde de *İl* sözcüğü barış anlamıyla yaşıyor. *İlcit, elçi,* yani *barışçı* anlamına geliyor. *İlii* ise el demek.[9] Bizim bugünkü Türkçemizdeki barış sözcüğünün karşısında ise *Eye, Eyelehii* yazıyor. Burada *İyi* ile *İl* sözcüğünün kesiştiği bir kök olasılığı çıkıyor.

Yakut Sözlüğü'nden aktarıyoruz:

Eyeleex = Barışçı.

Eyelehinner-, illehinner- = Barıştırmak.

Barıştırmak eyleminin karşısında *Ey* ve *İl* köklerinin birlikte bulunmasını dikkatinize sunuyorum.[10]

Kuman Türkçesinde de *El,* halk ve ülke anlamına geliyor. Prof. Kemal Aytaç, *Codex Cumanicus*'tan yaptığı çeviride, *İl* sözcüğü-

7 Radloff, *Proben der Volksliteratur I, s.*XIV-XV.

8 R.T. Ryunina-Sırkaşeva, N.A. Kuçigaşeva, *Teleüt Ağzı Sözlüğü,* çev. Şükrü Halûk Akalın ve Caştegin Turgunbayev, s.35.

9 Vasiliev, *age,* s.79.

10 Vasiliev, *age,* s.26.

nün karşılığı olarak "Millet" kavramını yeğlemiş[11] Ancak *Codex Cumanicus*'un yazıldığı 1304 yılında "millet" yoktu ve *Nation* sözcüğü o zaman halk anlamına geliyordu. Bu tür zamanı dikkate almayan çeviriler, okuyucuyu yanlış bilgilendiriyor. Yine Kumanlarda, *El* kavramının barış sözcüğünün kökü olduğunu da görüyoruz. *Ellik*, barış demek.[12] *Elçi* ise bugün hâlâ bildiğimiz anlamıyla Kuman Türkçesinde de var. *Elçi*'nin, *İl* = barış kökünden türediğini ve Türk dillerinde yaygın olarak bulunduğunu *Kuman Sözlüğü*'nden de anlıyoruz.[13]

Orhon Yazıtları'na, başka deyişle 8. yüzyıla dönecek olursak, *İl* ve *El* sözcükleri birçok yerde halk kavramının karşılığı olarak kullanılıyor. Örneğin:

Bükli çöllüg il = Bükli çöl halkı.[14]

İl sözcüğü *Orhon Yazıtları*'nda, daha çok siyasallaşmış halkı karşılıyor.

Bir şehir halkını ifade etmek için, *Uluş Bodun* kavramı kullanılıyor. Örneğin *Bukarak uluş bodun* (Buhara şehir halkı).[15]

İl'in Ülke Anlamı

İl sözcüğünün ülkeden önce, daha sınırlı bir toprak parçasını ifade etmek için kullanıldığını da düşünebiliriz. *Yurt* sözcüğü de bilindiği gibi, çadır/ev anlamından vatan kavramına uzanan bir anlam değişimi yaşamıştır.[16]

İl sözcüğü, *Orhon Yazıtları*'nda hem yurt, hem ülke, hem de yönetme anlamlarıyla kullanılıyor. Örneğin *Kültigin Yazıtı*'nın Güney cephesinde her üç anlama rastlayabiliyoruz.

11 Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, s.61.
12 Grönbech, *age*, s.62.
13 Grönbech, *age*, s.61.
14 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Bilge Kağan Doğu 5, (s.50-51).
15 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Kültigin Kuzey 12, (s.38-39).
16 Bu konuda bkz. Saadet Çağatay, *age*, s.162. vd.

"Türük kagan Ötüken yış olursar ilde bun yok." (Türk Kağan Ötüken dağlarında oturur ve hükmederse, ülkede bunalım olmaz.)

"İl tutsık yir Ötüken yış ermiş." (Yurt tutulacak ve yönetilecek yer Ötüken dağları imiş.)[17]

Orhon Yazıtları'nda savaşlarla alınan yer de *İl*'dir. Kültigin'in kahramanlıkları anlatılırken, Kırgız Kağanının, Türgiş Kağanının ve Oğuzların (Tokuz Oğuz kastediliyor) illerini aldığı belirtilir:

> "Kıırkız Kaganin ölürtümiz. İlin altımız." (Kırgız Kağanını öldürdük. İlini aldık.)
>
> "...Türgiş Kagan buyrukı Az totokug eligin tutdı. Kaganin anta ölürtümiz. İlin altımız. (Türgiş Kağanının kumandanını Az Valisini eliyle tuttu. Kağanını orda öldürdük. İlini aldık.)
>
> "Bolçuda Oguz birle sünüşdümüz. Kül Tigin azman akıg binip tegdi. Sançdı. Süsin sançdımız. İlin altımız. (Bolçu'da Oğuz ile savaştık. Kültigin kır atına binip hücum etti. Mızrakladı. Askerlerini mızrakladık. İllerini aldık.)[18]

Dikkat edilirse, *İl*'in *ülke* anlamı ile *devlet* anlamı iç içedir. Bu konuyu "İl'in Devlet Anlamı" başlığı altında ileride işleyeceğiz.

İl'in Barış/Dirlik Anlamı

Kaşgarlı Mahmud, *İl*'in en eski anlamının barış olduğunu belirtiyor. Ziya Gökalp de, O'na gönderme yaparak bu görüşü savunuyor.[19]

İl sözcüğünün barış anlamı, bugün Türkçemizde Elçi sözcüğünde yaşıyor. Kumancada *Ellik* barış anlamına geliyor.[20] Yakutçada

17 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Kültigin Güney 4 (s.20-21).

18 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Kültigin Doğu 36, 38 ve Kuzey 6 (s.34-37).

19 Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi, Kitaplar 1*, Yapı Kredi Yayınları, s.133, 346, 417 vd, 425 vd.

20 Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, s.61.

ise *İl*, dirlik anlamında.[21] Bu dirlik sözcüğünün, *İl* kavramını barış sözcüğüne göre daha iyi karşıladığı söylenebilir. *İl*, siyasal içerik kazandıkça, barış kavramından dirlik kavramına doğru gelişiyor.

Ziya Gökalp, işte bu barışın gerçekleştiği tarihsel süreci de açıklamaktadır. Aşiretler arasında kan davası, akın ve savaşlara son veren bodunların kurulmasıyla barış (*İl*) da sağlanıyor.

Bu açıklama, *İl*'in (barışın) siyasal birleşmeyle gerçekleştiğini saptıyor. Ziya Gökalp, bu süreçte, Türklerin barış dini olan Toyonizmin rolüne vurgu yapıyor. Ancak aşiret kavgalarına son verilmesi, öncelikle ekonomik ve siyasal bir süreçtir. Toyonizm, bu sürecin gerektirdiği ideoloji olarak ortaya çıktı. Bu olay, İslamiyetin Arap aşiretleri arasında kavgalara son verip *Ümmet*'i oluşturmasıyla aynı tarihsel sürece denk düşüyor. Bu açıdan Araplarda *Ümmet* ile Türklerde *Bodun* ve *İl*'in oluşması, aynı toplumsal sürecin ürünüdür.

Ziya Gökalp, haklı olarak, barış anlamıyla *İl*'in oluşmasını, devletin eşiği olarak görmektedir. Aşiretlerin üstünde, onlar arasında barışı sağlayan bir siyasal örgütlenmenin, yani bodun ve *İl*'in meydana gelmesi sonucunda "en basit biçimiyle" devlet de doğmuş oluyor.[22]

Burada *Bodun* ile *İl* arasındaki farkı berraklaştırmak gerekir. Aşiretler arasında birliği oluşturan *Bodun, İl*'in kurulması yönünde çok önemli bir sıçramadır. *İl*, çeşitli bodunlar arasında birliği kurarak, devletleşme sürecinin son aşamasını belirliyor. Devletin oluşumu, bağımsız aşiretler arasındaki kan davalarının, akınların yasaklanmasıyla başlamıştır.[23]

Bütün bu nedenlerle Eski Türkler (Göktürkler) tarihinin uzmanı Sören Stark, "El, boduna göre siyasal alana daha yakın duruyor" saptamasıyla önemli bir gerçeğe işaret ediyor.[24]

21 Vasiliev, *Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük*, s.69.
22 Ziya Gökalp, *aynı eser*, s.417.
23 Ziya Gökalp, *aynı eser*, s.425.
24 Sören Stark, *Die Alttürkenzeit in Mittel - und Zentralasien*, s.62.

Diğer önemli bilim adamlarının da *İl/El* kavramına buldukları karşılıklar aynı merkezdedir:

Clauson, *İl* kavramını İngilizceye "realm" diye çeviriyor ve şöyle tanımlıyor: "Bağımsız bir hükmedicinin örgütlediği ve hükmettiği siyasal birlik."[25]

Radloff'un *İl* kavramına Almancada bulduğu karşılık "Gemeinwesen" ve "Staat", yani topluluk ve devlet.[26]

Rybatzki'nin çevirisinde ise, *İl*'in, Almancadaki karşılığı "Reich", yani hükümdarlık.[27]

Johansen ise, *İl*'e *dynastie,* yani hanedan kavramına yakın bir anlam veriyor, belli bir klanın yönetici dizgesini (lineage) *İl* olarak tanımlıyor.[28]

Sören Stark, *El* kavramının *Orhon Yazıtları*'nda "kendi bodunu veya başka siyasal örgütlenmiş topluluklar üzerinde hükümdarlık (Reich) ve hâkimiyet (Herrschaft) yönünde" bir içerik kazandığını belirtir.[29] Doğrudur, süreç içinde devlet anlamını kazanıyor.

İl'in Devlet Anlamı

Ziya Gökalp'in barıştan devlete geçişte vurguladığı olay, bu sürecin aynı zamanda *sınıflaşmaya* denk düşmesidir. *İl,* Batı Oğuzlarda hâkim olan *bodun*dur, başka deyişle *akbodun*dur.

25 Clauson, *Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish,* Oxford, 1972, s.121. Bu sözlüğü Boğaziçi Üniversitesi kitaplığında bulup yollayan Sadık Can Perinçek'e teşekkürler.

26 Wilhelm Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Turk - Dialecte,* Bd. 4, St. Petersburg, 1893-1911, Kolon 1861 vd.

27 Rybatzki, *Die Tonyuquq-Inschrift,* Szeged = Studia Uralo-Altaica 40, s.74-78, n.217.

28 U. Johansen, "El und bodun", *Memoriae munusculum. Gedenkschrift für A. Von Gabain,* ed. Röhrborn, K. / Veenker, W., Wiesbaden (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 39)

29 Sören Stark, *Die Alttürkenzeit in Mittel - und Zentralasien,* s.62.

Çok önemlidir. Çünkü aşiretler arasında barışı sağlayan, yeni ortaya çıkan beyler ya da mülk sahipleri sınıfıdır.

İl'i, yani "basit biçimiyle" devleti kuran, *akbodun*'dur. Ziya Gökalp'in de belirttiği gibi, *karabodun İl* değildir.[30] Çünkü *akbodun*'a bağımlı konumdadır. *İl*, siyasal, bağımsız bir oluşumdur, siyasal bir ittifak ya da birliktir. Bu ittifakın başında *akbodun*, yani beyler sınıfı bulunmaktadır.

Orhon Yazıtları'nın ve diğer tarihsel metinlerin de gösterdiği gibi, *İl*'in oluşması ile *akbodun*'un, yani beyler sınıfının oluşması süreci özdeştir. *İl*, son tahlilde *akbodunun ili*'dir. *İlli* olan *akbodun*'dur. *Karabodun, akbodun*'a itaatle yükümlüdür.

Orhon Yazıtları'nda devlet yönetmek, devlet sahibi olmak (*İl tut*-) eylemi, çeşitli yerlerde geçiyor.[31] Kimi yerde *il tuta olurtaçı* biçiminde, devleti yönetmek ve hükmetmek diye kullanıldığını da görüyoruz.[32]

Devlet sahibi olmak (*İl tut*-) eylemine, olumsuz haliyle devletsizleşmek (*elsiremiş*) veya devletsizleştirmek (*ilsiretdi*-) biçimlerinde de rastlıyoruz.[33] Bu ifadeler de gösteriyor ki, *İl*, *Orhon Yazıtları*'nda artık devlet anlamını kazanmıştır.

Orhon Yazıtları'nda *İl* ve *Törü* kavramları genellikle birlikte anılmaktadır. Buradan da anlaşılıyor ki *Törü* yasa ve hukukun ötesinde kurum anlamına gelmektedir.[34] Esasen Türk dillerinin çoğunda *Törü* sözcüğünün bugün hâlâ kurum ve kurumlaşmayı karşıladığı görülüyor. Bu konuyu IV. bölümde *Törü* kavramını incelerken açıkladık.

Kağanın önderliğinde *akbodun*'un *İl*'i kurması ve düzene sokması, *Orhon Yazıtları*'nda şu eylemlerle anlatılır:

30 Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi, Kitaplar I*, s.417 vd.
31 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Bilge Kağan Kuzey 3, 6 ve 8 (s.44-45, 46-47).
32 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Bilge Kağan Kuzey 6 (s.46-47).
33 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Kültigin Doğu 13 (s.26-27); Kültigin Doğu 18 (s.28-29).
34 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Bilge Kağan Doğu 18 ve 19 (s.56-57).

Koop it- = Birleştirerek düzene sokmak.[35]

Bodunug koop baz kıl- = Bodunları hep bağımlı kılmak.[36]

Tört bulundakı bodunug nençe it- nençe yarat- = Dört bucaktaki bodunları defalarca düzene sokmak ve örgütlemek.[37]

Talât Tekin, *it- yarat-* eylemlerini bugünkü Türkçede "tanzim etmek, düzene sokmak" diye karşılamış. Oysa ikisi aynı anlama geliyor. Bu nedenle *yarat-* eylemi, örgütlemek ve bazen *oluşturmak* diye çevrilebilir. Çünkü Orhon Türkçesinde *yarat-* eyleminin genellikle bugünkü dilimizde yapma eylemini karşıladığı görülüyor. Burada *örgütleme* karşılığı uygun düşüyor. Nitekim Talât Tekin, *yarat-* eylemini bazı yerlerde *örgütleme* diye çevirmiş. Örneğin Kültigin Doğu 19 ve 20'de *itip yaratıp* eylemlerini günümüz Türkçesiyle "örgütleme" eylemiyle karşılıyor.[38]

İtinü yaratunu umaduk = Kendini düzene sokup örgütlenememiş.[39] Burada *it-* ve *yarat-* eylemleri yine birlikte kullanılıyor ve her iki eylem de *-in* ekiyle *kendisini* düzenlemek ve *kendisini* örgütlemek biçiminde ifade ediliyor. Talât Tekin, burada *yarat-* eylemini yerinde olarak "örgütlemek" diye çeviriyor.

İlig tutup törüg itmiş = İlini yönetip kurum ve yasaları düzenlemiş.[40]

Aynı olay *tuta birmiş, iti birmiş* eylemleriyle de dile getiriliyor:

İlin törüsin tuta birmiş, iti birmiş = İlini yönetivermiş, kurum ve yasalarını düzenleyivermiş.[41]

35 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları,* Kültigin Güney 3 (s.20-21).

36 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları,* Kültigin Doğu 2 (s.29-30); Bilge Kağan Doğu 24 (s.58-59).

37 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları,* Bilge Kağan Kuzey 9 (s.46-47).

38 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları,* Kültigin Doğu 19 (s.28-29).

39 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları,* Kültigin Doğu 10 (s.26-27); Bilge Kağan Doğu 9 (s.52-53).

40 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları,* Kültigin Doğu 3 (s.24-25); Bilge Kağan Doğu 4 (s.50-51).

41 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları,* Kültigin Doğu 1 (s.24-25); Bilge Kağan Doğu 3 (s.50-51).

İlig törüg kazganıp = Devleti, kurumları ve yasaları oluşturup.[42] Burada ve çoğu yerde Talât Tekin, *Törü* kavramını yasa diye çeviriyor. Oysa metin dikkatli incelendiği zaman, yasaları koymanın ötesinde, devletin kurumlarının oluşturulması dile getiriliyor.

İlin törüsin alı birmiş = Ülkelerini ve kurumlarını alıvermiş.[43] Talât Tekin bu eylemi, "ülkeler almış" diye çeviriyor. Oysa metinde Çin Kağanı için "ülkeler fethetmek" yanında *Törü*'nün, başka deyişle *kurumların* da ele geçirildiği ifade ediliyor.

İlig kazgan- = Ülke almak.[44]

İl Kavramının Gelişme Sürecindeki Devlet Tanımı

Kamu Hukuku ve Devlet Teorisi derslerinde öğretilir. Devletin üç unsuru vardır: Halk unsuru, ülke unsuru ve üstün otorite unsuru.

İl kavramının Türkçedeki izini sürdüğümüz zaman, tarih içinde sırasıyla bu anlamları yüklendiğini görüyoruz.

Orhon Yazıtları'nda "İlli bodun idin" diye başlayan ünlü cümle, *İl*'in en son kazandığı üstün otorite içeriğini çok güzel anlatır. Üstün otorite, hiç kuşkusuz aynı zamanda barış ve dirliği de ifade etmektedir. İl'e hâkim olan *Akbodun*, otoritesini Kağan aracılığıyla sağlar ve halktan kopmakta olan bir zor kuvvetine de sahiptir. Yukarıda *Orhon Yazıtları*'ndan aktardığımız örneklerde bunu gösterdik. Ancak bu üstün otorite, aynı zamanda barış ve dirliğin kurucusudur. Artık kabileler arasında baskın ve yağmalar yasaktır. Kervanlar barış içinde gidecek ve gelecektir. Ticaret yollarının güvenliği sağlanacaktır. Zenginlikler ancak böyle biriktirilebilir.

42 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Kültigin Doğu 15-16 (s.28-29); Kültigin Doğu 31 (s.32-33).

43 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Kültigin Doğu 8 (s.26-27).

44 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Kültigin Doğu 9 (s.26-27); Bilge Kağan Doğu 8 (s.52-53).

Kuşkusuz bu süreç, Göktürklerden çok önce, MO 1000'lerden başlayarak dalga dalga devam etmiştir.

"Altın Elbiseli Tigin"in Öğrettikleri

Bu satırları yazdığımız sırada, Kazakistan'ın Eşik kurganında bulunan "Altın Elbiseli Adam" İstanbul'da *Arkeoloji Müzesi*'nde sergileniyordu.

"Altın Elbiseli Adam", MÖ 5-6. yüzyıla aittir. 1969 yılında, Eşik'te uzun miğferi, zırhı, kemeri, kılıcı, hançeri ve çizmesi her şeyi altından 18-20 yaşlarında bir prensin (Eski Türkçede tigin) mezarı bulundu. Bu kurganda prensin tepeden tırnağa altından giyim kuşamı yanında 4 bin parça altın eşya bulunduğu öne sürülüyor.[45]

MÖ 5-6. yüzyıl, İç Asya'da İskitler ve Hunlar dönemi. Prensin ve belki de hakanın hükümdarlığını başında olduğu bir yana, asıl önemli olan, o tarihteki servet birikimidir.

Miğferden çizmeye altından giyim kuşam ve 4 bin parça altın eşya, devlete işaret eder. Hem de şöyle böyle bir devlete değil, büyük zenginliklere hükmeden bir devlete.

Bu kadar büyük zenginlik, hiçbir zaman göçebe hayvancılığıyla biriktirilemez. Ve bu kadar büyük zenginliğe, devlet olmadan el konamayacağı gibi, devletin yaptırım gücü olmadan korunması da mümkün değildir. Öte yandan altının üstün bir sanatkârlıkla işlenmesi de, ancak gelişmiş sınıflı toplumda mümkündür.

"Altın Elbiseli Adam"ın mensup olduğu hükümdarlığın kimliğini açıklayan bulgular da, Kazak bilim adamı Olcas Süleymanoğlu tarafından açıklanmıştır. Süleymanoğlu, Eşik kurganında bulunan gümüş bir tasın üzerindeki 26 harfli yazıyı okuduğunu öne sürmüştür.[46]

45 *Belleten*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Temmuz 1969, Sayı: 131.

46 Olcas Süleymanoğlu, "Yedi Suvun Köhne Yazıları", *Kazak Edebiyatı* gazetesi, 25 Eylül 1970.

Süleymanoğlu, Orhon yazısının ilkel hali olduğunu belirterek, yazıyı şöyle okuyor:

"Khan Uya üç otuz yok boltı. Utgsi tozıltı". (Tigin 23'te yok oldu. Halkın başı sağ olsun.)

Bu okuyuş ne derece doğrudur, şu anda bilim dünyasında görüş birliği oluştuğu söylenemiyor. Ancak coğrafya İç Asya'dır. MÖ 5-6. yüzyılda yazı izine rastlanıyor. Bu yazı, *Orhon Yazısı*'na benziyor. Ve İç Asya'da kurulan hakanlıklar, hangi kavim ve boyların yönetiminde olursa olsun, aslında bir İç Asya devlet ve kültür geleneği vardır. Birbirini izleyen hükümdarlıklar, bir kültürel ve siyasal mirası devralır ve geliştirirler.

Oğur'daki Zenginlik ve Devlet

Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lügat-it Türk*'te *Oğur* sözcüğünün "zenginlik ve devlet" anlamına geldiğini belirtiyor.[47]

Türkçedeki *Oğur* kavramının, boylar birliğinin siyasal örgütlenmesinden zenginlik birikimine ve devlet örgütlenmesine uzanan bir yol izlemesi çok öğreticidir. *Oğur* kavramı, tek başına bir devlet teorisi dersidir. Bu sözcük, zenginlik ile devlet arasındaki bağı gösteriyor. İki heceli bir sözcüğün bu kadar derin bir tarihsel süreci taşıması, diller ile toplumsal-siyasal süreçler arasındaki değişken ilişkileri ortaya koyan dikkat çekici bir örnektir.

11. yüzyılda, *Divan-ı Lügat-it Türk*'te kayda geçtiği üzere, Türkçede devlet anlamına gelen *Oğur* kavramı varken, Arapçadan devlet sözcüğü alınmış ve *Oğur* da başkalaşarak bugünkü Uğur anlamıyla Türkçemizde yaşamaya devam etmiştir. Oğurlu olmak bir zamanlar zengin ve devletli olmak gibi maddî anlamlar taşırken, bugün fizikötesi bir içerik kazanmış bulunuyor. Öyle görülüyor ki, uğurböceğine de aynı fizikötesi anlamdan gelen bir isim verilmiştir.

47 Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lügat-it Türk*, I, s.53.

Boylar birliğinin aynı zamanda devlet ve zenginlik anlamlarını içermesi çok doğaldır ve devletin oluşumunun özünü açıklar. Marx'ın belirttiği gibi, zenginlik varsa devlet vardır. Devlet, belli bir zenginleşme süreci sonucu bir üretim fazlasının (artı ürün) oluşmasıyla ortaya çıkmıştır. Boylar birliği biçimindeki siyasal birlik, bir üretim fazlasının sonucudur. Bu artı ürünün kime ait olacağı sorusuna verilen eylemli cevap, sınıflaşma süreçlerini geliştirmiştir. Zenginliklerin belli ellerde toplanmasıyla birlikte, o zenginlikleri büyütecek ve belli ellerde tutacak devlet örgütlenmesi de zorunlu olmuştur. Boylar birliği, bu devlete gidiş sürecinin bir aşamasıdır. O nedenle *Ogur* ve *Oğuz* sözcüklerinin bir siyasal birliği ifade etmesi yanında, zaman içinde zenginlik ve devlet anlamını da kazanması sürecin doğasını yansıtır.

Zenginleşebilmek için, ayrı ayrı yaşayan boyların birlikler oluşturmaları zorunludur. O nedenle *Ogur* ya da *Oğuz*'un oluşması, zenginleşmeye doğru bir örgütlenmedir.

Almancadaki *Reich* kavramının da, tarihsel gelişmeye bağlı olarak, zenginlik/boylar birliği > imparatorluk/devlet anlamlarını içermesi, bizim *Oğur* kavramının yaşadığı serüvenle aynıdır. Eski Almancada zenginlik ve kabileler konfederasyonu anlamına gelen *Reich,* zamanla imparatorluk anlamını kazanmıştır.

Latince kamu malı demek olan *Respublica,* zamanla cumhuriyet anlamına gelmiştir. Yine Arapça *mülk* sözcüğüne, zamanla devlet anlamı da yüklenmiştir. "Adalet mülkün temelidir" özdeyişi, "Adalet devletin temelidir" diye okunmalıdır. O mülkün sahibi olan Melik, aynı zamanda hükümdardır.

Uygarlık, örgütlenmeyle kurulur, devletle kurulur. Devlet ve ordu olmazsa, uygarlık da olmaz. Toplumların devlet kuruculuğu öncesinde de kültürleri vardı; ama ona uygarlık denmiyor. Uygarlaşma, özel mülkiyet ve devlet kuruculuğuyla başlıyor. Uygarlığa, yani sınıflı topluma geçiş, toplumların milyon yıllık hayatından son-

ra ilk büyük devrimdir. Sümerlerde MÖ 4 000'den 3 100'e uzanan süreçte yaşanmıştır.

Her insanın doğum tarihi farklı olduğu gibi, her toplumun da devleti kurma ve uygarlığa geçiş tarihi farklı. Hiçbir insanı sen niye geç doğdun diye sorgulamayacağımız gibi, toplumları da sen niye devlete ve uygarlığa daha sonra geçtin diye yargılayamayız. Bu süreçlerin nesnelliğini açıklamak önemlidir. Bilim, bununla uğraşır.

Özel mülkiyet, sınıflara ayrılma, ticaret, para, matematik, bilim, yazı, devlet, ordu; bütün bu kurum ve ilişkiler, insanlığın gündemine birlikte gelmişlerdir. Hepsi toplam olarak devlet ve uygarlıktır. Sınıfların oluşmasıyla örgütlenen devlet, yine sınıfların oluşmasıyla kurulan uygarlığın örgütçüsüdür.

Kutadgu Bilig'deki Devlet Teorisi

Orhon Yazıtları ve *Kutadgu Bilig* gibi tarihsel metinlerde zenginleşme ile İl'in (Devletin) oluşması arasındaki ilişki kurulur. *Orhon Yazıtları*'nda, zenginleşme sonucu İl sahibi olmak, hem *Bilge Kağan,* hem de *Kültigin Yazıtı*'nda aynı ifadelerle anlatılır:

"Yok çıgan bodunug koop kuubratdım. Çıgan bodunug bay kıltım. Az bodunug üküş kıltım. Azu bu sabımda igid bargu. Türük begler bodun bunu eşidin. Türük bodun tirip il tutsıkının bunta urtum." (Yokluk içindeki yoksul halkı hep derleyip topladım. Yoksul halkı zengin kıldım. Az halkı çok kıldım. Yoksa, bu savımda yalan var mı? Türk beyleri ve bodunu bunu işitin! Türk bodununun dirilip devlet tuttuğunu buraya taşa vurdum.)[48]

48 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları,* Kültigin Güney 10 (s.22-23), Bilge Kağan Kuzey 7 (s.46-47). Talât Tekin "tirip" eylemini Kültigin Yazıtı'nda *yaşayıp,* Bilge Kağan Yazıtı'nda ise *dirilip* diye çevirmiş. Biz ikincisini yeğledik. Metnin bugünkü Türkçesinde yaşayan sözcükleri olduğu gibi koruduk. Benzer ifadeler için bkz. Kültigin Doğu 29-30 (s.32-33) ve Bilge Kağan Doğu 24 (s.58-59).

Yazıtlar'da yaratılan zenginlik ve mülk sahipliğinin ölçüleri konusunda da bilgi verilmektedir. Kül Tigin'in 4 bin attan oluşan sürüsü, altınları, gümüşleri, serveti vardır.[49]

Büyük at sürülerine ve zenginliklere sahip olan beyler sınıfının İl'i kurma sürecini Bilge Kağan şöyle anlatır:

"Yalan bodunug tonlug, çıgan bodunug bay kıltım. Az bodunug üküş kıltım. Igar elligde ıgar kaganlıgda yig kıltım. Tört bulundakı bodunug koop baz kıltım, yagısız kıltım. Koop mana körti. İşig küçüg birür. Bunca törüg kazganıp ..." (Çıplak halkı giyimli, yoksul halkı zengin kıldım. Az halkı çok kıldım. Güçlü devleti -ili- olandan, güçlü kağanı olandan iyi kıldım. Dört bucaktaki halkları hep bağımlı kıldım, düşmansız kıldım. Hepsi bana itaat ettiler. İşi gücü verirler. Bunca hukuku ve kurumları kazanıp ...)[50]

Devletin oluşmasının özünü dile getiren bu çok özlü metinde, Talât Tekin'in önemli çeviri yanlışı yaptığı görülüyor. Birincisi, metinde Bilge Kağan, "Dört bucaktaki halkları kendisine bağlayarak düşmansız kıldığını" söylüyor. Talât Tekin, metne "Türk halkı" ekleyerek, "düşmansız kılınan" halkın "Türk bodunu" olduğu yolunda metne bir müdahalede bulunmuş. Oysa düşmansız kılınan, yalnız Türk bodunu değil, dört bucakta Bilge Kağan'a itaat eden bütün halklardır. Metnin burasında imparatorluk kültürünün özü dile getiriliyor. Kurulan İl, itaat altına aldığı bütün halklara barış getiriyor. İl'in itaat sağlaması, yalnız zorla değil, getirdiği düşmansız ortam sayesindedir. İkinci hata, "bunça törüg kazganıp" yan cümlesi, "bunca çalışıp, çabalayıp" diye çevrilmiş. Oysa burada "çalışma ve çabalama" diye bir eylem yok. Devletin oluşması açısından çok önemli bir eylem var: "Törüg kazanıp" yani töreyi kazanmak! Bilge Kağan, *İl*'i (devleti) kurma eylemlerini anlatırken, en sonunda hukukun ve kurumlaşmanın (Törü) oluştuğunu vurguluyor.

49 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Kültigin Güney-Batı (s.40-41).

50 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Kültigin Doğu 29-30 (s.32-33). Bilge Kağan Doğu 24 (s.58-59)'te "güçlü ili olandan, güçlü kağanı olandan daha iyi kıldım" cümlesi dışında aynı metin var.

Göktürk devletinin Bumın ve İstemi Kağan tarafından kuruluşunu Bilge Kağan şöyle anlatıyor:

"Üze Köktenri asra yagız yer kılıntukda, ekin ara kişi oglı kılınmış. Kişi oglınta üze eçüm apam Bumın Kagan İstemi Kagan olurmış. Olurupan Türük bodunın ilin törüsin tuta birmiş, iti birmiş. Tört bulun kop yagı ermiş. Sü sülepen tört bulundaki bodunug kop almış kop baz kılmış. Başlıgıg yükuntürmiş, tizligig sökürmiş. İlgerü kadırkan yışka tegi kirü Temir Kapıgka tegi konturmış. Ekin ara idi oksuz kööktürük iti ança olurur ermiş. (...) Begleri yeme bodunı yeme tüz ermiş. Anı üçün ilig ança tutmış erinç. İlig tutıp törüg itmiş." (Üstte Göktanrı altta yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında kişi oğulları yaratılmış. Kişi oğullarının üzerine atam dedem Bumın Kağan İstemi Kağan tahta oturmuş. Tahta otururak Türk bodununun devletini ve kurumlarını yönetivermiş, düzenleyivermişler. Dört bucak hep düşman imiş. Ordular sevk ederek dört bucaktaki bodunları hep almış, hep bağımlı kılmışlar. Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüşler. İleride -Doğuda- Kingan dağlarına kadar, geride -Batıda- Demir Kapı'ya kadar halkları yerleştirmişler. İkisinin arasında örgütsüz Göktürkü düzene sokarak öylece hüküm sürerler imiş. Beyleri de halkları da barış ve düzen içinde imişler kuşkusuz. Onun için ili -devleti- öylece yönetmişler kuşkusuz. İli -devleti- yönetip hukuku ve kurumları düzenlemişler.)[51]

Bu çok özlü anlatımları açtığımız zaman İl'in oluşması sürecinin olgularını görüyoruz:

- Zenginlik,
- Nüfusun çoğalması,
- Örgütsüz Göktürkün düzene sokulması,
- Dört bucaktaki bodunların bağımlı kılınması, itaat altına alınması,

51 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Kültigin Doğu 1-3 (s.24-25), Bilge Kağan Doğu 2-4 (s.50-51).

- Dört bucaktaki bodunların düşmansız kılınması, barışın getirilmesi,
- Kağanlığın otoritesine itaatin, beyler ile bodun arasında barış ve uyumun sağlanması,
- Halkın işini gücünü vermesi, sınıflaşma ve sömürü,
- Hukukun ve kurumların düzenlenmesi, devletin yönetilmesi,
- Ve bütün bu düzenin tepesinde hükümdarlığın ideolojik kaynağı olarak Tek Tanrı.

Orhon Yazıtları'nda devletin oluşumunu hükümdarın ağzından dile getiren bu açıklama, *Kutadgu Bilig*'de teori haline getirilmiştir:

Bu il tutguka köp er at sü kerek
Er at tutguka neng tavar tü kerek
Bu neng alguka bir kerek bay bodun
Bodun balıkınga törü tüz kodun[52]

Bugünkü dile şöyle çevirebiliriz:

Bu ili yönetmeye çok er at ordu gerek
Er at beslemeye çok mal servet gerek
Bu malı almaya bir gerek zengin bodun
Bodunu zengin kılmaya kurum ve yasa kodun

Kutadgu Bilig'deki bu dört dize, kabile toplumundan devlete geçişin bütün sırlarını açıklamaktadır. Devleti oluşturan unsurlar sıralanmıştır:

52 Balasagunlu Yusuf, *Kutadgu Bilig*, 2057-2058. Prof. Dr. Saadet Çağatay, "İl Ulus ve Yöntemler" başlıklı incelemesinin en başına bu dörtlüğü almış. Bkz. *Prof. Dr. Saadet Çağatay'ın Yayınlanmış Tüm Makaleleri*, c.I içinde, Yayına hazırlayan: Prof. Dr. Aysu Ata, Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, İstanbul, 2008, s.159.

- Ülke
- Ordu
- Zenginlik, mal mülk
- Bodun, halk
- Kurumlar ve yasalar

11. yüzyılın sonlarında Yusuf Has Hacip tarafından yazılan *Kutadgu Bilig*, Türklerde artık devletin teorisinin yapıldığını kanıtlıyor. *Kutadgu Bilig*, "Şahnâme-i Türkî" (Türklerin Şahnâmesi) olarak kabul edilmektedir.

Asya'da bir Türk Kağanlıklar silsilesinin oluşması, devlet geleneğinin varlığının kanıtı olarak görülmektedir.[53]

53 Sören Stark, *age*, s.15.

VI

YERYÜZÜ HÜKÜMDARLIĞININ İDEOLOJİSİ TENGRİ

Dünya Dillerindeki En Eski Allah Sözcüğü

Dünya dillerindeki en eski *Allah* sözcüğü, bugün Türk ve Moğol dillerindedir. Türkçe *Tengri/Tanrı* ve Moğalca *Tenri/Tengri* ile Sümer tabletlerindeki *Tingir* arasında bağlantı genel kabul görmüştür.[1]

Eski ve Orta Türkçedeki *Tengri* sözcüğü, Türkiye Türkçesinde *Tanrı* olmuş ve Türk dilinin bütün ağızlarında var.

Hunlarda: Çengli=Tengri.[2]

Göktürklerde: Tengri, Türük Tengrisi.[3]

Divan-ı Lügat-it Türk'te: Tengri.[4]

Oğuz Kağan Destanı'nda: Tengri.[5]

1 Osman Nedim Tuna, *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi*, Ankara, 1997; Tuncer Gülensoy, I, s.857; Zeki Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.13,17; Roux, *Türklerin Tarihi/ Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, Kabalcı Yayınevi, Şubat 2007, s.52; Landsberger, "Sümerler", *Ankara DTCF Dergisi*, 1943, N.5, s.95-69; *V. Christian, Die Sprachliche Stellung des Sumerischen*, Babilonica XII, Paris, 1932.

2 Talât Tekin, *Hunların Dili*, s.10.

3 Talât Tekin, *Orhun Yazıtları*, Kültigin Güney 1 (s.20-21) ve Doğu 1 (s.24-25); Bilge Kağan, Kuzey 1, (s.44-45) ve Doğu 1 ve 10 (s.50-53).

4 *Divan-ı Lügat-it Türk*, c.III, Ankara, 1941, s.376-377.

5 W. Bang-G.R. Rahmeti, İstanbul, 1936 ve 1000 Temel Eser, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970, s.3 ve 19.

Kumanlarda: Tengri, Tengeri, Bey Tengri, Beymiz Tengeri, Ata Tengri, Tengiri Ata.[6]

Azeri Türkçesinde: Tanrı.

Türkmenlerde: Tanrı.

Kazak ve Baraba Türkçesinde: Tenri.

Kumuk Türkçesinde: Tenniri.

Sarı Uygur, Sagay ve Kırgız Türkçesinde: Tenir.

Oyrat ve Altay Türkçesinde: Teneri.

Sor Türkçesinde: Tegre.

Özbek Türkçesinde: Tängri.

Hakas Türkçesinde: Tigir.

Karaçay Türkçesinde: Teyri.

Başkurt, Kazak ve Kazak Tatarları ve Uygur Türkçesinde: Tänri.

Soyon Türkçesinde: Der.

Çuvaş Türkçesinde: Tori.

Teleüt Türkçesinde: Tenere, Tenre.

Yakut Türkçesinde: Tanara.[7]

Tanrı sözcüğünün bütün Türk dillerinde olması yanında, sözcüğün kökü olan *Tan* sözcüğü de bütün Türk dillerinde, gün doğumu, şafak, gök gibi anlamlarla bulunuyor. Tanrı sözcüğünün gök (tan) kökünden gelmesi çok doğal.

Sözcüğün kökünün Türk dillerinin hemen hepsinde bulunması, Tengri sözcüğünün Öntürkçeden Sümer diline geçmiş olması olasılığını güçlendiriyor. Bilindiği gibi Prof. Dr. Osman Nedim Tuna, 168 Sümerce sözcüğün Türkçeyle bağlantılı olduğunu ikna edici kanıtlarla göstermiştir. Değerli bilim adamı Sümerce ile Türkçenin

6 Grönbech, s.183 vd.

7 Hepsi için bkz. Tuncer Gülensoy, II, s.857.

farklı diller olduğunu, ancak Sümerlere karışan ya da Sümerlerin komşusu olan bir kavmin Türkçe konuştuğunu saptadı.[8] *Dingir* sözcüğünün de bu yoldan Sümerceye girdiği söylenebilir.

Tengri sözcüğünün Sümerlere uzanan en az 4 bin yıllık bir geçmişi olduğunu gösteren başka kanıtlar da bulunuyor. Avusturyalı halkbilimci Koppers ve Zeki Velidî Togan, Çin'de MÖ 1027-256 arasında sekiz yüzyıl hüküm süren Chou hanedanının Chou/Çu Türkleri tarafından kurulduğunu ve yeni devletçi kurumlar ile birlikte kendi Tanrılarını da Çin'e getirdiklerini belirtiyorlar. Shang hanedanını yıkan Choular, Shangların allahının yanına kendi tanrıları olan *Tien*'i yerleştirmişlerdir.

Çincedeki *Tien* sözcüğünün kökeninin Türkçe Teng/Tan olabileceği ileri sürülmüştür.[9] Bu saptama, Çin kaynaklarına dayandırılmaktadır. Chou/Çu hükümdarı Ton zamanından kalan *Tanru, Kuto, Eti, Tay* gibi sözcüklerin Türkçe kökenli olduğu belirtilmektedir.[10]

Çin'in 1911 yılındaki Cumhuriyet Devriminin önderi Sun Yat-sen de, Çin'e uygarlığın kuzeybatıdaki yabancı kavimlerden gelmiş olması gerektiğini belirtiyor.[11]

Tengrinin Toplumsal-Ekonomik Temeli

Forrer, Menghin, Schmidt, Koppers gibi Avusturya halkbilimcileri, Öntürklerin MÖ 3. bin yıllarından beri tek tanrıya taptıklarını ve alt tanrıların daha sonra ortaya çıktığını saptıyorlar.[12]

8 Osman Nedim Tuna, *age.*

9 Koppers, agy, *Belleten,* c.V, s.492; ayrıca Rene Grousset, *Histoire de l'Extréme Orient,* I, s.176 vd'dan aktaran: Zeki Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş,* s.17 ve 388.

10 Wang Pun Son, "Les relations sino-turques dans le passé", *D'Orient et Occident,* Genéve, 1936, N. 8-9, s.322-327'den aktaran: Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş,* s.15 ve 388.

11 Sun Yat-sen, *Halkçılık Üzerine,* Hazırlayan: Sadık Usta, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2011, s.100.

12 Koppers, "Urtürkentum und Urindogermanentum", *Belleten,* c.V, s.481 vd.

Kuşkusuz bunun toplumsal-ekonomik bir temeli var. Yine aynı Avusturyalı Halkbilim Okulu'na göre, Öntürkler, Urallar bölgesindeki atlı çoban kültürünün öncüsüydüler. Önhintcermenler 4 bin yıl önce, o zaman Güney Rusya'da yaşayan Ugorlar'dan ya da biraz doğuda oturan Öntürklerden "savaşsever hayvan besicisi çoban savaşçılar" (Hirtenkrieger) kültürünü aldılar. Menghin, Cermenlerin örgütçülüğünü ve siyasal yaratıcılığını, bu atlı çoban etkisine bağlamaktadır. Atlı çobanlarla karışımın azaldığı ya da olmadığı yerlerde, devlet ve uygarlık yaratıcılığının da azaldığını veya hiç görülmediğini belirtiyor.[13]

Atlı çoban kültürü ile göçebe kültürü birbirine karıştırılmamalıdır. Atlı çobanlar, göçebe kültürünün en ileri aşamasındaydılar. Tarımcılardan farklı olarak geniş otlakları denetlemek ve bu alandaki kabileleri örgütlemek durumundaydılar. Bu ekonomik zorunluluk, atlı çobanların örgütlenme ve devlet kurma yeteneğini de belirledi. Dünyanın her yerinde, güçlü ve sürekli devlet kuruculuğunun kökeninde bu atlı çobanlar olduğu Avusturya Halkbilim Okulu dışındaki tarihçiler arasında da kabul gördü.[14]

Çobanlık, askeri yeteneği geliştiriyordu. Örgütçü ve dinamik atlı çobanlar, "çalışkan fakat devlet kurmaya yetersiz çiftçi kavimlerin yaşadığı" yüksek kültürlü ırmak boylarına akın ederek devletler kurdular. Atlı çobanlar, kendi içlerine kapanıp kaldıkları ve göçebeleştiren ekonomi tarzını devam ettirdikleri sürece devlet kuruculuğu eğilimini korur fakat sonuca ulaştıramazlar. Devleti sürekli kılan bir gelişme içine ancak yerleşik tarımcılar ve şehir halklarına akın ederek, onlarla karışarak, o karıştıkları halklarla birlikte girerler. Bu nedenle atlı çobanların devletin ilkel biçimlerinden gelişmiş

13 Menghin'den aktaran: Rásonyi, *Doğu Avrupa'da Türklük*, s.36.

14 Koppers, "Urtürkentum und Urindogermanentum", *Belleten*, c.V, s.504 ve 522; Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s.14, 18 vd; Roux, *Türklerin Tarihi*, s.50; Toynbee, *A Study of History*, c.III, s.8, 13 ve 18'den aktaran: Rásonyi, *age*, s.20; Zeki Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.11 vd.

biçimlerine sıçramaları akın ve fetihlerle olur. Bu fetihler yerleşik tarımcı halkların da gelişmelerinde itici bir rol oynar. Fetheden atlı çobanlar ile yerleşik tarımcıların karışması, devleti örgütler ve yeni bir uygarlık yaratır.[15]

Tengri kavramının kökünün bu atlı çobanlarda olması, rastlantı değildir.

Tek tanrı, geniş alanlarda yaşayan kabilelerin birleştirilmesi demektir.

Tek tanrı, örgütlenme demektir.

Tek tanrı, merkeziyetçilik demektir.

Tek tanrı, kabileler arasında barış demektir.

Tek tanrı, devletleşme ve uygarlaşma demektir.

Öntürklerin ve Türklerin MÖ 3 binlerden beri Tek Tanrıya inandıkları görülüyor. Süryani Mikhail, Türklerin Tek Allah tanıdıklarını Chronique'lerinde belirtir.[16]

Orta Asya'da kurulan kabile konfederasyonları ve ilk devletlerin başındaki hanedanların tek tanrıya tapmaları, olağanüstü geniş bir coğrafyaya hükmetmeleriyle ve bu alanda barış sağlamalarıyla ilgilidir.

Mısır'da kabile ilahlarının yok edilerek tek Allahın yaratılması sürecini, Asya'nın atlı çoban kültüründe de görüyoruz. Her iki sürecin de nedeni aynıdır: Farklı kabileleri bir otorite altında toplamak ve barışı sağlamak.

Tek tanrı düşüncesinin kökünde, atlı çoban kültürü ve merkeziyetçi, güçlü örgütlenme olduğunu tarihsel süreçler gösteriyor.

MÖ 4. binyılda, Kuzey Kafkaslar, Ural-İdil boyları, Hazar Denizi'nin kuzeyi, bugünkü Kazakistan ve Türkmenistan'da vahşi at sürüleri evcilleştiriliyor.[17] İskandinav destanlarındaki Türk köken-

15 Koppers, "Urtürkentum und Urindogermanentum", *Belleten*, c.V, s.504, 522.
16 Aktaran: Sencer Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya*, s.33.
17 Laypanov-Miziyev, *age*, s.40.

li tanrı-kral Odin'in atının sekiz ayaklı olması bir gerçeklikten kaynaklanıyor.[18]

Avusturya Halkbilim Okulu'nun seçkin bilim adamları, göçebeliğin en yüksek aşaması olan atlı çoban kültürünü ilkönce Öntürklerin geliştirdiğini saptıyorlar.[19] Öntürklerin batıdaki komşuları olan Önhintcermenler, atlı çoban kültürünü Öntürklerden alıyorlar. Avusturyalı Halkbilimciler bu tezlerini, kazıbilim bulgularıyla kanıtlıyorlar.[20] Hint-Avrupa dillerinde at sözcüğü farklı köklerden geliyor. Örneğin İngilizcede *Horse,* Fransızcada *Cheval,* Almancada *Pferd.*[21]

Atın ileri tarım bölgesi olan Ön Asya'da evcilleştirilmesi ise, Ural ve Hazar bölgesinden 1500-2000 yıl sonra.[22]

Önemli tarihçilerden Barthold, devlet yapısının, bir süre büyük hayvancılık kültürü üzerinde oluştuğunu vurgulamıştır. Barthold, örnek olarak Mao-tun (Mete) ve ardılları zamanındaki Büyük Hiung-nu hakanlığını ve Tuküe-Türklerinin iki büyük hakanlığını belirtmekle birlikte onlardan önce var olan yüksek kültürlerin bıraktığı mirasa işaret eder.[23] W. Bang da aynı yönde Türklerdeki "teğin, yabgu, buyla ve tarkhan gibi unvanların, Türklere devlet idareciliğini ayrıntısıyla işlemiş bir büyük devletçi milletten kaldığı" iddiasındadır.[24] Koppers ise bu yüksek kültür mirasıyla ilgili olarak "her şeyin 'Ariyen' sihirli sözüyle açıklanması çabasındaki isabetsizliğe" değinir.[25]

18 Abdullah Görgün, *İsveçlilerin Türk Kökenleri Üzerine,* Kaynak Yayınları, İstanbul, 2011, s.36.
19 Koppers, *Die Indogermanenfrage im Lichte der historischen Völkerkunde,* Wien, 1935.
20 Koppers, "Urtürkentum und Urindogermanentum", *Belleten,* c.V, s.481 vd.
21 Laypanov-Miziyev, *age,* s.40.
22 Laypanov-Miziyev, *age,* s.40.
23 Barthold, *12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens,* s.10.
24 Aktaran: Zeki Velidî Togan, *age,* s.33.
25 Koppers, "Urtürkentum und Urindogermanentum", *Belleten,* c.V, s.504.

Zeki Velidî Togan da, Orta Asya'da devlet ve ordu örgütlenmesinde Türklere ve diğer Altaylılara öğretmenlik yapan bir kavmin saptanmadığı görüşündedir.[26]

Atlı çoban kültürünün öncülerine ilişkin tartışma boşuna değildir. Çünkü bu kültürün birçok alanda yerleşik kültüre üstünlüğü birçok tarihçi tarafından kabul edilmiştir.[27] İlk önemli uygarlıkların çalışkan tarımcıların yaşadığı Dicle, Fırat, Nil, İndus ve Çin'deki Yeşil Irmak gibi büyük ırmakların verimli ovalarında kurulduğu bir gerçektir. Ancak "devlet kurmada yeteneksiz" olan bu çiftçilerin yaşadığı coğrafyalara akın eden savaşçı göçebelerin devlet kurma yeteneklerinin bu uygarlıkların doğuşundaki rolü çoğu zaman görmezden gelinir.[28]

Kısacası, atlı çoban kültürünün örgütleme yeteneği ile çalışkan tarımcıların yarattığı zenginliğin buluşması, uygarlık ve devletle birlikte Tek Tanrı düşüncesinin de tarihsel kökenidir.

Bu buluşma, Sümercedeki *Dingir* kavramı ile Türkçedeki *Tengri* ve Çincedeki *Tien* kavramlarının ortak kökenini de açıklamış oluyor. *Tengri* kavramını ırmak boylarına atlı çoban fetihçiler getirmişlerdir.

Atlı çobanların tanrı taşıyıcılığını kanıtlayan bir diğer olgu da, İskandinav ülkelerinin destanlarıdır. Bu destanlarda Turkland (Türk Ülkesi) krallarının soyundan olan ve tanrıya benzeyen Odin, kuzey ülkelerine gelerek, Saksonya, Vestfalen, Fransa, Danimarka, İsveç, Norveç ülkelerinin başına oğullarını hükümdar yapar ve bu ülkelere adalet getirir. Odin, bununla da yetinmez, Avrupa'nın Ateş Tanrısı olur. Odin'in adının Türkçe ateş anlamına gelen *Od* kökünden türemesi ayrıca anlamlıdır.[29]

26 Zeki Velidî Togay, *age*, s.33.

27 Rásonyi, *Doğu Avrupa'da Türklük*, s.32.

28 Avusturya Halkbilim Okulu'nun kurucularından *Menghin*'e göndermede bulunan Rásonyi, aynı yerde, s.36.

29 Bu konuda bkz. Abdullah Görgün, *İsveçlilerin Türk Ataları Üzerine*. Ayrıca bkz. kitaba Doğu Perinçek'in yazdığı sunuş ve yine bkz. Sven Lagerbring, *İs-*

Bu destanlarda hükümdarlık kuruculuğu ve Tanrı taşıyıcılığının Asya kökenli atlı çobanlarla açıklanması dikkat çekiyor. Odin'in atının "sekiz ayaklı" olması, ayrıca çok şey anlatıyor. At, örgütlenme ve Tanrı, Odin'in destansı kişiliğinde buluşuyor.

Türklerin Tek Tengriciliği

Burada bazı itibarlı tarihçilerin bile yineledikleri bir yanılgıyı saptamak durumundayız. Türklerin "dininin Şamanizm olduğu" tezine sık sık rastlarız.

Bir kez Şamanlık, din değildir; büyücülüktür; din öncesi bir inançtır.[30] Ve Şamanizm Türklere özgü de değildir.

Şamanizm ya da büyücülük, kuşkusuz Asya'nın örgütlenme düzeyi geri, uygarlık öncesi toplumlarında hep oldu. Hakanlıkların merkezlerinde ve beyler sınıfı içinde *Tengri* inancı geçerli iken, kenarlarda, orman kabileleri içinde hâlâ Şamanizme, yani büyücülüğe rastlanıyordu.[31]

Türklerin tarih boyunca tek bir dinleri olmadı. Ancak eğer en eski Türklerin dininden söz edilecekse, o dine *Tanrıcılık* adı verilebilir; *Tengricilik* de diyebiliriz. Nitekim Ruslar, bu dine *Tengriyantsvo* ve Batı tarihçileri de *Tengrism* veya *Tänrismus* diyorlar.[32] Tek Tanrı düşüncesinin Öntürklerde MÖ 3. binlerde doğduğuna ve tek otoriteyle ilişkisine yukarıda değinmiştik. Din bilimcilerin *Monoteizm* (Tekçilik) adını verdiği bu inanç, evrende her şeyin bir olduğu felsefesiyle bağlantılıdır; yani felsefede de Tekçidir. Bu açı-

veççenin Türkçe ile Benzerlikleri, Çeviren ve Hazırlayan: Abdullah Görgün, Kaynak Yayınları, İstanbul, Şubat 2008.

30 Aynı görüş için bkz. Ziya Gökalp, *Türk Medeniyet Tarihi, Kitaplar 1*, Yapı Kredi Yayınları, s.339.

31 Vernadsky, *age*, s.27.

32 H.J. Klimkeit, "Die frühe Religion der Türken im Spiegel ihrer inschriftlichen Quellen", *Zeitschrift Für Religionswissenschaft 3*, s.191-206; Sören Stark, *Die Alttürkenzeit im Mittel - und Zentralasiens*, s.112.

dan İslamdaki *Vahdeti Vücut* felsefesiyle aynı çizgidedir. Bu felsefe, siyasal alanda dünyada tek otoriteyi savunan cihangirlik ve imparatorluk ülküsünce temsil edilir.

*Tek Tengri*nin izini sürecek olursak, MÖ 3. binlerde Urallar'daki Öntürklerden sonra, Çin'de MÖ 1027'de Chou hanedanını kuran Chou/Çu'ların bu Tek Tanrılarını Çin'e götürdükleri anlaşılıyor.[33] Chouların *Tien* dediği Tanrı, kendilerinden önceki Shang Hanedanının (MÖ 1600-1028) tanrılarından farklıdır. Çin'deki *Tien* sözcüğünün *Tengri* sözcüğünden geldiği öne sürülüyor. Choular Çin'e gelmeden önce Çinlilerin "Batı Denizi" dedikleri Hazar Denizi'nin doğusunda yaşıyorlar. Böylece MÖ 1000'li yılların sonlarında Çin'e götürülen *Tengri*'nin vatanının, Öntürklerin MÖ 3. binlerdeki tek tanrısının vatanı olduğunu saptamış oluyoruz. Chou Hanedanı, kendisini Gök Tanrının yeryüzündeki temsilcisi olarak görüyordu. Tengriciliğin temel düşüncesi olan, gökyüzü hükümdarlığının yeryüzüne yansımasının tarihsel kökleri, en azından MÖ 1000'lere kadar uzanıyor.[34]

Yeryüzü Hükümdarlığı Ülküsünün Tarihçesi

Çin kaynaklarında bulabildiğimiz az sayıda Hiung-nu sözcüklerinin en önemlisi, "çeng-li ku-tu şan-yü" söz öbeğidir. *Çeng-li* Ten-

33 Zeki Velidî Togan, Çin'de Çu (Chou) hanedanının kuruluşunun MÖ 1116'da olduğunu belirtiyor. (*Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.32.) Ancak Çin kaynakları MÖ 1027 tarihini veriyorlar. (Doç. Dr. Erkin Ekrem, "Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Kavimleri", *Bilim ve Ütopya*, sayı 193, Temmuz 2010, s.5.)

34 Tengricilik konusunda geniş bilgi için bkz. Roux, *Türklerin ve Moğalların Dini* ve "Die Alttürkische Mythology", ed. Schmalzriedt, E/Haussig, Stuttgart (=Wörterbuch der Mythology, 1. Abtl, Band 7.1), s.173-277; U. Harva, *Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker*, (Folklore Fellows Communications, Helsinki, 1938, 52=125), s.243-249; Kljastorny, "The Ancient Türkic Religion", *Information Bulletin*, Special issue, s.44-52; Golden, *Türk Halklarının Tarihine Giriş*, çev. O. Karatay, Karam Araştırma ve Yayıncılık, Ankara, 2002; Jettmar, "Die Religion der Alttürken", Die vorislamische Jettmar, K/Kattner, E., Stuttgart (=Die Religione der Menschheit 4. 3.) s.219-228.

gri sözcüğünün Çin yazısındaki karşılığı olarak görülüyor. *Ku-tu* oğlu anlamındadır. *Şan-yü* ise geniş ve büyük anlamındadır; hükümdarın yüceliğini dile getiriyor. Talât Tekin, bu sözcük öbeğinin Hiung-nu kağanlarının unvanı olduğunu belirtiyor: Tanrının oğlu Şan-yü.[35]

Hun Kağanı, "gökte ve yerde doğmuş, güneş ve ayda olmuş"tur. O'na verilen unvan şöyledir: "Göğün ve yerin oğlu, güneş ve ayın ortaya çıkardığı büyük Hun Yabgusu."[36]

Göktürk kağanlarının tanrısal köken ve unvanları da aynı bu ifadelerle dile getirilmektedir.

Hunlarda kağanın tanrısallığı düşüncesini İranî köklere bağlayan tarihçiler de vardır. Vernadsky, Sasani-Pers etkisi üzerinde duruyor.[37]

Chou/Çuların Çin'e getirdiği Gökyüzü Hükümdarlığı düşüncesinin, İskit ve Sarmat hükümdarlıklarının gökselliği de dikkate alınırsa, Batı Asya ve Orta Asya'da kurumlaşmış olduğu gözüküyor. Rásonyi, bu ülküyü Batı Hunlarının Avrupa'ya taşıdığını vurgular. Atilla, Doğudan örgütçülüğü ve yeryüzü hükümdarlığı ülküsünü getirmişti. Bu nedenledir ki, Atilla gücü olduğu halde, Gotlar ve Vandallar gibi Roma'yı yağma etmedi. Amacı Roma'nın yerine geçecek Büyük İmparatorluk Ülküsünü gerçekleştirmekti. Kargaşalık ve yağma ortamını bertaraf ederek barış ve birliği kurmak istiyordu; ancak ömrü yetmedi.[38]

Burada bir kez daha Yeryüzü Hükümdarlığının barış işlevine ve *Tengri* ile barış arasındaki ilişkiye ulaşıyoruz. Kabileler arasındaki baskın ilişkilerinin yerini, beyler sınıfının devleti almaktadır. Yağmanın yerine de üreticinin ürün fazlasına el koyan vergi sistemi geçmektedir.

35 Talât Tekin, *Hunların Dili*, s.10.
36 Biçurin, *Sobraniye*'den aktaran: Gumiliev, *Hunlar*, s.103, 114.
37 Vernadsky, s.126-127.
38 Rásonyi, *Doğu Avrupa'da Türklük*, s.45.

Tarihsel olarak hangi çağa denk düştüğü tartışmasına girmeksizin, *Oğuz Kağan Destanı*'ndaki *Tengri* de, Tek Tanrı inancını yansıtır. Bu destan, Türklerde sınıflaşma ve devletin oluşması sürecinin ilişkilerini ve kurumlarını yansıtır. Oğuz Kağan'a "yer veren", Tengri'dir.[39]

Oğuz Kağan Destanı'nda Yeryüzü Hükümdarlığı Ülküsü, Tengriden bağımsız bir dille Oğuz Kağan'ın ağzından şöyle anlatılır:

> "Men Uygurnıng kaganı bola men, kim yırnıng tört bulungınung kaganı bolsam kerek turur; sinlerdin baş çalunguluk tilep men turur."
>
> Günümüz Türkçesiyle: "Ben Uygurların kağanıyım ve yeryüzünün dört köşesinin kağanı olsam gerektir. Sizden itaat dilerim."[40]

Destanın elde bulunan nüshasının sonlarında Oğuz Kağan, hayatını özetlerken sözü şöyle bağlar:

> "Kök Tengrige men ötedim."
>
> Bugünün Türkçesiyle: "Gök Tanrıya ben [borcumu] ödedim."[41]

Orhon ve *Tunyukuk Yazıtları*'nın hiçbir yerinde Şamanizmin izine rastlanmıyor. Göktürk hakanlarının dini, tek tanrıcılıktı. Tengri, *Yazıtlar*'da, gök, gökyüzü ve tanrı anlamlarındadır.[42]

Tengriyi *Orhon Yazıtları*'nda ideolojinin merkezi kavramı olarak görüyoruz. Tengricilik, hiç kuşkusuz kağanın kurduğu düzenin ve barışın ideolojisiydi.

39 *Oğuz Kağan Destanı*, s.8, 23.
40 *Oğuz Kağan Destanı*, s.5, 21.
41 *Oğuz Kağan Destanı*, s.14, 29.
42 Talât Tekin. *Orhon Yazıtları*, s.173.

Orhon Yazıtları'ndaki *Tengricilik,* tarihçiler arasında tartışılmıştır. H.-J. Klimkeit gibi tarihçiler, Tengriciliğin "hükmedenlerin" dinsel anlayışı olduğunu belirtiyorlar.[43] Bir kısım tarihçiler ise Tengriciliğin aynı zamanda "halkın dinsel tasavvurlarını" yansıttığı görüşündedirler.[44]

Bilge Kağan'ın tanrısallığı *Yazıtlar*'da şöyle formülleştirilmiştir:

"Teñri teg teñride bolmış Türük Bilge Kagan."

Bugünkü Türkçeyle, "Tanrı gibi Tanrıdan olmuş Türk Bilge Kağan."[45]

Yazıtlardaki diğer bir formül de şudur:

"Teñri teg teñri yaratmış Türük Bilge Kagan."

Bu formülü Talât Tekin bugünkü dile şöyle çeviriyor: "Tanrı gibi Tanrıca (tahta oturtulmuş) Türk Bilge Hakan."[46]

Bu çeviri bize göre yerinde değil. Daha önce Bilge Kağan'ın Tanrıdan olduğu belirtiliyor. Bu kez "bolmış" (olmuş) eylemi yerine "yaratmış" eylemi kullanılıyor. Talât Tekin'in de belirttiği gibi *yarat-* eylemi, 8. yüzyıl Türkçesinde "yapma, yaratma, düzenleme" anlamına geliyordu.[47] O nedenle "Tanrıca hükümdar yapılmış" diye çevirmek, daha doğru olacaktır. Çünkü "tahta oturmak" ifadesi, eylemi gökten indirip, dünyevileştiriyor. Oysa Tengri, kağana hükümdarlığı lütfeden, başka deyişle kut'u verendir. Bilge Kağan şöyle anlatıyor:

"Teñri yarlıkadukin üçün, özüm kuutum bar üçün kagan olurtum."

Günümüz Türkçesiyle: "Tanrı lütfettiği için, kut'um olduğu için kağan tahtına oturdum."[48]

43 Klimkeit, *age,* s.196.

44 Bkz. Sören Stark, *age,* s.112.

45 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları,* Kültigin Güney 1, (s.20-21); Bilge Kağan, Kuzey 1, (s.44-45).

46 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları,* "Teñgri Kagan Yazıtı", Bilge Kağan Güney 13, (s.68-69).

47 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları, s.*185.

48 *Orhon Yazıtları,* Kültigin Güney 9, (s.22-23); Bilge Kağan, Doğu 23, (s.58-59).

Talât Tekin'in burada *Kut* sözcüğünü talih diye çevirmesini yerinde bulmuyoruz. *Kut,* bütünüyle tanrısaldır; tanrıca Bilge Kağan'a verilmiştir.

Tanrı, *Göktürk Yazıtları'*nda kağanların hükümdarlık kaynağı olmanın ötesinde, "üstte mavi göğü ve altta yağız yeri" yaratandır:

"Üze kök teñri, asra yagız yer kılıntukda."[49]

Ve şu müthiş edebi ifade: "Üze teñri basmasar, asra yir telinmeser." (Üstte tanrı basmazsa, altta yer delinmezse.)[50]

*Orhon Yazıtları'*nda *Tengri,* evet yeri göğü yaratandır; ancak aynı zamanda *Türük Teñrisi'*dir.[51] Bu ifade, Kültigin Yazıtı'nın bir yerinde ve yine Bilge Kağan Yazıtı'nın bir yerinde geçer.[52]

Buradaki *Türük,* bir kavmin adı değil, fakat Bilge Kağan'ın boyunun adıdır. Tengri, Bilge Kağan'ın boyunun tanrısıdır ve işte o Tanrı, "Türük bodun yok olmasın diye, bodun olsun diye, Bilge Kağan'ın babası İlteriş Kağan'ı ve annesi İlbilge Hatun'u göğün tepesinde tutup yukarı kaldırmış" ve kurtarıcı olarak tayin etmiştir.

Burada Tanrının halkı bodun yapma, yani örgütleme amacından söz edilmesi dikkat çekiyor. Tanrı ile devlet kuruluşu arasındaki ilişki çok açık bir şekilde dile getirilmiş oluyor.

Böylece *Orhon Yazıtları'*nda kabile tanrısı ile bütün kabilelerin ve yeryüzünün tanrısı düşüncelerinin her ikisine de rastlamış oluyoruz. Tengrinin ilkel hali ile gelişmiş hali aynı metinde yer almaktadır.

49 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları,* Kültigin Doğu 1, (s.24-25); Bilge Kağan, Doğu 2, (s.50-51).

50 Kültigin Doğu 22, (s.30-31), Bilge Kağan D 18, (s.56-57). Talât Tekin, "üstte gök çökmedikçe, altta yer delinmedikçe" diye çeviriyor. Biz hem gök, hem de tanrı anlamı taşıyan tengri sözcüğünün, her iki anlamıyla kalmasından yanayız. İkincisi Eski Türkçe gramerin de korunmasından yanayız. Dilin 1200 yıllık sürekliliğini göstermek açısından.

51 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları,* Bilge Kağan, Doğu 10, (s.52-53).

52 Talât Tekin, Kültigin Doğu 10, (s.26-27); Bilge Kağan Doğu 10, (s.52-53).

Türük Tengrisi kavramı, *Oğuz Kağan*'ın *Tengrisi* olarak Oğuz Kağan mitolojisinde de geçer.[53]

Gerek *Orhun Yazıtları*'ndaki gerekse Oğuz Kağan mitolojisindeki bu kabile tanrısı, bize Tanrı fikrinin geçirdiği gelişme hakkında ipucu veriyor. Soylu kabilenin tanrısı zamanla bütün bodunun tanrısı ve yeryüzü hükümdarlığının kaynağı oluyor.

Göktürklerdeki Gökyüzü ve Yeryüzü Hükümdarlığı Ülküsü, Çin hanedan kayıtlarında da anılıyor. Şa-po-lüe Kağan, bu kayıtlara göre, MS 585 yılında Çin imparatorluğuna bağlılığını şöyle dile getiriyor:

> "Ben büyük Tuküe'lerin kağanı Şe-tu ve Suilerin vasalı L-lik-lu Şad Şa-po-lo Mo-ho Kağan, (...) Gökyüzünde nasıl iki güneş yoksa, yeryüzünde de sadece bir hükümdarın hüküm sürmesi gerektiğine inanıyorum. Ve tek gerçek imparator, Büyük Suilerin imparatorudur."[54]

Sir-i Derya Oğuzları da diğer Türk kabile toplulukları gibi tek tanrıya inanıyorlardı. Oğuz-Türk Tanrısı çığrıda, yani arşıâlâda otururdu. Çığrı, insanların ve hayvanların dolaştığı yeryüzü ile kuşların uçtuğu havadan farklıdır. Tanrı, güneş, ay ve yıldızlarla birlikte çığrının yüceliğindedir.[55]

Türklerin binlerce yıllık Tek Tanrı inancı, İslamiyete geçişi kolaylaştıran bir zemin oluşturdu. Aynı kolaylık, Museviliği kabul eden Hazar yönetici sınıfı ve Hıristiyanlığa geçen Kuman/Kıpçak ve Gagauz Türkleri için de geçerliydi.[56] Ortadoğu'nun Tek Allahlı

53 Bu konuda bkz. Sencer Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya*, s.32 vd.

54 Liu Mau-Tsai, *age*, s.77.

55 Oğuzların Tanrısı konusunda bkz. Sencer Diviçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya*, s.18 ve 33.

56 Karahanlıların Müslümanlığa geçişini roman olarak anlatan bilimsel temelli eser: Seyfeddin Aziz, *Türklerin Müslümanlığa Geçişi/ Satuk Buğra Han*, Kaynak Yayınları, İstanbul, Şubat 2000. Selçukluların Müslüman oluşu için bkz. Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yayınları, s.293 vd. yine bkz. Zeki Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.99.

dinlerindeki Rab, yani efendi, örneğin Kumanlarda "bey tengri" veya "beyimiz tengri" oldu.[57]

Türkler, Müslüman olduktan sonra Selçuklu ve Osmanlı imparatorluğu dönemlerinde Yeryüzü Hükümdarlığı ülküsünü, *"cihangirlik"* adıyla Tek Allah tanıyan yeni dinleriyle de sürdürdüler.

Fransız tarihçisi Roux, "Türkler sözcüğün tam anlamıyla yeryüzünün hükümdarlarıdır" der.[58] Roux, ekonomik-toplumsal temeli üzerinde pek durmaksızın, Türklerde "Bütün halkları birleştirme, dünyayı uyumlu bir yönetime ve barışa kavuşturma" ülküsüne gönderme yapıyor ve bu olgudan "Türklerin imparatorluk eğilimi ve kültürü" diye söz ediyor.[59]

Bu eğilimin Asya'da kurumlaştığına ve bir mirasa dönüştüğüne tarih tanıklık ediyor. Choular, İskitler, Sarmatlar, Massagetler, Hiungnular, Avarlar, Göktürkler, Hazarlar, Uygurlar, Kırgızlar, Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Kıpçaklar, Moğollar, Osmanlılar, Altınordu ve Timurlular; 2500 yıllık bir zaman içinde atlı çoban kökenli halkların yeryüzü hükümdarlık ataklarını yansıtıyorlar.

Tek Tanrıya inançla beslenen Yeryüzü Hükümdarlığı Ülküsünü, en güzel anlatan metinlerden biri, Kaşgarlı Mahmud'a aittir:

> "Talih güneşi Türk burcunda doğdu. Tanrı, Türk kağanlığını gökyüzünün katmanları arasına yerleştirdi. Onlara Türk adını ve egemenliğini verdi. Çağının kağanlarını Tanrı Türkler arasından çıkardı ve kavimleri yönetme dizginlerini Türklere vererek bütün insanlığa egemen kıldı. Türkleri doğruluğa yönelten Tanrı, Türklerle birlikte olanları, birlikte çalışanları ve onlara katılanları aziz kıldı. Türkler sayesin-

57 Grönbech, *age*, s.30.

58 Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, çev. Prof. Dr. Aykut Kazancıgil, Lale Akarslan Özcan, Kabalcı Yayınları, 3. basım, İstanbul, Temmuz 2007, s.41.

59 Roux, aynı eser, s.39 ve 269.

de onları isteklerine eriştirdi. Yağmacıların kötülüklerinden onları korudu."[60]

Kaşgarlı Mahmud, Yeryüzü Hükümdarlığını Tanrının Türklere verdiğini belirtiyor. Bu ülkü bütün Asya imparatorluklarının ideolojisidir.

İran Şahnâme birikimi, eğer tek cümleyle özetlenecek olursa, Yeryüzü Hükümdarlığının sırlarını anlatır. Firdevsî, *Şahnâmesi*'nde, Türk hükümdarı Afrâsyab'ı yenilgiye uğrayınca şöyle konuşturur:

> "İyisi mi ben bütün yeryüzünü ele geçirmek hevesinden ve savaşmaktan vazgeçeyim."[61]

Çin İmparatorluğunun "Tek güneş kültürü" de aynıdır. Çin imparatorlarına göre, Çin dünyanın merkeziydi. Çincede Çin isminin karşılığı olan *Chunguva* sözcüğü Ortanın İmparatorluğu anlamına geliyordu. Şöyle diyorlardı:

> "Çin dünyadır ve dünya da Çin'dir. Gökyüzünde iki güneş bulunmuyor, o halde yeryüzündeki insanların da iki hükümdarı olamaz."[62]

Aynı Tek Güneş Tek Hükümdarlık Ülküsünü, büyük olasılıkla Pers/Fars etkisiyle Abbasiler'de de görüyoruz. Harun Reşit, Türk kökenli Bermekî ailesini, "Gökyüzünde iki güneş olmaz" gerekçesiyle bertaraf etmişti.[63]

Asya'nın imparatorluk kültürünün 13. yüzyıldaki büyük cihangiri Cengiz Han da Gök Tanrı'ya tapıyordu. İlkel kabile toplumunu

60 Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lügat-it Türk*, c.1, Çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, s.3. Aynı metin için bkz. Şükrü Haluk Akalın, *Kaşgarlı Mahmud ve Divan-ı Lügat-it Türk*, Türk Dil Kurumu Yayınları, s.45.

61 Firdevsî, *Şahnâme*, s.437 ve 458.

62 Sun Yat-sen, *Halkçılık Üzerine*, s.97.

63 Senail Özkan, Goethe'nin *Doğu-Batı Divanı*'ndaki açıklamalar, s.317.

yaşayan Moğolların geleneksel inancı Şamanizmdi. Ancak Cengiz onları devlet işlerine karıştırmadı.[64] Çünkü Şamanizmle devlet kurulamaz ve dünyaya hükmedilemezdi. Moğol aristokrasisi, Şaman inançlarına bağlı kabile halkından farklı olarak, Gök Tanrı ile Cengiz Han arasında özel ve kişisel bir bağlantı olduğuna inanıyordu. Cengiz Han, herhangi bir insanın dölünden gelmiyordu. Annesi gökten inen ışıktan gebe kalmıştı. Ve bu tanrısallık, Cengiz'e yeryüzünde barışı sağlamak için dünyayı fethetme görevini yüklüyordu. Gibbon, Cengiz'in dininin saf bir "deizm", yani Yaradancılık olduğunu hayranlıkla ve alkışlayarak belirtir.[65]

Cengiz'in oğullarından Möngke (Mengü) Han, Fransa Kralı IX. Louis'ye yazdığı mektupta, Cengiz Han'ın yeryüzünün tek hükümdarı olmasını şöyle açıklıyordu:

> "Sonsuz Tanrı'nın buyruğudur bu; gökte ancak bir Sonsuz Tanrı vardır. Yeryüzünde de ancak bir sahibin olması gerekir. O da Cengiz Han'dır."[66]

Ermeni tarihçi Kiragos'un belirttiği üzere, Tatarlar da hükümdarlarını Allahla eşit tutuyorlardı. Evreni ikisinin paylaştığına inanıyorlardı. Gök Allahın payına, yer ise hakanın payına düşüyordu.[67]

Yeryüzü Hükümdarlığı Ülküsünün Timur zamanında da devam ettiğini görüyoruz. Gerçi Timur'un kendisi Cengiz'in soyundan olmadığı için, *Hakan* unvanını taşımıyordu, *Emir* unvanına sahipti. Ancak ideolojisi, Yeryüzü Hükümdarlığı idi. Şöyle diyordu:

> "Nasıl gökyüzünde tek bir tanrı varsa, yeryüzünde de tek bir hükümdar olması gerekir."[68]

64 Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s.17 vd.
65 Gibbon, c.2, s.1203'ten aktaran: Vernadsky, *age*, s.18.
66 Rubruquis'ten aktaran: László Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s.52.
67 Kiragos'tan aktaran: Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, s.53.
68 *Bilim ve Ütopya* dergisinin "Timur" özel sayısı, sayı 131, Mayıs 2005.

Hükümdarlık Barışı ve Halkları Bir Arada Yaşatma Kültürü

Tanrısal destekli olan Yeryüzü Hükümdarlığı ülküsünü, İbn Haldun dünyevileştirmiş, bilimsel olarak açıklamıştır. İbn Haldun'a göre, insanlık için düzenleyici hakem gerekir. Düzenleyicinin hükmünün Allah katından geldiği varsayılır ve buna şeriat denir. Ve o şeriatı insanlardan biri getirir.[69]

Dünyevi olan Yeryüzü Hükümdarlığının toplumsal-ekonomik dinamiği, aristokrasinin zenginleşmek için geniş alanlara hükmetme eğilimidir. Ticaret yollarına egemen olmak ve barışı sağlamak, Yeryüzü Hükümdarlığının tarihsel görevidir. Bu görev, hükmedilen geniş coğrafyalarda yaşayan farklı etnik ve dinsel toplumların bir arada yaşatılması için hoşgörüyü gerekli kılar. Yeryüzü Hükümdarlığı, kabileler arasında yağma amacıyla yapılan baskınlara son verir. Kaşgarlı Mahmud'un söylediği gibi, kağanlık halkları yağmacılığın köklerinden kurtarır ve korur.

Yeryüzü Hükümdarlığının getirdiği barış ve adaleti, Firdevsî, Sâm'ın Padişah Menûçehr'e yazdığı mektubunda şöyle anlatır:

> "Ey Padişah (...) yeryüzünde öyle bir barış sağladın ki, bugün kurtla kuzu aynı kaptan yemek yiyebiliyor."[70]

Yine *Şahnâme*'de Keykübâd, Yeryüzü Hükümdarının barış sorumluluğunu benzer sözlerle dile getirir:

> "Fil bile sivrisineğe düşmanlık edecek olursa, bence din de adalet de yaralanmış olur."[71]

69 Turan Dursun, "İbn Haldun'un Temel Düşünceleri", Turan Dursun ve Ümit Hassan, *İbn Haldun'da Uygarlıkların Yükselişi ve Çöküşü* içinde, Kaynak Yayınları, 2. basım, İstanbul, Mart 2012, s.44.

70 *Şahnâme*, s.195.

71 *Şahnâme*, s.277.

Bütün Turan ve Çin toprakları da İran Padişahı'nın eline geçince, "kaplanlarla koyunların bir kaptan su içebileceği" koşullar oluşur.[72]

Firdevsî, Sultan Mahmut Gaznevi'ye sunduğu *Şahnâme*'de padişahı "artık kurtlarla koyunlar aynı yerden su içebiliyorlar" diye över.[73]

Hacı Bektaş Veli'nin "Arslanlarla ceylanlar dosttur kucağımızda" dizesindeki barış, Asya'nın binlerce yıllık kökleri olan Yeryüzü Hükümdarlığı kültüründeki barıştır.

Tanrı ve Türk Kavramlarının Ortak Kökeni Üzerine

Tanrı ve *Türk* kavramları, bu çalışmamızda da ortaya koyduğumuz gibi, Türklerin sınıflı topluma, başka deyişle devlete ve uygarlığa geçiş sürecinde oluştu.

Tanrı, atlı çoban kavimlerin geniş otlakları denetim altında tutan güçlü otoritesinin ideolojik dayanağı idi.

Törük>Türk kavramının da *töreli, kurumlaşmış* anlamına geldiğini uzun uzun açıkladık.

Daha önce *Bilim ve Ütopya* dergisinde çıkan "Devlet Sürecinin Türkçedeki İzleri" başlıklı incelememin[74] dilbilim çevrelerinde bazı merakları uyandırdığını görmek sevindirici.

Muğla Üniversitesi'nin 22-24 Aralık 2011 günlerinde topladığı "IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu"nda Yrd. Doç. Dr. Mustafa Sarıca'nın *Tanrı* ve *Türk* sözcüklerinin köken birliği üzerine çalışması dikkat çekiyor. Denizli Pamukkale Üniversitesi Batı Dilleri ve Edebiyatı Bölümünde görev yapan Dr. Sarıca, *Tan-*

72 *Şahnâme*, s.976.
73 *Şahnâme*, s.57.
74 Bkz. *Bilim ve Ütopya*, Sayı: 196, Ekim 2010, s.9-35.

rı ve *Türk* sözcüklerinin her ikisinin de *To* kökünden geldiği konusunda bilimsel kanıtlar öne sürüyor.[75]

Tanrı ve *Türk* sözcükleri, kuşkusuz Sarıca'nın belirttiğinin aksine "Türkçe kadar eski" değil. Bu sözcükler, uygarlığa geçiş aşamasında oluştu. Ama kökenlerindeki *To* hecesinin, dilin en eski dönemlerine ait olduğu söylenebilir. Çünkü *To* Türkçemizde, Sarıca'nın belirttiği üzere, *yuvarlak* anlamına geliyordu.[76] *Tonton, tombul, top, toparlak* gibi yuvarlaklıkla ilgili çok sayıda sözcük *To* kökünü açıklayan bu görüşü doğruluyor.

Sarıca, *To* kökünden türeyen *Ton* sözcüğünün gök anlamına geldiğine dikkat çekiyor. Gerçekten de gökyüzü, yerden baktığımız zaman yuvarlak gözükür. *Tanrı* sözcüğü bu *Ton* kökünden geliyor. Ton-Dön hecelerinden türetilen *dönme, dingil, döngül, teker, tekerlenme, yuvarlanma* gibi çok sayıda sözcük, *Tanrı* (gök) sözcüğüyle bir aile oluşturuyor.

Törük>Türük>Türk sözcüğünün kökündeki *Tor* ise, *derleyen, toparlayan, düzenleyen* anlamlarına gelen sözcüklerin anası olarak gözüküyor. Sarıca *Törük, Török, Torok, Töre, Toruk, Torok, Türük, Turuk* gibi sözcüklerin hep düzenleme anlamına geldiğine işaret ediyor.[77] Zaten düzenleme dediğimiz sözcüğün de *Tor* kökünden geldiğine yukarıda değinmiştik. Tor>Tör sözcükleri R>Z dönüşümü sonucu Türkçenin ŞAZ kolunda Tüz>Düz>Düzen oluyor.

Sarıca'nın saptamalarını doğrulayan kanıtları, daha önce *Töre* sözcüğünü incelerken göstermiştik. Ancak burada iki önemli kanıta daha değineceğiz.

75 Mustafa Sarıca, "Kökbiçim Birimlerin İzinde: Tanrı ve Türk Sözcükleri", *IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri*, c.I, Ed. Doç. Dr. Mehmet Naci Önal, Muğla Üniversitesi Yayını, Ankara, 2012, s.841 vd.

76 Mustafa Sarıca, agy, s.844.

77 Sarıca, agy, s.847.

Biri, Türkçenin en eski haline bugün en yakın dil olduğu kabul edilen Çuvaşçada *Tori* sözcüğünün *Tanrı* anlamına gelmesidir. *Tanrı*nın *To* kökü Çuvaşçada hâlâ duruyor.[78]

İkincisi, Çin'e Tanrı (Tien) sözcüğünü götüren Öntürk Chouların/Çuların hükümdarının adının *Ton* olmasıdır.[79]

Tanrının başlangıçta hükümdar olduğu dikkate alınınca bu *Ton* adı anlam kazanıyor. Bırakalım MÖ 1000'i, MS 8. yüzyılda Bilge Kağan'ın oğlunun adının *Tengri Kağan* olduğunu hatırlarsak, Chou/Çu Hükümdarı *Ton*'un *Tanrı* adını taşıması olasılığı anlam kazanır. Kaldı ki, Choular Çin'e kendi Tanrılarını götürmüşlerdir.

78 Tuncer Gülensoy, *age*, c.II, s.857.

79 Wang Pun Son, "Les relations sino-turques dans le passe", *D'Orient et Occident*, Geneve, 1936, N. 8-9, s.322-327'den aktaran: Zeki Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.15 ve 388 (dipnot 37.)

SONUÇ

Kuşkusuz devlet kurma ve uygarlık yaratma süreçleri, dillere de yansımıştır. Devletin örgütlenmesi kapsamındaki kurum ve ilişkileri karşılayan kavramlar, her dilin kendi macerasında oluşmuş ve gelişmiştir. Bu kavramlar, devlete ve uygarlığa geçiş olarak özetlenebilecek o büyük sıçrama sırasında doğmadı; daha önce de vardı; ancak başka anlamlar içeriyordu. Her halk, ihtiyacı olan kavramları kendi ekonomik-toplumsal-siyasal gelişimi içinde oluşturuyor. Ya dil dağarcığında bulunan kavramlara yeni anlamlar yükleyerek veya başka dillerden alarak. Öbür toplumların uygarlaşma süreçlerinden etkilenerek alınan kavramlar, zamanla özümlenmiştir.

Kavramların alınması, bazen ilişkilerin ve kurumların alınmasıyla birlikte olur. Bu olaya Batı dillerinde *reception* (kabul etme) deniyor.[1] Tarihsel sürecin maddesini anlamayanlar, bu kabul etme olayını, kabul eden toplumun yaşadığı süreçten koparırlar. Oysa bir toplumun herhangi bir kurum veya ilişkiyi alabilmesi için, o ilişkiyi alabilecek birikime sahip olması gerekir.

Türkçemizde de daha önce başka anlamlara gelen köklerden, siyasal-toplumsal sürecin ihtiyaçlarına göre örgütlenme, ordu ve devlete ilişkin kavramlar türemiştir. Og/Ok, Ogur/Oğuz, Bodun, İl, Orda/Ordu ve *Tengri* kavramları gibi. Bugün Ordu dışındakiler, di-

1 AÜHF Hukuk Sosyolojisi ve Felsefesi eski Bölüm Başkanı Prof. Dr. Cahit Can'ın hukuk alanında *reception* konusunda yaptığı çalışma bizim bildiğimiz kadarıyla Türkiye'de tektir. Prof. Dr. Cahit Can, *Cumhuriyet Devrimi ve Öngörülmeyen Bugünü*, Kaynak Yayınları, İstanbul, Haziran 2011.

limizde uygarlaşma sürecinde kazandıkları anlamlarıyla yaşamıyorlar.

Günümüz Türkçesinde devlete ilişkin kavramlar, daha çok Farsçadan ve az da olsa Arapçadan alınmıştır. Viyana Halkbilim Okulu, dünyada ilk kurulan devletlerde, Öntürk ve Önhintcermen akınlarının rolüne dikkat çekmiştir. Oppenheimer, Forrer, Schmidt, Menghin, Koppers gibi bilim adamları, Hazar ve Karadeniz kuzeyindeki bozkırlarda yaratılan atlı çoban kültürünün yüksek örgütleme yeteneği ile verimli ırmak boylarındaki tarım toplumlarının üretme yeteneğinin buluşmasını, ilk devletlerin kurulmasının kaynağı olarak saptarlar. Bu nedenle devlete ilişkin kavramlar, Fırat-Dicle, İndus, Sarı Nehir ve Nil boylarından bütün dünyaya yayılmıştır. Öntürkçe ile bu ırmak boylarındaki diller arasında ilk devletlerin kuruluş sürecinde bir buluşma yaşandığının işaretlerini dilbilimin verileri içinde buluyoruz. Türkçe ile çeşitli uygarlık dillerinde devlet ve örgütlenmeye ilişkin birçok ortaklıklar bulunmasının kökleri bu açıdan MÖ 3. ve hatta 4. bin yıllara kadar uzanabilir.

İkinci olarak Öntürk/Türk kavimlerinin Orta Asya'da kurdukları konfederasyonların devletlere dönüşmesi süreçlerinde de devlet ve orduya ilişkin kavramların oluştuğunu görüyoruz. Bu süreç, İskitler/Sakalardan, başka deyişle MÖ 1. binden başlar. Hâkim kabilelerin hangi dili konuştuğu tartışması bir yana, İskitler/Sakaların Öntürk ve Ariyen kavimleri bağrında topladığı bir gerçektir. Bu olgu dahi, Türkçe ile Ariyen diller arasındaki dil alışverişlerine işaret eder. İskitlerle başlayan süreç, Hunlar, Batı Hunları, Akhunlar, Utrigur-Otrigur-Onugurlar, Siyenpiler, Tobalar, Avarlar, Hazarlar, Göktürkler, Türgişler, Tokuz Oğuz/Uygurlar, Kırgızlar, Alanlar, Sir-i Derya Oğuzları, Uzlar, Peçenekler, Kıpçaklar, Karahanlılar, Gazneliler, Moğollar, Tatarlar vb. diye devam etmiştir.

Tarihçiler, milliyetçiliğin etkisiyle, Orta Asya ve Hazar bozkırlarında büyük örgütlenmeler kuran halkların kökeni konusunda sürekli çekişirler. Ancak bu muazzam alanda Türk, Ariyen, Moğol,

Çinli vb. halkların binlerce yıldan beri yaşadıklarını gözardı ederler. Konfederasyonlar ve devletler, Avrasya bozkırlarını örgütlerken, bu halklar arasındaki ilişkileri de yoğunlaştırmışlardır.

Çin kaynaklarında adı Yeh-lu-chu-tsai diye geçen Cengiz Han döneminin etkili yöneticisinin Asya'daki konfederasyonların devlet kuruculuğunun sırrını açıklayan çok güzel bir sözü var:

> "At sırtında imparatorluk kurabilirsiniz, ama onu at sırtında yönetemezsiniz."[2]

Kağanlıklar, bozkırdaki atlı çoban savaşçılığının olağanüstü dinamizmi ve örgütleme yeteneğiyle kuruldu. Ancak o kağanlıkların istikrar kazanması meta ekonomisiyle oldu. Ticaretin gelişmesini ve biriktirilen zenginliklerin oluşturduğu büyük örgütlenmeyi, atın sırtında kalarak yönetemeyeceklerini, o atlı çobanlar kendi tecrübeleriyle öğrenmişlerdir.

Örgütleme nedir?

Halklar arasındaki ilişkileri yoğunlaştırmak, eski kabile toplumunu bozmak, dolayısıyla kan bağına dayanan örgütlenme yerine hakanlara ve beylere bağımlılık ilişkilerini getirmek değil midir? O nedenle çeşitli dilleri konuşan halklara hükmeden büyük örgütlenmeler, aynı zamanda halklar arasında yoğun ilişkiler, karışmalar, kaynaşmalar ve ortak kültürler de yaratmıştır.

Kimler hükmederse etsin, Avrasya konfederasyon ve devletleri, hep birbirlerine benzerler. Hâkim konumdaki boy topluluklarının değişmesi, kurumların değişmesinden çok, el değiştirmesi olarak görülebilir. Hükmedenler, eski birikimi benimsemiş, o birikimin insan kaynaklarından yararlanmıştır. Bu arada diller arası alışverişler de, yoğun olarak yaşanmıştır. Bu alışverişlerin basit günlük yaşam dilinden çok, örgütlenme, devlet ve uygarlık dilinde olması da doğaldır.

2 Aktaran: Gumiliev, *Hunlar*, s.103.

Türkçe konuşan kavimler, atlı çoban kültürüyle devlet kurmanın eşiğine geldikleri için, Çin, İran, Hindistan, Hazar ve Karadeniz bozkırları, Ön Asya, Anadolu gibi coğrafyalarda oluşmuş kurum ve kavramları özümseyebilmişlerdir. Bu özümseme, tek yönlü bir alma olayı değil, ancak Türklerin daha önce kendi gelişme süreçlerinde oluşturdukları kurum ve ilişkiler ile karşılaştıkları kurum ve ilişkileri kaynaştırma ve bütünleştirme olayıdır.

Buna bağlı olarak bu çalışmada, devletin oluşmasının Türkçedeki izlerini belirlemeye çalıştık. Ya da şöyle söyleyebiliriz: Türkçedeki çeşitli kavramların değişimlerini izleyerek, Türklerde devletin oluşmasına ilişkin bir teori kurduk.

Bu süreçte iki olay yaşanmıştır: Birincisi devletleşme eşiğinde oluşan Türkçe kavramların devletle birlikte yeni anlamlar üstlenmesidir. Diğeri ise, yabancı dillerden kavramlar benimsenmesidir.

Türklerin devlet ve örgütlenmeye ilişkin kavramları İran devlet geleneğinden aldığı üzerinde çok durulur. Ancak biz bu çalışmada, Türk kavimlerinin kabile toplumundan uygarlığa geçiş sürecinde, Türkçe kavramların içerik değişimlerine dikkat çektik. Daha önce kabile toplumunun ilişki ve kurumlarını yansıtan örgütlenmeye ilişkin kavramlar, yeni anlamlar yüklenerek devletleşme ve uygarlaşma döneminin ihtiyaçlarını karşılamışlardır.

Bu açıdan Türkçede devlet kuruculuğunda en anlamlı kavramlar, *Og>Ok* (kan bağı, boy), *Ogur, Oğuz* (boylar birliği>devlet), *Bodun* (boylar birliği>devlet), *İl* (ülke>devlet), *Törük>Türk* (töreli>hukuk sahibi ve kurumlaşmış), *Tüzük* (düzenlenmiş, hukukla düzenlenmiş) ve *Tengri* (yeryüzü hükümdarlığının ideolojisi) kavramlarıdır.

Og/Ogur, Oguz, Bod/Bodun ve *İl* kavramlarının Türkçe içindeki macerasını izleyerek, kabile toplumundan kabileler birliğine ve devlete uzanan süreci, aynı zamanda dilbilimin verileriyle açıkladık. Dil ile toplumsal-ekonomik-siyasal süreçler arasındaki bağlan-

tıyı gösterdik. *Ogur/Oğuz* ve *Bodun* kavramlarının üç aşamadan geçtiğini saptadık:

1. Boylar (Birden çok boy).
2. Boylar birliği (Örgütlenmiş boylar).
3. Devletin çekirdeği, giderek devlet ve uygarlık.

Bu üç aşamada, özellikle örgütlenmiş boylardan devlete geçiş sürecinde örgütlenmeye ilişkin en önemli kavramlar, *Orhon Yazıtları*'nda sık sık geçen *kop it-* ve *tüz it-* eylemleridir. Yani birleştirmek ve düzenlemek. Boylar konfederasyonu, çeşitli boyların *kop edilmesi* (birleştirilmesi) ve *tüz edilmesi* (düzenlenmesi) ile örgütlenmektedir.

Daha önce kan bağı ilişkisine dayanan Og/Ok (boy), başka boylarla birlik halinde örgütlenip kabile konfederasyonu aşamasından geçerek uygarlaşıp devlet kurdukları zaman Ogur/Oğuz oluyorlar. Kan bağını çözen toplumsal-ekonomik gelişmeler sonunda bu kavramlar da, kan bağı ilişkilerinden ayrılarak devletleşme sürecinin ve devletin kavramlarına dönüştüler. Böylece boylar birliği örgütlenmesi olan Ogur, uygarlaşmayla birlikte devlet anlamını karşıladı. Kaşgarlı Mahmud'un büyük eseri *Divan-ı Lügat-it Türk,* işte bu süreçte, Oğur kavramının uygarlaşma sürecinde kazandığı yeni anlamı kayda geçirmiştir: Devlet ve zenginlik.

Bir zamanlar boylar birliği anlamına gelen Ogur'un zamanla devlet ve zenginlik anlamlarını içermesine dikkat çekerek, devletin oluşumunun özünü açıkladık.

Dil öyle bir olay ki, bir yumuşak G şapkası, yüzlerce yıllık bir kavram değişikliğini ifade ediyor. *Ogur,* kabileler birliğidir. G'nin üzerine şapka gelip *Oğur* olunca artık devlettir. Kitabın adı binlerce yıllık bir süreci özetliyor: *Og*'dan *Oğur*'a, yani kabileden devlete.

İl kavramı da, kendi gelişme seyrinde devletin tanımını içeren anlamlar kazanmıştır. *Halk* ve *ülke*'den *barış* ve *devlet*'e uzanan bu

anlam yüklenmeler, bize *İl* sözcüğü üzerinden bir devlet teorisi üretmeyi mümkün kılıyor.

Devlet, evet sınıflara bölünmenin ürünüdür ve hâkim sınıfın yönetme aracıdır. Ama bunun kadar önemli olan, devlet aynı zamanda dirliğin ve uygarlığın olmazsa olmazıdır. Yüzeysel "sol" çevreler, devlet ile uygarlık arasındaki ilişkiyi bir türlü anlamamışlardır. Çünkü Tarihsel Materyalizmin uzağındadırlar.

Uygarlık, örgütlenmeyle kurulur, devletle kurulur. Devlet ve ordu olmazsa, uygarlık da olmaz. Özel mülkiyet, sınıflara ayrılma, ticaret, para, matematik, bilim ve yazı, insanlığın gündemine devlet ve orduyla birlikte gelmişlerdir. Hepsi toplam olarak devlet ve uygarlıktır. Sınıfların oluşmasıyla örgütlenen devlet, yine sınıfların oluşmasıyla kurulan uygarlığın örgütçüsüdür.

Kuşkusuz her şey, emeğin ürünüdür. Ancak işgücü, devlet tarafından örgütlenmezse, uygarlık yaratamaz. Üretilen ürünler ihtiyacı karşılayamıyorsa, başka deyişle kıtsa, örgütlenme kaçınılmaz olarak sınıfsaldır.

Uygarlığa geçiş, sınıfsaldır. Oluşan hâkim sınıf, mal ve can güvenliğini, başka deyişle dirliği ve barışı sağlayarak üretimin gelişeceği ortamı güvence altına alır. Bütün bunları, Marx zamanından bugüne kadar anarşistler ve sığ "solcular" inkâr ederler.

Türkçede örgütlenmeyle ilişkili kavramların kökeninde bulunan Or/Ur hecesi ile yine örgütlenme ve düzenlemeye ilişkin kavramların kökenindeki Tur/Tuz/ Tüz/Düz arasında bağlantının daha da işlenmesi gerekir.

Türklerin kabile toplumundan sınıflı topluma ve devlete geçmeleri, hem kendi içinde boyların dağılması ve birbirine karışmasıyla oldu, hem de başka diller konuşan kavimlerle harmanlanmayı getirdi. Bağnaz milliyetçi tarihçilerimiz dahi, bu harmanlanmayı kabul ederler. Bu harmanlanma, Asya bozkırlarından Orta Avrupa'ya, Ön Asya ve Kuzey Afrika'ya kadar çok geniş bir coğrafya içinde

yaşandı. Eski Dünya denen Asya ve Avrupa coğrafyasının neredeyse tamamı, Türklerin başka kavimlerle karışmasına mekân oldu. 13. yüzyılın sonlarını ve 14. yüzyılın başını anlatan *İbn Battuta Seyahatnamesi,* bu açıdan çok çarpıcıdır. İbn Battuta'nın gezdiği Asya, Doğu Avrupa ve Kuzey Afrika'da yirminin üzerinde ülkede kurulan devletlere Türk hanedanları hükmetmektedir.[3]

Bu olay, devletleşen ve uygarlaşan *Türk*'ün, aynı zamanda başka kavimlerle karışan ve kaynaşan *Türk* olduğu gerçeğini de içerir. Bu nedenle Türkler, Asya'nın Moğolsu halkları ile Asya ve Avrupa'nın Hint-Avrupalı halklarının karışımıdırlar. Moğolların, Çinlilerin, Korelilerin, Japonların, Rusların, Kafkas halklarının, Hintlilerin (özellikle bugünkü Pakistanlılar), Farsların, Kürtlerin, Suriye ve Irak Araplarının, Doğu Avrupa ve Balkan Slavlarının yarımkan Türk olmaları, Türklerin de yarımkan bu halklardan olmaları gerçeği, çok çeşitli tezleri ve teorileri beslemektedir. Bu Avrupa ile Asya karışımı, bir bakıma Türklerin tiplerini ve kültürel karakterini de oluşturmuştur. Dünyada Asya ile Ön Asya ve Avrupa uygarlıkları arasında köprü işlevi gören başlıca halk, hatta tek halk, denebilir ki Türklerdir.

"Halis Türk", kavramını da bu binlerce yıllık harmanlanma belirlemiştir. Barthold gibi, kabile toplumunun cephesinden bakanlar, "Yerleşen Türk, artık Türk değildir" demişlerdir. Türk adını tarih sahnesine çıkaran devlet kurmuş Türkler açısından bakarsanız, asıl "Halis Türk" işte bu uygarlaşmış olan Türklerdir. Zaten Türk'ün dünya ölçeğinde nam salması da, eski kabile Öntürkleriyle değil, büyük imparatorluklar örgütleyen Türk kağanlıklarıyla olmuştur.

Sonuç olarak Türkün tarih içindeki en iyi tanımı şudur: Türk, Türkçe konuşandır. Bu tanımı Türklerin kendisi de yapmıştır. Tarihte Türkler, kendilerini ırkla değil, dille ve kültürle tanımlamış-

3 *İbn Battûta Seyahatnâmesi,* I, II, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.

lardır. Etnik ölçütü öne çıkardığınız zaman, Azerî, Türkmen, Kıpçak, Kırgız, Kazak, Uygur, Özbek vb. vardır. Dili öne çıkardığınız zaman, Türk kavmi vardır.

Kıtaları kapsayan geniş alanlarda büyük konfederasyonlara ve cihan devletlerine hükmetmek, Türkleri başka kavimlerle karıştırmak yanında, bu karışmayı olumlayan ve güvence altına alan bir kültür de yaratmıştır. Buna birlikte yaşatma ve yaşama kültürü diyoruz. Farklı kavimleri bir düzene sokma, bu kültürün merkezindedir.

Türklerin insanlık tarihine en önemli katkısı, büyük imparatorluklar ve ordular örgütlemekle bağlantılı olarak, işte bu kavimleri bir arada yaşatma birikimidir. Bu kültür, başka kavimleri özümleme yeteneği yanında özümlenme seçeneğini de içerir. Türk dili, buna bağlı olarak hem başka dillerin birikimini özümlemiş, hem de diğer dillere özellikle örgütlenmeye ve orduya ilişkin kavramlar armağan etmiştir.

Türklerin evrensel uygarlığa en büyük katkıları, devlet ve ordu örgütleme yetenekleri ve çeşitli kavimleri bir arada yaşatan imparatorluk kültürleridir.

KAYNAKÇA

AHİNCANOV, Sercan M., *Kıpçaklar,* Çeviren: Kürşat Yıldırım, Selenge Yayınları, İstanbul, 2012.

AHİNCANOV, Sercan M., *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kumanlar,* çev. Kürşat Yıldırım, Selenge Yayınları, İstanbul, 2009.

AHMETBEYOĞLU, Ali, *Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları,* Türk Devrimi Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1995.

AHMET CEVAT [EMRE], *Türkçenin Hint-Avrupa Dili ile Mukayesesi,* Devlet Matbaası, 1935.

AKALIN, Şükrü Haluk, *Binyıl Önce Binyıl Sonra Kaşgarlı Mahmud ve Divan-ı Lügat-it Türk,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.

AKDES, Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri,* DTCF Yayınları, Ankara, 1972.

ALMAS, Turgun, *Uygurlar,* Selenge Yayınları, İstanbul.

ALTHEIM, Franz, *Geschichte der Hunnen,* IV, W. de Gruyter, Berlin, 1962.

ARAT, R. Rahmeti, "Türkçede Cihet Mefhumu ve Bununla İlgili Tabirler", *Makaleler,* c.I, 1965.

ARAT, R. Rahmeti, *Eski Türk Şiiri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1965

ARTAMONOV, M.A., *Hazar Tarihi*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004.

ATALAY, Besim, *Ḥâkimiyeti Milliye*, 30 Aralık 1932.

AZİZ, Seyfeddin, *Türklerin Müslümanlığa Geçişi/ Satuk Buğra Han*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.

BANG, W.-G.R. Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul, 1936.

BARTHOLD, Wilhelm, *12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens*, Berlin, 1935.

BARTHOLD, Wilhelm, *Orta Asya/ Tarih ve Uygarlık*, Çeviren: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010.

BASKAKOV, N.A., "Oğuz Kağan Etimolojisi Üzerine", *İ.Ü.E.F. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c.XXIV-XXV, İstanbul, 1980-1986.

BAYRAKDAR, Mehmet, *Doğu ve Batı Kaynaklarına Göre Türkler Kürtlerin Nesi Oluyor*, Beyaz Kule Yayınları, Ankara, Ocak 2005.

Bilim ve Ütopya "Timur özel sayısı", sayı 131, Mayıs 2005.

CAFEROĞLU, Ahmet, *Türk Dili Tarihi I-II*, İ.Ü.E.F. Yayını, İstanbul 1974.

CAHEN, Claude, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, Türkçesi: T. Andaç-N. Uğurlu, 3. basım, Örgün Yayınları, Mayıs 2008.

CAN, Cahit, *Cumhuriyet Devrimi ve Öngörülmeyen Bugünü*, Kaynak Yayınları, İstanbul, Haziran 2011.

CHRISTIAN, V., *Die Sprachliche Stellung des Sumerischen*, Babilonica XII, Paris, 1932.

CLAUSON, S. Gerard, *Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford, 1972.

ÇAĞATAY, Saadet, *Yayınlanmamış Tüm Makaleleri*, Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Aysu Ata, c.I, Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, İstanbul, 2008.

ÇIĞ, Muazzez İlmiye, *Atatürk Sumerliler,* Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009.

DANİŞMEND, İsmail Hami, *Türklerle Hind-Avrupalıların Menşe Birliği,* c.1-2, İstanbul, 1935-1937.

DİLAÇAR, Agop Martayan, *Tarih Boyunca Devlet Dili Olarak Türkçe,* Kaya Türkay içinde, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1982.

DİVİTÇİOĞLU, Sencer, *Oğuz'dan Selçuklu'ya,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1994.

DJELALEDDIN, Moustapha, *Turcs Anciens et Modernes,* Librairie Internationale, Paris, 1870.

DUNLOP, Douglas M., *Hazar Yahudi Tarihi,* çev. Z. Ay, İstanbul, 2008.

DURMUŞ, İlhami, *İskitler,* Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007.

DURSUN, Turan-HASSAN, Ümit, *İbn Haldun'da Uygarlıkların Yükselişi ve Çöküşü,* Kaynak Yayınları, 2. basım, İstanbul, Mart 2012.

EBU'L-GAZİ BAHADIR HAN, *Şecere-i Terâkime (Türklerin Soykütüğü),* çev. Muharrem Ergin, Tercüman Bin Eser Yayını.

EKREM, Erkin, "Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Kavimleri", *Bilim ve Ütopya,* sayı 193, Temmuz 2010

EKREM, Erkin, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Kavimleri (MÖ 2148-318),* Eylül 1995, bilgisayar çıkışı.

ERCİLASUN Ahmet B., *Türk Dili Tarihi,* 1. basım, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004.

ERCİLASUN, Ahmet B., *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi,* 7. basım, Ankara, 2009.

EYÜBOĞLU, İsmet Zeki, *Türkçe Kökler Sözlüğü,* Remzi Kitabevi, İstanbul, 1989.

FİRDEVSÎ, *Şahnâme*, çev. Prof. Dr. Necati Lugal, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, Nisan 2009.

FRYE, Richard N., *Orta Asya Mirası*, çev: Füsun ve Tunç Tayanç, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2009.

Von GABAIN, A., *Eski Türkçenin Grameri*, çev: Prof. Dr. Mehmet Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları, 5. basım, Ankara, 2007.

GABİTHANULİ, Kayrat, "Çin'de Orhon Yazıtları Üzerine İncelemeler", Türkçeleştiren: Abdulvahap Kara, *Bilim ve Ütopya*, Sayı: 196, Ekim 2010.

GEDİKLİ, Dr. Yusuf, *Tingling vs. Türk Kavimlerinin Etimolojileri*, 24 Mayıs 2006, Türkoloji Konferansı'na Bildiri, Bakû.

GOETHE, Johann Wolfgang von, *Doğu-Batı Divanı*, Çeviren: Senail Özkan, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2009.

GOLDEN, Peter B., *An Introduction to the History of the Turkic Peoples in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Wiesbaden, 1992.

GOLDEN, Peter B., *Türk Halklarının Tarihine Giriş*, çev. O. Karatay, Karam Araştırma ve Yayıncılık, Ankara, 2002.

GÖRGÜN, Abdullah *İsveçlilerin Türk Kökenleri Üzerine*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2011

GRÖNBECH, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, çev. Kemal Aytaç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.

GRØNBECH, K., *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex cu Codex Cumanicus*, Kobenhavn, 1942

GROUSSET, Rene, *Histoire de l'Extréme Orient*, I, Paris, 1929.

GUMİLİEV, Lev Nikolayeviç, *Eski Türkler*, Rusçadan çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, genişletilmiş 2. basım, İstanbul, 2002.

GUMİLİEV, Lev Nikolayeviç, *Hunlar*, Rusçadan çev: Ahsen D. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 4. basım, 2005.

GÜLENSOY, Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü,* II, TDK Yayınları, Ankara, 2007.

HARVA, U., *Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker,* Folklore Fellows Communications, Helsinki, 1938.

HASSAN, Ümit, "Siyasal Tarih -Açıklamalı Bir Kronoloji-", *Türkiye Tarihi I -Osmanlı Devletine Kadar Türkler,* Yayın Yönetmeni: Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995.

HASSAN, Ümit, *Osmanlı/ Örgüt-İnanç-Davranış'tan Hukuk-İdeoloji'ye,* İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

HERODOTOS, *Herodot Tarihi,* çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul, Aralık 1973.

İbn Battûta Seyahatnâmesi, I, II, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.

JETTMAR, "Die Religion der Alttürken", *Die vorislamische,* JETTMAR, K/Kattner, E., Stuttgart (=Die Religione der Mensch-heit 4. 3.)

JOHANSEN, U., "El und bodun", *Memoriae munusculum. Gedenkschrift für A. Von Gabain,* ed. Röhrborn, K.-Veenker, W., Wiesbaden (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 39).

JYRKANALLIO, P.-BENNINGSEN, A.D.-HAZAI, G.-WENDT, F.-MENGES, K.H., *Türk Lehçeleri ve Edebiyatları,* çev: Prof. Dr. Kemal Aytaç, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992.

KAFESOĞLU, *Türk Millî Kültürü,* Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1996.

KARAAĞAÇ, Günay, *Türkçe Verintiler Sözlüğü,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.

KARATAY, Osman, *İran ile Turan,* genişletilmiş 2. basım, Ötüken Yayınları, İstanbul, Mayıs 2012.

KARATAY, Osman, *Türklerin Kökeni,* Kripto Yayınları, Ankara, 2011.

KAŞGARLI MAHMUD, *Divan-ı Lügat-it Türk,* (4 Cilt) Çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1941.

Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü, Turan Yayınevi, Türkistan, 2003.

KIVILCIMLI, Hikmet, "Dinin Türk Toplumuna Etkileri", *Aydınlık Sosyalist Dergi,* sayı 17, Mart 1970.

KLIMKEIT, H.J., "Die frühe Religion der Türken im Spiegel ihrer inschriftlichen Quellen", *Zeitschrift Für Religionswissenschaft 3,* 1995.

KLJASTORNY, "The Ancient Türkic Religion: its reconstruction and genesis", *Information Bulletin,* Special issue, Moscow, 1987.

KOPPERS, Wilhelm, "Urtürkentum und Urindogermanentum", *Belleten,* c.V.

KOŞAY, Hamit Zübeyir, "Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Mevkii", *Belleten,* TTK Yayını, c.III, Sayı: 10, 1 Nisan 1939.

KOŞAY, Hamit Zübeyir, "Dil Mukayeselerine Göre Basklarla Türklerin Temasları Göç Yolları ve Zamanı Hakkında", *Belleten,* TTK Yayını, c.XXI, Sayı: 84, Ekim 1957.

LAGERBRING, Sven, *İsveççenin Türkçe ile Benzerlikleri,* Çeviren ve Hazırlayan: Abdullah Görgün, Kaynak Yayınları, İstanbul, Şubat 2008.

LANDSBERGER, B., "Sümerler", *Ankara DTCF Dergisi,* 1943.

LANDSBERGER, B., "Ön Asya Kadim Tarihinin Esas Meseleleri", *İkinci Türk Tarih Kongresi,* İstanbul, 1943.

LAYPANOV-MİZİYEV, *Türk Halklarının Kökeni,* Selenge Yayınları, 2. basım, 2010.

LI SHENG (Baş Editör), *Çin'in Xinjiang Bölgesi Geçmişi ve Şimdiki Durumu,* Xinjiang Halk Yayınevi, 1. basım, Urumçi, 2006.

LIGETI, L., "A propos des élémente 'altaiques' de la langue hongroise", *Acta Linguistica,* XI, 1960'tan aktaran: Gerhard Doer-

fer, "Zur Sprache der Hunnen", *Central Asiatic Journal,* XVII, 1973.

LIGETI, L., *Bilinmeyen İç Asya,* çev: Saadettin Karatay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1986.

LIU MAU-TSAI, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Osttürken,* 1-2, Wiesbaden, 1958.

LIU MAU-TSAI, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri,* çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006.

MESERVE, Margaret, *Türk,* Türkçesi: Mehmet Tanju Akad, April Yayıncılık, 2. basım, Ekim 2011.

MESUDÎ, *Mürûc ez Zehe,* çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2005.

Moğolların Gizli Tarihi, çev. Ahmet Temir, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1948.

NECEF, Ekber N., *Karahanlılar*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2005.

OKTAY, Hasan, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar,* Selenge Yayınları, İstanbul, 2007.

ÖGEL, Bahaeddin, "İlk Töles Boyları", *Belleten,* sayı 48, 1948.

ÖGEL, Bahaeddin, "Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri", *Belleten,* c.19/75, 1955.

ÖGEL, Bahaeddin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi,* Ankara, 1994.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi,* c.I-II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.

PELLIOT, Paul *Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuz Han Destanı Üzerine,* çev. V. Köken, Ankara, 1995.

PERİNÇEK, Doğu, *Bozkurt Efsaneleri ve Gerçek -Orta Asya Kavimlerinin Tarihsel Gelişmeleri-,* geliştirilmiş 5. basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, Şubat 2003.

PERİNÇEK, Doğu, *Orta Asya Uygarlığı*, genişletilmiş 2. basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, Eylül 2008.

PERİNÇEK, Doğu, *Osmanlı'dan Bugüne Toplum ve Devlet -Sivil Toplumculuğun Eleştirisi-*, geliştirilmiş 4. basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, Temmuz 2009.

PERİNÇEK, Doğu, "Yeryüzü Hükümdarlığının Sırları: Şahnâme", *Bilim ve Ütopya*, sayı 190, Nisan 2010.

RADLOFF, Wilhelm, *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens*, 1872.

RADLOFF, Wilhelm, *Türklük ve Şamanlık*, Türkçesi: A. Temir-T. Andaç-N. Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul, Mart 2008.

RADLOFF, Wilhelm, *Versuch eines Wörterbuches der Türk - Dialecte*, Bd. 1-4, St. Petersburg, 1893-1911.

RÁSONYI, *Doğu Avrupa'da Türklük*, Selegne Yayınları, İstanbul, 2006.

ROUX, Jean-Paul, "Die Alttürkische Mythology", ed. Schmalzriedt, E/Haussig, Stuttgart (=Wörterbuch der Mythology, 1. Abtl, Band 7.1)

ROUX, Jean-Paul, *Türklerin ve Moğalların Eski Dini*, Kabalcı Yayınevi, Kasım 2002.

ROUX, Jean-Paul, *Türklerin Tarihi/ Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, Kabalcı Yayınevi, Şubat 2007.

RYBATZKİ, Volker, *Die Tonyuquq-Inschrift*, Szeged = Studia Uralo-Altaica 40.

RYUMİNA-SIRKAŞEVA, L.T.-KUÇIGAŞEVA, N.A., *Teleüt Ağzı Sözlüğü*, çev. Şükrü Halûk Akalın ve Caştegin Turgunbayev, Türk Dil Kurumu Yayını.

SALMAN, Hüseyin, *Türgişler*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1998.

SARICA, Mustafa, "Kökbiçim Birimlerin Izinde: Tanrı ve Türk Sözcükleri", *IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri,* c.I, Ed. Doç. Dr. Mehmet Naci Önal, Muğla Üniversitesi Yayını, Ankara, 2012.

SCHOTT, Wilhelm, *Über das Altaische oder Finnische-Tatarische Sprache Geschlecht,* Berlin, 1849.

SINOR, Denis, "Oğuz Kağan Destanı Üzerindeki Bazı Mülahazalar", *İ.Ü.E.F. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,* c.IV, İstanbul, 1950.

SON, Wang Pun, "Les relations sino-turques dans le passé", *D'Orient et Occident,* Genéve, 1936, N. 8-9.

STARK, Sören, *Die Alttürkenzeit in Mittel - und Zentralasien,* Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, 2008.

SUN, Yat-sen, *Halkçılık Üzerine,* Hazırlayan: Sadık Usta, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2011.

SÜLEYMANOĞLU, Olcas, "Yedi Surun Köhne Yazıları", *Kazak Edebiyatı Gazetesi,* 25 Eylül 1970.

SÜMER, Faruk, *Oğuzlar,* AÜDTCF Yayını, 2. basım, Ankara, 1972.

SÜMER, Faruk, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları,* I, İstanbul, 1999.

ŞEŞEN, Ramazan, *Onuncu Asırda Türkistan'da Bir İslâm Seyyahı/ İbn Fazlan Seyahatnâmesi,* Bedir Yayınevi, İstanbul, 1975.

TABERÎ, *Tarih-i Taberî,* c.I-V., çev. M. Faruk Gürtunca, Sağlam Yayınları, İstanbul, tarihsiz.

TAŞAĞIL, Ahmet, "552-627 Yılları Arasında Töles Boylarının Coğrafî Dağılımına Bir Bakış", *MSÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi,* yıl 1, sayı 1, Aralık 1991.

TAŞAĞIL, Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Türk Boyları,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004.

TEKİN, Talât, *Hunların Dili,* Doruk Yayınları, 1. basım, Ankara, 1993.

TEKİN, Talât, *Orhon Yazıtları,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.

TEKİN, Talât, *Tunyukuk Yazıtı,* Simurg Yayınları, Ankara, 1994.

TEKİN, Talât-ÖLMEZ, Mehmet, *Türk Dilleri Giriş,* Simurg Yayınları, İstanbul, 1999.

TEMİR, Ahmet, *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri,* AKDTYK Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

TEZCAN, Semih, "1283 Numaralı Tibetçe Pelliot Elyazmasında Geçen Adlar Üzerine", ayrı basım, Ankara Üniversitesi Yayını, Ankara, 1975.

THOMSEN, Wilhelm, *Çözülmüş Orhon Yazıtları,* çev. Vedat Köken, AKDTYK Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.

TOGAN, Zeki Velidî, *Oğuz Destanı*, İstanbul, 1972.

TOGAN, Zeki Velidî, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1946.

TOPRAK, Zafer, *Darwin'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji,* Doğan Kitap, İstanbul, Nisan 2012.

TOYNBEE, *A Study of History,* c.III, London, 1935.

TUNA, Osman Nedim, *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi,* Ankara, 1997.

UNAT, Yavuz, *Tarih Boyunca Türklerde Gökbilim,* Kaynak Yayınları, İstanbul, Eylül 2008.

de VAAM, Michiel, *Etymological Dictionary of Latin and the other Ithalic Languages,* Ed. Alexander Lubotsky, Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series, ed. Alexander Lubotsky, Volume 7, Brill, Leiden-Boston, 2008.

VAMBERY, *Etymologisches Wörterbuch der Turko - Tatarischen Sprachen,* F.A. Brockhaus, Leipzig, 1878.

VASİLİEV (Çargıştay), Yuri, *Türkçe Sahaca (Yakutça) Sözlük,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

VAUX, Carra de B., *Langue Etrusque, Sa Place Parmi les Langues,* Paris 1911.

VAUX, Le Baron Carra De, "Türkçe ile Açıklanmış Etrüskçe Kelimeler", çev. Mehmet Bayrakdar, *Türk Kültürü,* Mart-Nisan 2005, sayı 503-504.

VERNADSKY, *Moğollar ve Ruslar,* çev. Eşref Bengi Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul, 2007.

WANG PUN SON, "Les relations sino-turques dans le passe", *D'Orient et Occident,* Geneve, 1936.

WANG, Yuan-Xin, Çin'deki Türk Diyalektleri Araştırma Tarihi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.

YAVUZ, Edip, *Tarih Boyunca Türk Kavimleri,* Kurtuluş Matbaası, Ankara, 1968.

YUSUF HAS HACİP, *Kutadgu Bilig,* 3. basım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, c.I-II, metin ve çeviri.

ZEKİYEV, Mirfatih Z., *Türklerin ve Tatarların Kökeni,* çev. D. Ahsen Batur, Selegne Yayınları, İstanbul, 2007.

ZİYA GÖKALP, *Türk Medeniyeti Tarihi, Kitaplar,* c.I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Nisan 2007.

ZİYA GÖKALP, *Türk Töresi,* Matbaayı Amire, İstanbul, 1339 (1923).

DİZİN

Abbasiler, 131.
Abel-Rémusat, Jean-Pierre, 72.
Acaloğlu, Arif, 58.
Afrâsyab, 131.
Agal, 19, 20, 69.
Ağaç, 52.
Ağuz, 15, 16.
Ahincanov, Sercan M., 29.
Ak kemikli bodun, 45.
Akad krallığı, 99.
Akbodun, 45, 47, 49, 104, 105, 107.
Akhunlar, 138.
Akkoyunlu, 48.
Ala Yundlu, 55.
Alacaatlı boyu, 63.
Alan-Go, 65.
Alan, 65, 67, - kanı, 65, -lar, 38, 138.
Alayuntlu, 44.
Allah, 116, 118, 120, 129, 130, 132, 133.
Almanca, 18, 25, 27, 72, 77, 87, 91, 94, 104, 110, 121.
Almanlar, 62, 77.
Alptogan, 63.
Altay, - dağları, 23, 57, - kökenliler, -lar, 23, 41, 59, 122, - Türkçesi, 89, 117, - Türkleri, 26, 57.
Altaylı, Fatih, 37.
Altheim, Franz, 19, 72.
Altı Oğuz, 26, 27, 39.
Altı Sir bodun, 28.
Altın Elbiseli Adam (Altın Elbiseli Tigin), 108.
Altınordu, 130, - Hanlığı, 65.
Amerikan bilimciliği, 9.
Ana, 18.
Ana Türkçe, 24.
Anadolu Selçuklu devleti, 27.
Anadolu, 27, 78, 140, - Türkçesi halk ağızları, 72.
Anarşistler, 142.
Ankara Meydan Savaşı, 81.

Antropoloji, - araştırmaları, 67, - çalışmaları, 64.
Ao-t'ot, 71, 74.
Apar bodun, 29.
Apo Kağan, 80.
Ar, 76.
Arap, 42, 64, - aşiretleri, 103, - coğrafyacısı, 35, - dili, 20, - gezgini, 63, - kaynakları, 17, 35, 79, -lar, 143, - seyyahları, 39, - tarihçisi, 38, 39, 50, 63, 66.
Arapça, 17, 20, 47, 78, 94, 95, 109, 110, 138.
Ari kanı, 65.
Aristokrasi, 34, 45, 132, 133.
Ariyen, 64, - diller, 60, 138, - kavimler, 64, 138.
Arkeoloji Müzesi, 108.
Artı ürün, 110.
Aryani tipi, 66.
Asadî Tusî, 23.
Asur, 78, -lular, 76.
Asya, 11, 12, 21, 35, 42, 43, 50, 56, 75, 83, 96, 97, 109, 123, 143, - bozkırları, 56, 138, 142, - halkları, 84, - imparatorlukları, 131.
Aşina boyu, 59, 84.
Aşinc, 57.
Aşiret, 16, 52, 95, - eri, 17, - kavgaları, 103, -ler, 103, 105.
At, 121.
Ata Tengri, 117.
Atalay, Besim, 76, 94.
Ateş Tanrısı, 122.
Atilla, 125.
Atlı çoban, 122, 130, - kavimler, 84, 134, - kültürü, 56, 68, 82, 83, 119-122, 138, 140, -lar, 119, 120, 123.
Atlı hayvan yetiştiriciliği, 83.
Augur, 19, 20, 69.
Avam, 45.
Avar, 39, -lar, 130, 138.
Avesta, 64, 91.
Avis, 19.
Avrasya bozkırları, 139.
Avrupa, 27, 62, 63, 65, 78, 95, 122, 125, 142, 143, - dilleri, 27, 64, 70, 72, 75-77, 91, 121.
Avrupaî, - özellikler, 57, - tip, 66.
Avusturya Halkbilim Okulu, 119, 121, 122.
Ay Kağan, 60.
Âyal, 19.
Aymur (Eymür) boyu, 44, 55.

Aytaç, Kemal, 100.
Az bodunu, 29.
Azerbaycan Türkleri, 65.
Azeri, -ler, 56, - Türkçesi, 117, - Türkleri, 57.

Ba-ça-neg (Peçenek) boyu, 44, 55, 65, 138.
Balkan Slavları, 143.
Balkaş, 41.
Bang (Kaup), Wilhelm, 121.
Baraba Türkçesi, 117.
Bardakçı, Murat, 37.
Barış, 13, 86, 98-105, 107, 112-114, 120, 125, 126, 130, 132-134, 141, 142.
Barshanlar (Barsağanlar), 40.
Barthold, Wilhelm, 35, 67, 121, 143.
Baskakov, Nikolay Aleksandroviç, 15.
Basmıl, 38, -lar, 43, 81.
Başkurt Türkçesi, 117.
Batı Asya, 57, 125.
Batı Denizi, 124.
Batı Göktürkler, 39, 41, 42, 61.
Batı Hunlar, 125, 138.
Batı Oğuzlar, 104.
Batı Sibirya, 23.
Batı Türkçesi, 76.
Batı Türkleri, 64, 66.
Batı, 25, 42, 57, 60, 125, 134, 137, 138, - feodalitesi, 51, - tarihçileri, 123.
Bayan Çur Kağan, 25.
Bayandur (Bayındır), - boyu, 44.
Baz, 31, 32, 106, 112, 113, - kağan, 31.
Begil Bey, 52.
Begiloğlu Emren Boyu, 52.
Beiti/Beidi (Kuzey Tiler), 57.
Bel Ogur (Beş Ogur), 25, 27.
Bermekî ailesi, 131.
Beş Boy, 25.
Beş Gur (Meş Gar), 25, 27.
Beş Ogur, 25, 27.
Bey, 48, 49.
Bey Tengri, 117, 130.
Beyaz ırk, 61.
Beyimiz tengri, 130.
Beyler, 28, 31, 34, 42, 45, 48, 49, 51, 54-56, 62, 63, 67, 79, 83, 86, 96, 105, 111-114, 123, 125, 139.
Beymiz Tengeri, 117.
Bilge Kağan, 21, 30-32, 46, 47, 49, 51, 61, 86, 96, 112, 113, 127, 128, 136.
Bilge Kağan Yazıtı, 46, 111.

Bilim ve Ütopya, 91, 124, 132, 134.
Bilim, 9, 10, 138, 142, -in bölünmesi, 10, -lerin anası, 10.
Birleştirerek, - örgütlemek, 12, - düzene sokmak, 106.
Birlikte yaşatma ve yaşama kültürü, 68, 144.
Bizans, 23, 82, - kaynakları, 45, 64, 79, -lar, 62.
Bod (boy), 27, 28.
Bodun, 9, 12, 13, 15, 22, 27-36, 43, 45-51, 61, 62, 75, 81, 86, 87, 93, 94, 96, 97, 101, 103-107, 111-114, 128, 129, 137, 140, 141.
Bolçu, 102, - savaşı, 42.
Borciginler, 65.
Boy, -lar birliği, 12, 13, 22, 26, 27, 32, 33, 37, 62, 96, 109, 110, 140, 141, -lar konfederasyonu, 86, 141, - toplulukları, 12, 13, 15, 17, 24-27, 31, 35, 38, 40, 42-44, 50, 56, 57, 96, 139.
Bozkır, 23, 38, 41, 55, 56, 57, 59, 62, 65, 83, 84, 138-140, 142, - göçebeleri, 82, - halkları, 82.
Bozkurt Efsaneleri ve Gerçek, 11, 50.
Bozoklar, 65.
Brakisefal, 56, 67.
Buhara, 42, 101.
Bulgar, 25, 27, -lar, 23, 24, 57, 63, 65, - Türkçesi, 77, 91.
Bulgarca, 24.
Bumin (Bumın) Kağan, 21, 41, 96, 113.
Buyla, 121.
Bürokrasi, 34.
Büyücülük, 123.
Büyük Hiung-nu hakanlığı, 121.
Büyük İmparatorluk Ülküsü, 125.
Büyük Suiler, 129.

Can, 18.
Can, Cahit, 137.
Cengiz Han, 65, 131, 132, 139.
Cermenler, 119.
Ceyhun, 35, 38, 40.
Ch'i-le, 41.
Ch'ih-lo, 41.
Cheval, 121.
Chi-le, 58.
Chile, 57.
Chou-shu, 61.
Chou/Çu, - hükümdarı, 136, - lar, 124, 125, - Türkleri, 118.

Chunguva, 131.
Ci-ti (Kırmızı Ti), 41, 55.
Cihan, - devleti, 23, - devletleri, 68, 144.
Cihangirlik, 130, - ülküsü, 124.
Civil, 78.
Civilisation, 78.
Clauson, S. Gerard, 72, 104.
Codex Cumanicus, 72, 73, 77, 100.
Cumhuriyet, 38, 78, 110, 118.

Çağatay, Saadet, 45, 99.
Çar-du-li (Çarukluğ) boyu, 44.
Çarlak, 99.
Çarukluğ, 44.
Çavundur, 55.
Çekler, 62.
Çengli, 116.
Çığ, Muazzez İlmiye, 99.
Çığrı, 129.
Çiao-Hong, 65.
Çiğiller, 40.
Çik bodun, 29.
Çin, 29, 37, 38, 40, 47, 57, 59, 62, 64, 65, 80-82, 92, 118, 122, 124, 125, 134, 136, 140, - dili, 19, - fağfurluğu, 58, - Halk Cumhuriyeti, 38, - hanedan kayıtları, 41, 61, 95, 129, - hanedan tarihleri, 17, 40, - imparatorluğu, 129, - imparatoru, 59, 61, 131, - kağanı, 46, 62, 107, - kaynakları, 23, 24, 29, 35, 37, 41, 42, 44, 50, 60-62, 64, 72, 88, 118, 124, -liler, 18, 41, 58, 60, 61, 63, 71, 124, 139, 143, - tarihçileri, 58, - Türkistanı, 36.
Çince, 58, 71, 74, 122, 131.
Çocuklar, 12, 19, 51, 58, 82.
Çomullar, 40.
Çu havzası, 44.
Çu-lo Hou, 61.
Çuvaş Türkçesi, 117.
Çuvaşça, 24, 25, 136.

Dağlar ve Denizler, 58.
Danimarka, 122.
Danişmend, İsmail Hami, 64.
Darius, 81.
Dede Korkut Destanı, 45.
Dede Korkut Hikâyeleri, 52, 53.
Deizm, 132.
Demir Kapı, 113.
Demirciler, 84.
Denizli Pamukkale Üniversitesi Batı Dilleri ve Edebiyatı Bölümü, 134.

Destanlar, 51, 52, 92, 120, 122, 123.
Devlet, 9, 11-13, 26, 32-33, 36, 46, 47, 70, 78, 79, 83, 84, 94, 102-105, 107-109, 111, 115, 119, 121, 122, 128, 132, 134, 138, 139, 141-143, - idareciliği, 121, - kurma süreci, 10, 12, 86, 93, 137, 139, - kuruculuğu, 12, 110, 119, 139, - teorisi, 92, 94, 142.
Devletçi millet, 121.
Devletleşme, 50, 96, 120, 140, - süreci, 13, 32, 34, 45, 77, 79, 97, 103, 141.
Devletsizleşmek, 105.
Devletsizleştirmek, 105.
Devrim, 9, 97, 111, 118.
Dış Oğuz, 52.
Dicle, 122, 138.
Dil, 10, 11, 13, 16, 36, 47, 56, 62, 64-66, 68, 70-78, 90-92, 94, 100, 101, 105, 109, 114, 116-118, 121, 126, 127, 134-140, 142-144.
Dilaçar, Agop Martayan, 36.
Dilbilim, 9, 10, 13, 95, 134, 138, 140, -ciler, 9, 10, 12, 18, 28, 30, 99, -sel köken, 93, 95, 97.
Din, 38, 103, 123, 126, 130, 132, 133, - bilimciler, 123, -ler, 123, 130, - sel anlayış, 127, -sel örgütlenme, 20, -sel toplumlar, 133.
Ding-ling, 55, 57, -ler, 23, 41, 57.
Divan-ı Lügat-it Türk, 12, 26, 33, 54, 76, 109, 116, 141.
Divitçioğlu, Sencer, 36, 48, 54.
Doerfer, Gerhard, 71.
Doğu Avrupa, 27, 62, 63, 65, 143, - Slavları, 143.
Doğu Göktürk Kağanlığı, 81.
Doğu Türk hakanlığı, 29, 81.
Doğu Türkleri, 29, 32, 62, 81.
Doğum, 20.
Doğurmak, 18, 20, 89, 90.
Dokuz Boy, 17, 36-37, 39.
Dokuz Oğuz boyları, 27, 29, 35, 36, 38-40.
Dolikosefal, 56, 67.
Dünya dilleri, 75, 116.
Düzen, 13, 32, 70, 75, 76, 85-87, 105, 106, 113, 114, 126, 135, 144.
Düzenlemek, 12, 76, 85-87, 89, 92-94, 106, 113, 127, 135, 141, 142.

Düzenlenmiş, 12, 86, 88, 93, 97, 113, 114, 140.
Dynastie, 104.

Ebu'l-Gazi Bahadır Han, 53.
Ediz bodun, 29.
Efendi-köle ilişkisi, 51.
Ekonomi, 9, 10, 82, 84, 119, 139, - tarihçileri, 10.
El, 50, 94, 98-101, 104.
Elam Hükümdarı, 78.
Elçi, 23, 60, 100, 102.
Ellik, 101, 102.
Elsiremiş, 105.
Elulumiş, 98.
Emir, 76, 132.
Emre, Ahmet Cevat, 64.
Engels, Friedrich, 82.
Ercilasun, Ahmet B., 16, 22-25, 28, 39, 44.
Erkek çocuklar, 12, 76.
Ermeni, 132, -ler, 62.
Eski Altay Türkçesi, 89.
Eski Bulgar Türkçesi, 91.
Eski Çağ orduları, 81.
Eski Çince, 74.
Eski Dünya, 143.
Eski Macarca, 91.
Eski Türk şiiri, 45.
Eski Türkçe, 12, 18, 27, 69, 71, 72, 74, 76, 85, 87, 89, 99, 100, 108, 128.
Eşik, - kurganı, 108.
Eti, 118.
Etrek (Alptogan oğlu), 63.
Etrüskçe, 19, 20, 69.
Eu-ta, 71, 74.
Evlat, 16.
Eye, 100.
Eyeleex, 100.
Eyelehii, 100.
Eyelehinner-, 100.

Fallon, 62.
Fars, 131, - dili, 20, - hükümdarlığı, 92, -lar, 143.
Farsça, 20, 27, 138.
Federasyonlar, 31.
Felsefe, 123, 124.
Feodalizm, 68.
Feridun, 58, 92.
Fetihler, 24, 83, 84, 120.
Fırat, 122, 138.
Firdevsî, 58, 91, 92, 131, 133, 134.
Forrer, E.O., 56, 82, 118, 138.
Fransa, 122, 132.
Fransızca, 77, 91, 121.
Fuh K'ie, 71.

Gabain, Annemarie von, 99.
Gabıthanuli, Kayrat, 38.
Gagauz, -lar, 56, - Türkleri, 129.
Gaochang devleti, 79.
Gaoche, 57.
Gazneliler, 130, 138.
Gemeinwesen, 104.
Gerdîzî (Arap coğrafyacısı), 36, 39, 63.
Gibbon, Herbert Adams, 132.
Golden, Peter B., 16.
Gotlar, 125.
Göçebe, 82, 119, 121, 122, - hayatı, 83, - hayvancılığı, 108, - kültürü, 83, 119.
Göçler, 44, 83, 84.
Göktürk, 18, 35, 39, 42, 65, 113, - hakanları, 61, 126, - İmparatorluğu, 84, - Kağanı, 60, 79, 125, - kağanlığı, - komutanı, 80, -ler, 21, 24, 37, 41, 42, 45, 48, 53, 60, 61, 75, 81, 103, 108, 116, 129, 130, 138, - orduları, 80-82, - tarihi, 58.
Göktürk Yazıtları, 128.
Gökyüzü hükümdarlığı, 124, 125.
Gulam, 20.
Gumiliev, Lev Nikolayeviç, 16, 62, 65, 72, 76.
Gur, 25-27.
Gutiler, 99.
Gutlar, 98, 99.
Guto, 18.
Guz, 17, 38-40, -lar, 38, 39, - Türkleri, 38.
Gülensoy, Tuncer, 99.
Gündüz, Tufan, 37.
Güney Rusya, 41, 119.
Güneydoğu Anadolu, 78.

Ha-la-yun-log (Alayuntlu) boyu, 44.
Haber Türk, 15, 37.
Hacı Bektaş Veli, 134.
Hadisler, 64.
Hakan, 29, 61, 65, 73-75, 81, 108, 109, 121, 123, 126, 127, 132, 139.
Hakas, -lar, 73, - Türkçesi, 117.
Hakasça, 73.
Halis Türk, 67, 68, 143.
Halkbilim, 9, 56, 119, 121, 122, 138, -ciler, 10, 82, 118, 121.
Hamilton, James Russel, 16.
Han-Şuçu, 62.
Han, 38, 53, 60, 65, 131, 132, 139, - kavmi, 65, -lar, 32.

Hanedan tarihleri, 17, 40.
Harun Reşit, 131.
Hassan, Ümit, 36, 37.
Hayvan yetiştiriciliği, 83, 84.
Hayvancılık, 57, 84, 108, 121.
Hazar, 27, 44, 63, 121, 138, - bozkırları, 138, 140, - Denizi, 62, 120, 124, - ırmağı, 38, - yönetici sınıfı, 129.
Hazarlar, 24, 48, 63, 130, 138.
Heredotos, 81.
Herrschaft, 104.
Hıristiyanlık, 129.
Hie-li Kağan, 80.
Hindistan, 140.
Hint-Avrupa, - dilleri, -lı halklar, 143.
Hintcermen kavimleri, 63.
Hintliler, 143.
Hirtenkrieger, 119.
Hirth, F., 23.
Hiungnu, 42, 71, 121, 124, 125, -lar, 42, 60, 130, - ordusu, 79, 81, 82.
Horasan, 38.
Horde, 72, 76.
Horse, 121.
Hsiung-nu, 71, 74.
Huaxia (Çinli), - kavmi, 58, 59, -lar, 58.
Hukuk, 9, 11, 12,13, 32, 86-88, 90, 91, 93-97, 105, 107, 112-114, 137, 140 -çular, 10, -la düzenlenmiş, 12, -sistemi, 84.
Hular, 61.
Hulular, 40.
Hun, 59, 71, 72, 97, - dili, 17, 18, 20, 71, 72, - kabileleri, 24, - Kağanı, 59, 125, - Yabgusu, 125.
Hunca, 71, 72, 74.
Hung-no, 19.
Hungary, 25.
Hungnor, 19.
Hungok, 19.
Hunlar, 18, 19, 24, 56, 59, 71, 72, 108, 116, 125, 138.
Hunların Dili, 71.
Hunok, 19.
Hunor, 19.
Hurri, 78, -ler, 78.
Hyun-nu, 39.

Institutionen (kurumlar), 88.
Irak Arapları, 143.
Irk, 59, 61, 62, 68, 97, 143.
Irksal kaynaşma, 67.
Issık-Göl, 60.
Işık, 52.
Ius (hukuk), 87.

İbn Battuta, 143.
İbn Battuta Seyahatnamesi, 143
İbn Fadlan, 63.
İbn Haldun, 10, 133.
İbn Rabbihî, 63.
İbn Sa'd el Mağribî, 63.
İç Asya, 108, 109.
İç Oğuz, 52.
İdeoloji, 47, 103, 126, 131, 132, 140.
İdil-Ural, - havzası, 56, 57.
İki Ediz bodunu, 28, 29.
İktisat, 11.
İktisatçılık, 10.
İl, 12, 13, 47, 94, 98-105, 107, 111-113, 137, 140, 142.
İlbilge Hatun, 128.
İlcit, 100.
İli, 41.
İli ırmağı, 42
İllehinner-, 100.
İlsiretdi-, 105.
İlteriş Kağan, 29, 43, 81, 96, 128.
İmparatorluk, 37, 67,68, 84, 110, 131, 139, 143, 144, - eğilim ve kültürü, 130, - kültürü, 112, 131, 144, - ülküsü, 124.
İnal Kağan, 96.
İnanç, 123, 130, 132.
İnayet, Alimcan, 61.
İndus, 122, 138.
İngilizce, 18, 25, 27, 77, 87, 104, 121.
İngişu, 99.
İnimbakeş, 99.
İnsan, 12, 27, 54, 76, 79, 87, 89, 91-94, 99, 111, 129-132, 139, 142, 144.
İran, 64, 78, 91, 92, 140, - destanı, 92, - Padişahı, 134, - Şahnâmeleri, 91, 131.
İranî (Ariyen), 67, 125.
İrtiş havzası, 44.
İsfica, 35.
İskandinav, - destanları, 120, - ülkeleri, 122.
İskit, 59, 125, - kabileleri, 24, - ler, 56, 59, 108, 130, 138.
İslam, 40, 124.
İslamiyet, 50, 51, 103, 129.
İstanbul, 108.
İstemi Kağan (Yabgu), 21, 42, 113.
İsveç, 122.
İşgücü, 142.
İzgil bodun, 29.

Jalomoh (Uygur Komutanı), 81.
Japonca, 20.
Japonlar, 143.
Johansen, Ulla, 104.
Juan Juanlar, 41.
Justice (adalet), 87.

Kabile, 12, 22, 24, 27-29, 34, 45, 48-51, 54, 65, 68, 79, 84, 99, 107, 120, 123, 125, 128, 129, 132, 133, 138, - aristokrasisi, 34, - demokrasisi, 34, - federasyonu, 28, 29, - ilahları, 120, - konfederasyonu, 31, 33, 110, 120, 141, - örgütlenmesi, 10, 12, 34, 97, 119, - toplumu, 13, 21, 34, 67, 79, 93, 96, 98, 114, 129, 131, 139, 140, 142, 143.
Kafkas, 59, - halkları, 143, -lar, 23, 120.
Kağanlık, 21, 22, 29, 31, 38, 41-43, 59, 79, 81, 114, 115, 130, 133, 139, 143.
Kağnılı, 41.
Kalaçlar, 44.
Kamu, - Hukuku, 9, 107, - malı, 110.
Kan bağı, 12, 13, 16-22, 33, 45, 55, 67, 68, 139-141, - ilişkileri, 51, 54, 141, -nın çözülmesi, 10, 13, 34, 35, 43, 44, 49-51, 54, 67, 141.
Kanglı (Kağnılı=arabalı), 41, - Türkleri, 25.
Kao-che (Yüksek Arabalılar), 37, 41, 55.
Kapgan (Kapagan) Kağan, 28, 29.
Kapitalizm, 68.
Kara Hazarlar, 48.
Kara kamag bodun, 46.
Kara kemikli bodun, 45, 46.
Kara Türgişler, 42, 46, 48.
Karabodun, 13, 34, 45, 46, 48, 49, 105.
Karacuk Çoban, 45.
Karaçay, -lar, 57, - Türkçesi, 117.
Karaçu, 45, - bodun, 45.
Karadeniz, 23, 27, 45, 55, 57, 59, 63, 138, 140.
Karahanlı, 97, -lar, 36, 81, 129, 130, 138.
Karakoyunlu, 48.
Karatay, Osman, 48, 59, 60-64, 124.
Karavit, Kiraz Perinçek, 58.
Karluk (Üç Oğuz), 16, 25, 38, 46, - bodun, 29, 46, -lar, 25, 38, 43, 44, 57, 67.

Karluk Elteberi, 46.
Kaşgarlı Mahmud, 33, 54, 73, 94, 95, 102, 109, 130, 131, 133, 141.
Kayılar, 53.
Kazak, 68, 108, 144, -lar, 66, 72 - Tatarları Türkçesi, 117, - Türkçesi, 117.
Kazakça, 73, 74.
Kazakistan, 108, 120, - Bilimler Akademisi, 38, - Bozkırları, 23.
Kazan Tatarları, 66.
Kazıbilim, 9, 51, 121, -ciler, 10.
Kent, 71, 73, 75, -ler, 77-79, 83, 84.
Kentleşme, 67, 77.
Kervanlar, 83, 107.
Keykübâd, 133.
Khaqan-i Yugur, 23.
Kharteaş, 62.
Kınık boyu, 53, 54.
Kıpçak, 62, 68, 90, - ağzı, 95, - lar, 24, 29, 57, 62, 63, 65, 67, 72, 130, 138, 144, - Türkleri, 25, 129.
Kırgız, 68, 102, 144, -lar, 39, 63, 66, 67, 72, 81, 130, 138, - ordusu, 81, - Türkçesi, 117.
Kırgızca, 73.
Kırım Tatarları, 66.
Kırkız bodun, 29.
Kırmızı Ti, 41.
Kıtan Tatabı bodun, 29.
Kıtay bodun, 29.
Kız çocuklar, 12.
Kimek (Yemek), - boyları, 44, - Türkleri, 25.
Kinça (Kıpçak), 62.
Kingan dağları, 113.
Kiragos (Ermeni tarihçi), 132.
Kiş hükümdarı, 78.
Klan, 19, 20, 59, 65, 104.
Klaproth, Julius Heinrich, 72.
Klimkeit, Hans-Joachim, 123, 127.
Kobdo, 23.
Koi prensi, 78.
Konat, 54.
Konfederasyonlar, 31-33, 68, 86, 110, 120, 138, 139, 141, 144.
Kop İtmek, 12, 85, 86, 141.
Koppers, Wilhelm, 56, 82, 99, 118-121, 138.
Koreliler, 143.
Koskinen, 72.
Koşay, Zübeyir Hamit, 64.
Koşular, 40.

Kökenbilim, 18, 72, 89, 92, 95, 99.
Köktürük, 22.
Köle, 51.
Kral, 98, 121, 132, - adları, 99, -lar, 77, 122.
Ku-tu, 18, 124, 125.
Kuban Bulgarcası, 24.
Kuça, 36, 38.
Kul, 48, 51, 61, 62.
Kuman Sözlüğü, 101.
Kuman, 62, -lar, 24, 63, 72, 74, 101, 117, 130, - Türkçesi, 27, 90, 100, 101.
Kuman/Kıpçak Türkleri, 129.
Kumanca, 19, 74, 75, 102.
Kumuk Türkçesi, 117.
Kur'an, 64.
Kurgan, 108, - kültürü, 57.
Kurumlaşma, 12, 13, 87, 88, 90, 93, 94, 96, 97, 105, 112, 125, 130, 134, 140.
Kuşan (Kuça), 38.
Kut, 18, 128.
Kutadgu Bilig, 9, 47, 48, 73, 111, 114, 115.
Kutlar, 98, 99, -ın dili, 98.
Kuto, 118.
Kutrigur, 26, 27.
Kuul, 51.
Kuzey Afrika, 142, 143.
Kuzey Asya, 83, 84.
Kuzey Çin, 57, 61.
Kuzey Kafkaslar, 120.
Kuzey Tiler, 57.
Kuzey Türkçesi, 76.
Kuzey Türkleri, 19, 24.
Kuzeybatı Asya, 56.
Kuzeybatı Türk dilleri, 19.
Kuzeybatı Türkleri, 57, 67.
Kül Tigin, 102, 112.
Kültigin Yazıtı, 21, 31, 46, 101, 106, 111, 128.
Kültür, 56, 57, 59, 67, 68, 82, 83, 109, 110, 112, 119-122, 130, 131, 133, 134, 138-140, 143, 144.
Kültürel kaynaşma, 67.
Kün (gün), 13, 34, 50, 51, 61.
Küregü, 47, 49.
Kürlüg, 47.
Kürtler, 143.
Kyuner, 62.

L-li-kü-lu Şad Şa-po-lo Mo-ho Kağan, 129.
Landsberger, Benno, 98, 99, 116.
Lao-Shang Yabgu, 79.

Latince, 17, 19, 20, 75-78, 87, 110.
Latinler, 62.
Laypanov, Kazi T., 57, 120, 121.
Lehler, 62.
Letora, 19.
Ligeti, Louis, 71, 72.
Lir Türkçesi, 24.
Liu Mau-Tsai, 40, 61, 80, 129.
Louis IX. (Fransa Kralı), 132.

Macar, 25, 27.
Macarca, 77, 91.
Macaristan, 25.
Maddî kültür, 68.
Maden, - işleyicileri, 84, - işleyiciliği, 83, -lerin işlenmesi, 83, 84.
Majeste, 18.
Manevî kültür, 68.
Mani dini, 38.
Mao-tun (Mete), 59, 72, 79, 121.
Mar-Abas Katinu, 23.
Marx, Karl, 49, 82, 83, 110, 142.
Massagetler, 130.
Matematik, 111, 142.
Medeniyet, 78.
Medine, 78.
Melik, 110.
Menghin, Oswald, 56, 82, 118, 119, 122, 139.
Menûçehr, 133.
Mesudî, 38, 44, 50, 66, 67, 92.
Meş Gar, 25, 27.
Meta, - ekonomisi, 82, 84, 139, - üretimi, 51.
Mezar, 56, 108.
Mezopotamya, 78.
Mısır, 120.
Milliyetçi tarihçiler, 66, 142.
Milliyetçilik, 138.
Mitoloji, 25, 129.
Miziyev, İsmail M., 57, 120, 121.
Moğol (Mongol), 42, 57, 59, 60, 138, - aristokrasisi, 132, - kabileleri, 65, -lar, 45, 65, 130, 132, 138, 143, -su halklar, 63, 66, 143, -su topluluklar, 57.
Moğolca, 45, 64, 74, 116.
Moğolların Gizli Tarihi, 65.
Monoteizm, 123.
Möngke (Mengü) Han, 132.
Mu Kağan, 80.
Mu-han'ın ordusu, 80.
Muazazur hükümdarı, 78.

Muğla Universitesi, 134.
Mukan, 60.
Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar), 38, 66, 67.
Musevilik, 129.
Mustafa Celaleddin Paşa, 91.
Mülk, 94, 105, 110, 112, 115.
Müller, Friedrich Wilhelm Karl, 10.
Müslümanlar, 36, 129, 130.

Nation, 101.
Necef, Ekber N., 16, 36, 37, 39-43, 48, 67.
Nedîm (Bağdatlı sahaf), 63.
Nil, 122, 138.
Norveç, 122.
Nuşebi, 40.

Odin, 121-123.
Og, 16, 18-21, 26, 32, 33, 69.
Ogır boyları, 23.
Ogsuz, 21, 22.
Ogul, 12, 60.
Ogur, 12, 13, 15, 19, 20, 23-27, 32, 33, 35, 40, 49, 50, 54, 69, 78, 79, 96, 97, 110, 137, 140, 141, - boyları, 23, -lar, 23, 45.
Oguz, 12, 13, 24, 26, 28, 32, 69, 98, 102, 140.
Oğ/Ov, 19.
Oğı, 16.
Oğlan, 12, 16, 19, 20.
ovmak, 16.
Oğo, 16.
Oğul, 12, 16, 18, 19, 52, 76, -lar, 19, 20, 52, 113, 122, 132.
Oğur, 12, 13, 23, 26, 33, 63, 94, 109, 110, 141.
Oğuz Kağan (Han), 51, 52, 54, 60, 88, 126, 129.
Oğuz Kağan Destanı, 41, 50-55, 60, 88, 116, 126.
Oğuz, 15, 16, 17, 20, 23, 26, 27, 32, 52, 69, 110, - bodun, 28-30, 31-33, 35, 36, 44, 53, -lar, 27, 35-40, 42, 44, 48, 50-57, 67, 102, 104, 129, - mitolojisi, 129, - tipi, 56, 67, -Türk Tanrısı, 129, - Yabguluğu, 27, 37, 44, 55.
Oğuzname, 23.
Ok, - eri, 17, -lar (Boylar), 16, 17, 27, 31, 36, 39-44, 53, 55, 81, -suz (Ogsuz), 21, 22, 113, - tuz, 17.
Okg (Oğ), 19.
On Boy, 17, 25, 39, 40, 42.

10 kam, 40.
On Ogur (On Oğuz), 25, 27.
On Ok, 16, 25, 29, 37, 39, 40, 42, 55, 61, 81, - bodunu, 29, 31, 42, -lar, 17, 27, 31, 36, 39-44, 81.
Onogur, 23, -lar, 24.
Onugur, 25-27, -lar, 138.
Oppenheimer, Franz, 138.
Or, 13, 19, 69, 70-78, 89.
Ora, 73.
Orak, 75.
Orda, 13, 72-75, 96, 137.
Ordalı, 74.
Ordan, 74.
Orden, 74.
Ordentlich, 76.
Order, 76.
Ordinary, 76.
Ordnung, 76.
Ordo, 71-73, 75.
Ordu, 9, 13, 29, 42, 68-76, 79-82, 96, 97, 110, 111, 113-115, 122, 137, 138, 142, 144, - örgütlemesi, 34, 79, 122, 144.
Ordug, 73, 74.
Organ, 76.
Organisation, 76.
Orhan, 75.
Orhon Yazıtları, 12, 16, 17, 21, 22, 24, 25, 28, 30-32, 35, 37-39, 43, 45-47, 49-51, 60-62, 76, 85-89, 93, 94, 96, 98-102, 104-107, 111-114, 126-128, 141.
Origin, 76, 77, 85.
Orman, 75, 123.
Orna, 74.
Oro, 73.
Orta Asya Kavimlerinin Tarihsel Gelişmeleri, 11, 21, 50.
Orta Asya Uygarlığı, 12, 88.
Orta Asya, 26, 39, 41-43, 50, 51, 56, 63, 79, 82, 84, 96, 97, 120, 122, 125, 138, -'da devletin oluşması, 12, - devlet geleneği, 84, - dilleri, 75, - oymakları, 42, - tarihi, 35.
Orta Avrupa, 142.
Orta Tanrı dağları, 23.
Ortadoğu, 129.
Ortanın İmparatorluğu, 131.
Orto, 74.
Oru, 73.
Orun/orın, 70, 75.
Osmanlı, 53, 55, 97, - devleti, 27, 37, - imparatorluğu, 130, -lar, 53, 130, - Türkleri, 57.

Osmanlı'dan Bugüne Toplum ve Devlet, 11, 12.
Otağ, 74.
Otur Ogur (Otuz Oğuz), 25, 27.
Otuz Tatar bodunu, 30, 39.
-ov eki, 19.
Ovmak, 16.
Ovul, 19.
Oy, 26.
Oygor, 26.
Oyrat Türkçesi, 117.

Öge, 18.
Ögel, Bahaeddin, 25, 41-43, 67.
Öksüz, 18.
Öküz, 15.
Öküz ırmağı, 15.
Ön Asya, 24, 77, 121, 140, 142, 143.
Ön Çin dönemi, 58.
Ön Türkçe, 117, 138.
Önhintcermen, - akınları, 138, - kavimleri, 56, -ler, 56, 78, 119, 121.
Öntürk, 13, 58, 59, 136, -ler, 56, 57, 59, 77, 78, 118-121, 123, 124, 138, 143, - akınları, 138, -/Türk kavimleri, 138.
Ör, 70, 71.
Örgütlenme, 9, 10, 12, 13, 15, 17, 20-22, 24, 26, 28, 30, 32-35, 47, 49, 50, 69-71, 74-76, 79, 82, 83, 85-89, 93-97, 100, 103, 104, 106, 109-111, 119, 120, 122, 123, 137-142, 144.
Örgütsüz, 21, 113.
Ötüken, 38, 43, 102.
Özbek, 68, 144, -ler, 66, - Türkçesi, 117.
Özel mülkiyet, 34, 110, 111, 142.

Pakistanlılar, 143.
Pallidi, 62.
Para, 111, 142.
Part hükümdarı, 78.
Peçenek, 44, 55, -ler, 65, 138.
Pei-shi, 41.
Pelliot, Paul, 15, 44, 60.
Perinçek, Sadık Can, 104.
Pers, -/Fars etkisi, 125, 131, -ler, 24, - ordusu, 82.
Pferd, 121.
Pir Sultan Abdal, 52.
Plauci, 62.
Plawci, 62.
Plinius, 62.
Po-ma, 63.

Polovets, 62.
Prens, 78, 108.
Priskos (Bizans elçisi ve gezgini), 23, 24, 45.
Pritsak, Omeljan, 72.

Radloff, Wilhelm, 18, 70, 100, 104.
Räsänen, Martti, 73.
Rásonyi, László, 82, 119, 122, 125, 132.
Realm, 104.
Reich, 94, 104, 110.
Respublica, 110.
Reşidüddin Fazlullah, 23.
Ricardo, David, 49.
Ritter, Hellmut, 72.
Roma, 20, 51, 82, 125, - ordulaı, 81.
Roux, Jean-Paul, 81, 83, 116, 119, 124, 130.
Ruh, 18.
Rus, - bozkırları, 65, - kaynakları, 79, -lar, 38, 62, 123, 143, - tarihçileri, 59, 67.
Rusça, 19, 20.
Rusya, 41, 58, 59, 119.
Rybatzki, Volker, 104.

Sabirler, 23.
Sagay, - ağzı, 73, - Türkçesi, 117.
Saha (Yakut), - ağzı, 90, 95, - Türkçesi, 16, 100, 102, 117.
Sakalar, 23, 59, 60, 138.
Saksonya, 122.
Saltuklar, 48.
Salur Kazan Boyu, 45.
Sâm, 133.
Sami, 78.
Samolin, William, 72.
Saragur, 23.
Sarı (Ak) Türgişler, 42, 48.
Sarı Nehir, 138.
Sarı Ogur, 25, 27.
Sarı Oğuz, 23.
Sarı Saltıklar, 48.
Sarı Uygur Türkçesi, 117.
Sarıca, Mustafa, 134, 135.
Sarmat, - hükümdarlığı, 125, -lar, 130.
Sarogurlar, 45.
Sasani, 125.
Savaşçı göçebeler, 122.
Schmidt, Wilhelm, 56, 82, 118, 138.
Sekeller, 40.
Sekiz Oğuz, 16, 17, 26, 27, 39.
Selçuk Bey, 54.

Selçuklu, 36, 97, - devleti, 27, 37, 44, - imparatorluğu, 130, -lar, 53-55, 130.
Semenov, Vladimir, 72.
Semerkant, 42.
Serfler, 51.
Seyanto, 29, - kavmi, 62, -lar, 29, 62.
Seyhun, 38, - boyları, 35, 37, 52.
Shandong, 61.
Shang, - hanedanı, 58, 118, 124, -lar, 118.
Shi-ma, 58.
Shiratori, 71, 72.
Sınıflara bölünme, 10, 34, 45, 48, 67, 142.
Sınıflaşma, 13, 34, 46, 49-51, 54, 55, 67, 104, 110, 114, 126.
Sınıfsal başkaldırı, 47.
Simo, 61.
Sinor, Denis, 15.
Sir bodun, 28, 29, 62, 81.
Sir-i Derya, 42-44, - boyları, 27, 37, 39, 44, 55, 56, - Oğuzları, 27, 35-37, 39, 43, 50, 54, 129, 138.
Siyaset, 11, - bilimi, 9.
Siyenpiler, 138.
Slavlar, 62, 63, 143.
Sogdak bodun, 29.
Soğd, 60.
Soğdca, 59.
Solcular, 142.
Sor Türkçesi, 117.
Sorosgus (Sarı Oğuz), 23.
Sosyalizm, 68.
Souko (Soko) Kağan, 42.
Soylu kan bağı, 18.
Soyluluk, 18, 20, 28, 77
Soyon Türkçesi, 117.
Sse-kin (Mu-han), 80.
Staat, 104.
Stark, Sören, 59, 60, 88, 95, 103, 104, 115, 123, 127.
Suiler, 129.
Sultan Mahmut Gaznevi, 134.
Sun Yat-sen, 118, 131.
Sunişelcr, 40.
Suriye, 23, 78, - Arapları, 143.
Süleymanoğlu, Olcas, 108, 109.
Sümer, - başkenti, 77, - hükümdarı, 78, - kralları, 77, -ler, 77, 111, 116, 118, - tabletleri, 116, - ülkesi, 98.
Sümer, Faruk, 16, 39, 40, 42, 44.
Sümerce, 17, 18, 20, 117, 118, 122.

Süryani Mikhail, 120.

Şa-po-lüe Kağan, 80, 129.
Şahnâme, 58, 91, 92, 131, 133, 134.
Şahnâme-i Türkî (Türklerin Şahnâmesi), 115.
Şahnâmeler, 58, 64, 91, 92.
Şaman, - inançları, 132, -lık, 123.
Şamanizm, 123, 126, 132.
Şan-yü, 125.
Şaragur, 23, 25-27.
Şarlak, 99.
Şatolar, 65.
Şaz Türkçesi, 24.
Şe-tu, 129.
Şecere-i Terâkime, 53.
Şeref, 20, 91.
Şeriat, 133.
Şeşatiler, 40.
Şi-pi Kağan, 80.
Şor ora, 73.
Şura, 25.

T'suan Wan, 71.
Ta-po Kağan, 80.
Ta't'ou Kağan, 80.
Tabgaç (Çin), - bodunu, 29, 32, 61, 87, - devleti, 32, 87, - Kağanı, 46, 62, - kavmi, 32, -lar, 24, 41.
Talas havzası, 44.
Tanara, 117.
Tang hanedanı, 61.
Tängri, 117.
Tangut bodun, 29.
Tanrı, 114, 116-118, 120-136.
Tanrı-kral, 121.
Tanrıcılık, 123, 126.
Tänri, 117.
Tänrismus, 123.
Tanru, 118.
Tarbagatay, 23.
Tarduş bodunu, 30, 43.
Tarım, 84, 121, 138, -cılar, 119, 120, 122, -cılık, 83.
Tarihçiler, 9, 10, 12, 15, 21, 23, 28, 35, 37-39, 50, 56, 58-60, 63, 66, 67, 71, 76, 79, 83, 84, 98, 99, 119, 121-123, 125, 127, 130, 132, 138, 142.
Tarihöncesi, 17, 67, 68.
Tarihsel Materyalizm, 10, 142.
Tarkhan, 121.
Taş Oğuz (Dış Oğuz), 52.
Tatabı bodun, 30.
Tatar, - ağzı, 95, -lar, 132, 138, - orduları, 76, 82.
Tatarca, 91.

Tay, 118.
Tegre, 117.
Teğin, 121.
Tek Allah, 120, 129, 130.
Tek güneş kültürü, 131.
Tek Tanrı, 114, 118, 120, 122-124 -cılık, 126, - inancı, 126, 129, 130.
Tek Tengri, 124, -cilik, 123.
Tekçilik, 123.
Tekin, Talât, 18, 21, 22, 24, 28-32, 46, 47, 49, 51, 62, 71-74, 81, 86-88, 91, 93, 94, 96, 99, 101, 102, 105-107, 111-113, 116, 125-128.
Teleüt Ağzı Sözlüğü, 26, 89, 100.
Teleüt, - ağzı, 26, 70, 90, 95, 100, -ler, 26, 89, - Türkçesi, 117.
Teli, 57.
Teneri, 117.
Teng/Tan, 118.
Tengeri, 117.
Tengiri Ata, 117.
Tengri, 12, 13, 91, 116-118, 120, 122-130, 136, 137, 140.
Tengri Kağan, 127, 136.
Tengricilik, 123, 124, 126, 127.
Tengrism, 123.
Tengriyantsvo, 123.
Tenir, 117.
Tenniri, 117.
Tenre, 117.
Tenri, 96, 116, 117, 127, 128.
Terzi, Şafak, 18.
Tevrat, 64.
Teyri, 117.
Thomsen, Vilhelm, 87-90, 93, 95.
Thromos, 91.
Thron, 91.
Ti (Öntürk) kavmi, 58.
Ti-li, 58.
Ti/Di, 57.
Tibet, 30, - kaynakları, 40, 44.
Ticaret, 65, 83, 84, 111, 139, 142, - yolları, 64, 83, 84, 107, 133.
Tie-le, 41, 58.
Tieh-le, 41, 55, 57.
Tiele, 41.
Tien, 118, 122, 124, 136.
Tigin, 102, 108, 109, 112.
Tigir, 117.
Tiler, 57, 58.
Tili/Dili, 57.
Timur, 81, 86, 89, 132.
Timurlular, 130.
Ting-ling, 58, 62.

Tingir, 116.
Tiriga, 99.
Tirigan, 99.
Tobalar, 24, 41, 138.
Togan, Zeki Velidî, 16, 23-25, 39, 40, 44, 59-61, 63, 65, 66, 78, 81, 92, 116, 118, 119, 121, 122, 124, 129, 136.
Toguz-guz, 38, 39.
Tokmak havzası, 44.
Tokur Ogur (Tokuz Oğuz), 16, 17, 25-29, 35-39, 43, 57, 102, 138, - bodunu, 30, 35, - Kağanlığı, 31, 81.
Tokuz Tatar bodunu, 30.
Tölis bodun, 30.
Tölis Tarduş bodunu, 30, 43.
Ton, 135, 136.
Ton (Chou/Çu hükümdarı), 118, 136.
Toplum bilimleri, 9-11.
Toplumbilim, 9, 10.
Toplumbilimciler, 10.
Toplumsal bilim, 9-11, 13.
Tor, 91, 92, 97, 135.
Torı, 117, 136.
Torok, 135.
Toruk, 135.
Toyonizm, 103.
Töles, 39, 43, 55, 61, - bodunu, 43, - boyları, 37, 41-43, -ler, 36, 39-44.
Tör, 89-91, 135.
Töre, 12, 52, 86, 87, 89, 90, 92-97, 112, 135.
Törelemek, 90.
Töreli, 12, 13, 88, 89, 95, 96, 134, 140.
Töremek, 90.
Töretmek, 90.
Törö, 89-91, 95.
Törögön, 89.
Török, 135.
Töröö, 90.
Törü, 9, 13, 85, 87, 88, 91, 93-96, 105, 107, 112-114.
Törük, 12, 13, 85-91, 93, 97, 106, 107, 112, 113, 134, 135, 140.
Törüt, 90.
Törüttee, 90.
Törütteeçi, 90.
Trone, 91.
Tu-ki-şie, 41.
Tu-li, 41.
Tudun Yamtar, 46.
Tuküe, -ler, 129, -Türkleri, 121.
Tuna Bulgarcası, 24.
Tuna, Osman Nedim, 116-118.

Tunguzca, 18, 20.
Tunyukuk Yazıtları, 28, 81, 96, 126.
Tur (Feridun'un oğlu), 92.
Tur, 12, 13, 26, 85, 92, 142.
Tur/Tuz, 12, 85, 92, 142.
Tura, 58.
Turan, 91, 92, 134, - hükümdarlığı, 91, - imparatorluğu, 58.
Turfan, 36, - bölgesi, 79.
Turk, 58.
Turkland, 122.
Turuk, 58, 135.
Tuz, 12, 85, 92, 142.
Tüpüt (Tibet) bodun, 30.
Tür, 77, 85, 87, 89, 92.
Türeme, 12, 13, 85, 89, 90, 92, 94.
Türemek, 77, 87, 89, 90.
Türgiş, 44, 61, - bodun, 30, 46, - Kağanı, 31, 102, -ler, 31, 40-42, 48, 138.
Türk Bilge Kağan, 28, 127.
Türk Tarihi (Tujue shi), 58, 59.
Türk Töresi, 21, 39, 86, 88, 95.
Türk-İslam kaynakları, 40.
Türk-Sir, 28, - ittifakı, 29, 81.
Türk, - bodunu, 28, 35, 43, 61, 87, 93, 94, 111-113, - devletleri, 64, 84, - dili, 65, 68, 72, 73, 91, 116, 144, - dilli halklar, 66, - fetihleri, 83, - göçleri, 44, 83, 84, - hükümdarlığı, 91, 131, - Kağanlığı, 30, 59, 130, - kağanlıkları, 115, 143, - kavmi, 26, 68, 144, -lerde devletin oluşumu, 9-11, 13, 140, -lerde sınıflaşma, 126, -lerin dini, 123, -lerin Şahnâmesi, 115, -leşme, 65, - orduları, 29, 42, 68, 79, 81, 82, 113, 144, - seferleri, 83, - tipi, 56, 64, 66, - Ülkesi, 122.
Türkçe, 12, 13, 16-21, 24, 26, 27, 30-33, 36, 39, 41, 43, 46, 47, 49, 56, 60, 62, 64, 65, 68-78, 85-87, 89, 91, 92, 94, 95, 97-102, 106-109, 116-118, 122, 126, 127, 134-138, 140, 142, 143.
Türkiye Tarihi, 36, 37.
Türkiye, 38, 137, - Türkçesi, 19, 26, 27, 33, 86, 89, 116, - Türkleri, 65.
Türkmen, 53, 144, - kitlesi, 53, -ler, 37, 39, 56, 67, 95, 117.
Türkmenistan, 120, - Türkleri, 65.
Türük (Göktürk) Kağanlığı, 31, 38, 42, 43.

Türük Bilge Kagan, 28, 96, 127.
Türük-Sir, 28.
Türük, 12, 22, 28, 37, 87-93, 95-97, 111, 128, 135, - bodun, 28, 43, 46, 49, 87, 93, 94, 111, 113, 128, - boyları, 43, - Kağanı, 37, 102, - Tengrisi, 116, 128, 129.
Tüz, 13, 85, 87, 89, 92, 135, 142.
Tüz İtmek, 85, 86, 141.
Tüz/Düz, 85, 92, 142.
Tüzük, 12, 85, 87, 89, 90, 92, 140.
Tüzükat, 86, 89.
Tüzülmek, 12.

U-Che-le Kağan, 42.
Ugır, 23, - boyları, 23.
Ugorlar, 119.
Ugu, 20.
Uğur, 20, 26, 33, 109.
Uğurlu kâhinlik sanatı, 19.
Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu (IV.), 134, 135.
Unat, Yavuz, 73.
Ungarn, 25.
Ur, 69, 70, 71, 76-78, 85, 87, 91, 92, 142.
Ur-Kum, 78.
Ur-Luma, 78.
Ur-Tako, 78.
Ur-Ut, 78.
Ur-Yak, 78.
Ur-Zana, 78.
Urag (Ogur), 23.
Ural, 78, 121, - dağları, 26, -İdil boyları, 56, 57, 120, -lar, 62, 119, 124.
Urartu, 78.
Urı, 12, 51, 61, 76.
Urmiye, 78.
Urtürken, 77.
Uru Kağan, 78.
Urug, 76.
Uruk, 77.
Urukagina, 78.
Usunlar, 60.
Utrigur-Otrigur-Onugurlar, 25-27, 138.
Uygar Türk, 13, 68, -ler, 67, 143.
Uygarlaşma, 33, 110, 120, 140, 141, - atılımı, 84, - süreci, 13, 70, 78, 93, 137, 138.
Uygarlık, 10, 12, 17, 33, 67, 68, 76, 78, 97, 98, 110, 111, 118-123, 134, 135, 137-144.

Uygur (Dokuz Uygur) bodun, 30.
Uygur Han, 38.
Uygur, 25, 26, 29, 39, 68, 79, 88, 97, 144, - başkenti, 81, - birliği, 44, - boyu, 38, - Kağanlığı, 43, - Komutanı, 81, -lar (Hui-hu), 29, 39, 43, 57, 65-67, 81, 84, 126, 130, 138, - Türkçesi, 18, 76, 117.
Uygurca, 18, 50.
Uz, 26, 27.
Uzakdoğu tipi, 66.
Uzlar, 55, 138.

Üç Karluk, 16, 25.
Üç Kurıkan bodun, 29.
Üç Oğuz (Karluk), 16, 17, 25-27, 29, 38, 39, 43, 57, - bodun, 29.
Üç Ok, 55, -lar, 52, 53, 55.
Ülke, 12, 46, 59, 72, 92, 98-102, 107, 115, 122, 140, 141, 143.
Üre, 77.
Üreme, 69, 70, 85, 90.
Üremek, 76, 77.
Üretim, 51, 76, 85, - araçları, 34 - fazlası, 34, 49, 84, 110, -in gelişmesi, 34, 142, - tekniği, 34.
Ürük, 76.

Vahdeti Vücut, 124.
Valwen, 62.
Vandallar, 125.
Vaux, Bernard Le Baron Carra de, 19.
Vernadsky, George, 65, 67, 123, 125, 132.
Vestfalen, 122.
Viyana Halkbilim Okulu, 138, - mensupları, 56.
Volga Bulgarcası, 24.

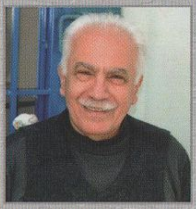
Wei-Chao, 71.
Wei-shu, 41.
Wo-lu-to, 71, 74.
Wu-kie, 23.

Xoruu, 72
Xue, Zongzheng, 58, 59.

Yabgu, 42, 79, 121, 125, -luk, 27, 35, 37, 44, 55.
Yağma, 107, 125, 131, 133.
Yakut Sözlüğü, 100.
Yakut, - ağzı, 90, 95, -lar, 66, - Türkçesi, 117.
Yakutça, 16, 72, 73, 90, 100, 102.

Yan Şıgu, 62.
Yaradancılık, 132.
Yarlagan, 99.
Yarlaganda, 99.
Yavgu, 60.
Yavru, 16, 89.
Yazı, 109, 125.
Yede Taşı, 40.
Yenisey Kırgızları, 81.
Yeryüzü hükümdarlığı, 73, 116, 125, 129, 131-134, - İdeolojisi, 13, 116, 140, - Ülküsü, 124-126, 129, 130, 132, 133.
Yeşil Irmak, 122.
Yıldırım Beyazıt, 81.
Yugurlar, 23.
Yuğur, 25.
Yunan, 51.
Yunanca, 91.
Yurt, 44, 91, 94, 99, 101, 102.
Yusuf Has Hacip (Balasagunlu Yusuf), 9, 47, 48, 114, 115.
Yüksek Arabalılar, 41, 55.
Yüksek kültür, 119, -ler, 121, - mirası, 121.

Zanaatlar, 84.
Zekiyev, Mirfatih Z., 66.
Zenginlik, 12, 20, 33, 34, 45, 49, 83, 84, 94, 107-110, 112, 113, 115, 122, 139, 141.
Ziya Gökalp, 16, 17, 21, 22, 39, 86, 88, 95, 99, 102-105, 123.
Zugev, 62.

Doğu Perinçek

OG'DAN OĞUR'A
Devletin Oluşması Sürecinin Türkçedeki İzleri

Dil öyle bir olay ki, bir yumuşak G şapkası, yüzlerce yıllık bir kavram değişikliğini ifade ediyor. *Ogur*, kabileler birliğidir. G'nin üzerine şapka gelip *Oğur* olunca artık devlettir. Kitabın adı binlerce yıllık bir süreci özetliyor: *Og*'dan *Oğur*'a, yani kabileden devlete.

Kitaptan bazı konu başlıkları:

- Ogur-Oğuz İlişkisi
- Örgütlenmenin Adından Kavmin Adına
- Kan Bağını Çözen Toplumsal-Ekonomik Süreç
- Oğuzlarda Sınıflaşma
- Kavimlerin Harmanlanmasıyla Oluşan Türk Tipi/Oğuz Tipi
- Örgütlenme ve Ordunun Kökleri
- Türk Sözcüğündeki Devlet Teorisi
- Turan ve Türk Kavramları Arasındaki Köken Birliği
- Dünya Dillerindeki En Eski Allah Sözcüğü
- Türklerin Tek Tengriciliği
- Yeryüzü Hükümdarlığı Ülküsünün Tarihçesi
- Hükümdarlık Barışı ve Halkları Bir Arada Yaşatma Kültürü
- Tanrı ve Türk Kavramlarının Ortak Kökeni Üzerine

ISBN 978-975-343-652-6

9 789753 436526

KAYNAK YAYINLARI